

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БУДІВНИЦТВА І
АРХІТЕКТУРИ
ФАКУЛЬТЕТ УРБАНІСТИКИ ТА ПРОСТОРОВОГО
ПЛАНУВАННЯ
КАФЕДРА ПОЛІТИЧНИХ НАУК І ПРАВА

КУРС ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
**«МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА СВІТОВИЙ
ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС»**
для студентів спеціальності 052 «Політологія»

Укладачі:
к.і.н., доцент Лук'янов О.П.
д.п.н. Стойко О.М.

Київ 2021

УДК 327

Л 84

Укладачі: О.П. Лук'янов, канд. іст. наук, доц.
О.М. Стойко, докт. політ. наук

Рецензент: Корнієвський А.О., докт. політ. наук, професор

Відповідальний за випуск: Є.В. Перегуда, д.п.н., проф.

Затверджено на засіданні кафедри політичних наук і права,
протокол №12 від 19 червня 2021 р.

Друкується в авторській редакції.

Лук'янов О.П., Стойко О.М. Міжнародні відносини та світовий політичний процес: курс лекцій для студентів спеціальності 052 «Політологія». Київ-Тернопіль: КНУБА, Ф-ОП Шпак В.Б., 2021. - 197 с.

Курс лекцій в концентрованому вигляді відображає природу, зміст, специфіку та закономірності міжнародних відносин, класичні традиції і парадигми у вивченні міжнародних відносин, сучасні школи та напрями в теорії міжнародних відносин, міжнародну систему, її суб'єктів та норми існування, цілі та інтереси учасників міжнародних відносин, морально-етичні та правові аспекти, види і форми міжнародних відносин та світового політичного процесу, місце і роль України в сучасній світовій політиці.

Призначено для студентів спеціальності «Політологія».

© КНУБА, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
МОДУЛЬ 1. Теоретико-методологічні засади аналізу міжнародних відносин та світового політичного процесу	4
Змістовий модуль 1. Концептуальні підходи до аналізу міжнародних відносин та світового політичного процесу	4
Лекція 1. «Міжнародні відносини та світовий політичний процес» як навчальна дисципліна і об'єкт наукового аналізу.....	4
Лекція 2. Класичні традиції та парадигми у вивченні міжнародних відносин.....	19
Лекція 3. Сучасні теоретичні підходи та парадигми дослідження міжнародних відносин.....	33
Лекція 4. Геополітичне підґрунтя світового політичного процесу. Геополітичні концепції міжнародних відносин.....	46
Змістовий модуль 2. Системний підхід до аналізу міжнародних відносин	55
Лекція 5. Міжнародні системи: сутність і моделі.....	55
Лекція 6. Актори міжнародних відносин.....	71
Лекція 7. Правове регулювання і дії моральних норм у міжнародних відносинах.....	85
Лекція 8. Національний інтерес як головне спрямування зовнішньої політики та проблеми безпеки і стабільності в світовій політиці....	93
МОДУЛЬ 2. Сучасні тенденції світового політичного процесу. Змістовий модуль 3. Основні проблеми міжнародних відносин та сучасні тенденції в світовому політичному процесі	106
Лекція 9. Конфлікти в міжнародних відносинах.....	106
Лекція 10. Сучасні тенденції світової політики в контексті глобалізації.....	127
Лекція 11. Процеси інституалізації громадянського суспільства та політична модернізація в глобальному світі: теоретичні концепції та реальні результати.....	145
Лекція 12. Регіональні проблеми міжнародних відносин.....	155
Змістовий модуль 4. Міжнародні відносини у різних сферах суспільного життя	166
Лекція 13. Міжнародні інформаційні відносини як складова сучасної матриці світової політики.....	166
Лекція 14. Релігія і світова політика.....	177
Змістовий модуль 5. Україна у світовій політиці	186
Лекція 15. Україна у світовій політиці.....	186
Методичне забезпечення дисципліни.....	194

ВСТУП

Дисципліна «Міжнародні відносини та світовий політичний процес» посідає вагомe місце у навчальному процесі за ОП «Політичний менеджмент». Завдяки її освоєнню досягаються результати навчання та формуються компетентності у міжнародно-політичній сфері, які передбачені Стандартом вищої освіти за спеціальності 052 «Політологія» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

Згідно з навчальним планом, читання курсу розраховано на два семестри третього навчального року. Формою підсумкового контролю на 5 семестрі є залік, на 6-му – іспит за матеріалом, освоєним протягом усього навчального року.

Дане видання містить мету вивчення дисципліни та компетентності, які має здобути студент, також основні поняття та плани лекційних і практичних занять, структуровані за модулями, контрольні питання до кожної з тем, список навчально-методичного та наукового забезпечення для підготовки до практичних занять, та виконання індивідуального завдання. Навчально-методична література та частина наукового забезпечення містяться на Освітньому сайті КНУБА за адресою <https://org2.knuba.edu.ua/course/view.php?id=2644> або ж за цією адресою містяться посилання на ці джерела та літературу в інтернеті.

МОДУЛЬ 1.

Теоретико-методологічні засади аналізу міжнародних відносин та світового політичного процесу

Змістовий модуль 1.

Концептуальні підходи до аналізу міжнародних відносин та світового політичного процесу.

Лекція 1. «Міжнародні відносини та світовий політичний процес» як навчальна дисципліна і об'єкт наукового аналізу.

Мета – здатність до розуміння базових категорій та концепцій міжнародних відносин, які описують фундаментальну природу світової реальності міждержавних відносин.

1.1 «Міжнародні відносини та світовий політичний процес» як наукова дисципліна: інституціоналізація та предмет дослідження.

1.2 Об'єкт, предмет дослідження міжнародних відносин і світової політики.

1.3 Методи дослідження міжнародних відносин і світової політики.

Професійні компетентності:

знати: базові категорії та концепції міжнародних відносин, які описують фундаментальну природу реальності міждержавних відносин;

уміти: застосовувати методи аналізу, діагностики та прогнозування явищ у світовій політиці, процесів і подій в контексті досягнень сучасних міжнародних відносин;

автономність і відповідальність: відповідальність за точну ідентифікацію основних категорій міжнародних відносин.

Ключові слова: міжнародні відносини, світова політика, міжнародна політика, дипломатія.

1.1. «Міжнародні відносини та світовий політичний процес» як наукова дисципліна: інституціоналізація та предмет дослідження.

Наука про міжнародні відносини (МВ) є "молодою" наукою. Кожна держава з дня виникнення у своїй діяльності постійно приділяє особливу увагу зовнішнім зв'язкам, міжнародним відносинам, надає важливого значення участі спільно з іншими державами світу в системі міжнародних відносин. Довгий час ці зв'язки та контакти вивчалися і аналізувалися представниками різних наукових галузей: істориками, філософами, юристами, економістами, військовими стратегами. Проте жодна з цих

наук не ставила перед собою завдання спеціального вивчення об'єктів і суб'єктів міжнародних відносин, виникнення націй і держав, мотиви їх вступу у взаємні зв'язки, впливу внутрішніх змін у державах на зовнішній світ, виникнення і розвитку міждержавних торгових, фінансових, економічних, політичних, культурних відносин; формування міждержавних груп, спілок, їх вплив на світову політику; створення дипломатичних та інших зовнішніх зв'язків; структур та особливостей системи міжнародних відносин, міждержавних конфліктів, воєн, шляхів їх врегулювання.

Історики досліджували історію міжнародних відносин і дипломатії; філософи – сутність і теоретичні питання міждержавних відносин; юристи – міжнародні правові проблеми; економісти – міждержавні економічні зв'язки; військові стратеги – геополітичну та геостратегічну характеристику світу. Нарешті, з перетворенням політології і соціології в самостійну науку вивчення політичних проблем світової політики та міжнародних відносин, поступово виходячи за межі інших наук і дисциплін, стало самостійним об'єктом дослідження.

Зародження науки про міжнародні відносини почалося в Європі. **Термін "міжнародні відносини" був введений в обіг англійським філософом Джеремі (Ієремія) Бентамом (1748 – 1832), який в 1789 р. уперше застосував його в трактаті "Введення в принципи моральності та законотворчості".** За визначенням Дж. Бентама, міжнародні відносини – це стихійно організовані стосунки великих національних держав. Їх серцевиною виступали міжнародні політичні відносини (відношення, що зачіпають найвищий рівень державної влади), які в цій якості в історії міжнародних зв'язків проіснували приблизно до початку 70-х рр. ХХ ст. Згодом цей термін був сприйнятий юристами і застосовувався винятково для позначення правових міждержавних взаємодій.

Саме на той час у Західній Європі остаточно склалася система суверенних національних держав. На зміну стосунків між царюючими монархами та правлячими династіями прийшли зв'язки між державно організованими народами-націями. Тоді ж оформилася і та модель міжнародних відносин, яка до недавнього часу вважалася еталонною. Згідно з нею громадянське суспільство кожної країни наділяло державу всіма повноваженнями у сфері забезпечення національної безпеки та зовнішніх відносин. Уряд однієї держави згідно з цими повноваженнями вступав в офіційні зв'язки з урядом іншої держави, і саме за цим каналом здійснювалася більшість комунікацій не тільки між державними структурами, а й між різними суб'єктами громадянського суспільства цих країн. Таким чином, основним учасником системи міжнародних відносин визна-

валася суверенна держава. Держава виступала системо-утворювальним елементом, а міждержавні зв'язки – структуро утворювальними.

З цього часу на провідні позиції починає виходити та модель міжнародних відносин, в якій держави залишалися провідними, однак не панівними суб'єктами міжнародного життя, а світовий простір постає не розірваним на численні фрагменти, а тісно пов'язаним. Ще до появи першої кафедри міжнародних відносин і формування наукових шкіл виникає запит на експертний супровід зовнішньої політики.

Після Другої світової війни були сформовані два підходи до розуміння змістовності та спрямованості міжнародних відносин. Перший, отримавши назву "**традиціоналістський**", найбільш повне втілення знайшов у працях американського політолога *Ганса Мортентау* (1904 – 1980). Вчений визначав міжнародні відносини як "політичні взаємини між націями", в основу яких покладена боротьба за владу – єдиний "національний інтерес" для всіх учасників або акторів міжнародного життя. Це, на його думку, зумовлюється їхньою природною схильністю до насильства та жагою влади.

Прихильники другого підходу – "**модерністського**" – намагалися сформулювати більш широкі та різнобічні уявлення про сутність міжнародних відносин. Але на практиці вони часто ігнорували загальні соціальні закономірності й обмежували дослідження міжнародних відносин пошуками шляхів оперативного втручання у їх розвиток. Найчастіше "модерністи" розглядали тільки окремі компоненти міжнародного життя (наприклад процес ухвалення зовнішньополітичних рішень, їх оптимізації та втілення у життя). Тому наука про міжнародні відносини фактично зводилася до визначення поведінки окремих суб'єктів цих відносин, переважно – до вивчення політики окремих держав. Так, представник *школи біхевіоризму* Д. Сингер запропонував вивчати поведінку всіх можливих учасників міжнародних відносин – від індивідів до глобальної спільноти, нехтуючи пріоритетами в ролях на світовій арені. У цілому міжнародні відносини розглядалися "модерністами" насамперед як звичайна сукупність зовнішніх політик окремих держав. Це уможлиблювало виявлення оптимальних засобів досягнення окремих національних інтересів, але недооцінювало небезпеку їхнього зіткнення.

Представникам обох підходів не вистачало розуміння міжнародних відносин як цілісної системи та функціональної єдності її компонентів – з одного боку, і як діяльності на міжнародній арені різноманітних політичних акторів (держав, народів, суспільних і громадських рухів, організацій тощо) – з іншого. Комплексний підхід почав формуватися від початку 70-х рр. ХХ ст. Він базувався на поглядах французького соціолога *Марселя Мерля* (1923 – 2003), який у праці "Соціологія міжнародних

відносин" обґрунтовував можливість використання системної моделі для дослідження міжнародних відносин. М. Мерль запропонував ввести новий критерій для визначення специфіки міжнародних відносин і назвав його "критерієм локалізації". За цим критерієм специфіка міжнародних відносин визначається як "сукупність угод або потоків, які перетинають кордони або ж мають тенденцію до перетинання кордонів". Таке визначення дозволяє враховувати особливості кожного етапу в розвитку міжнародних відносин і не зводити їх лише до міждержавної взаємодії.

Міжнародні відносини – наукова дисципліна, що вивчає усі види взаємодії між державними учасниками на міжнародній арені: економічні, політичні, правові, воєнні, гуманітарні тощо. Дослідження міжнародних відносин мають, як правило, міждисциплінарний характер і орієнтовані на аналіз саме міждержавної взаємодії. Останнє відрізняє їх від аналізу світової політики. Міжнародні відносини – це середовище в якому існує світова політика. Саме еволюція цього середовища справляє визначальний вплив на розвиток світової політики. Остання, в свою чергу, має великий зворотний вплив на еволюцію міжнародних відносин.

Політика завжди розглядалася як сукупність дій, спрямованих на досягнення певних результатів. Якщо це явище аналізувати в межах національної держави, то тут суб'єктами боротьби за політичні інтереси виступають різні сили – особистість, соціальні групи, партії, суспільно-політичні рухи. Однак держава існує не окремо, вона перебуває в оточенні сусідніх країн, в певній мірі взаємодіючи з ними, формуючи, таким чином, своєрідний простір світової політики. Міжнародні відносини виступають тим простором, на якому стикаються і взаємодіють на різному рівні – двосторонньому, багатосторонньому, регіональному, глобальному – різні сили: державні, військові, економічні, політичні, громадські, інтелектуальні.

Таким чином, *світова політика* виступає в якості змісту міжнародних відносин. У свою чергу, світовою політикою називають процеси формування, ухвалення і реалізації рішень, які зачіпають життя світового співтовариства.

Відмінності існують також між світовою і зовнішньою політикою. У спеціальних довідкових виданнях найчастіше зустрічаємо таке визначення поняття "**зовнішня політика**" – це "діяльність держави на міжнародній арені, що регулює стосунки з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: державами, зарубіжними партіями та іншими громадськими організаціями, всесвітніми та регіональними міжнародними організаціями". Водночас зовнішня політика тієї або іншої країни є конкретним, практичним втіленням міністерством закордонних справ або відповідним йому зовнішньополітичним відомством основних

принципів міжнародної політики держави, які виробляються державними структурами та покликані відображати національні інтереси держави. Поняття ж **"міжнародна політика"** застосовується як для визначення діяльності певної держави у міжнародних справах, так і міждержавної політики на світовій арені. Тому це поняття більш широке, ніж поняття "зовнішня політика".

У цілому синонімічний ряд "міжнародна політика" – "світова політика" – "світовий політичний процес" можна охарактеризувати як сукупну цілеспрямовану діяльність народів, держав, їхніх інститутів, соціальних спільнот, об'єднань громадян у сфері міжнародного життя з метою реалізації певних політичних цілей. Міжнародна політика ставить перед собою такі *головні цілі*:

- створення сприятливих міжнародних умов для успішної реалізації всіма державами своїх внутрішньополітичних цілей і завдань;
- активна співпраця і взаємодія з усіма суб'єктами світового політичного процесу з метою реалізації загальнолюдських інтересів, насамперед – збереження цивілізації;
- участь у міжнародному поділі праці та пов'язаному з ним обміні товарами, сировиною, технологіями, науково-технічними винаходами та ду-ховними цінностями;
- захист прав людини в цілому та кожного громадянина тієї чи іншої держави зокрема;
- об'єднання зусиль у боротьбі проти міжнародного тероризму;
- спільна ефективна участь у розв'язанні глобальних проблем сучасного світу.

"Міжнародні відносини" як наукова дисципліна виникла після закінчення Першої світової війни. В якості головних питань розглядалися тісно пов'язані проблеми: вивчення "причин війни" й "умов миру". Метою нової академічної дисципліни стало з'ясування сутності процесів, які привели європейську цивілізацію до катастрофи Першої світової війни. Проблема війни та миру, а в більш широкому плані – питання взаємодії держав стали основними в дослідженнях з міжнародних відносин. У центр міжнародної політики поставлена боротьба за владу, тобто здатність максимально впливати на поведінку інших міжнародних суб'єктів відповідно до власних інтересів.

Навчальна дисципліна "Міжнародні відносини" виникла на початку ХХ ст. незабаром після закінчення Першої світової війни. Перша кафедра історії та теорії міжнародних відносин була створена в 1919 р. в Уельському університеті (The University of Wales) у м. Аберіствіт (Aberystwyth) (Великобританія) на факультеті міжнародної політики. Кафедра була створена на кошти відомого валлійського політика та філантропа,

парламентарія-ліберала й активного прибічника Ліги Націй Девіда Девіса.

У 1927 р. у Лондонській школі економіки був відкритий факультет міжнародних відносин, який вперше став видавати дипломи з цієї дисципліни. Окремим університетом, який займався виключно вивченням міжнародних відносин, став Навчальний інститут міжнародних відносин (Graduate Institute of International Studies) у Женеві (Швейцарія), заснований за активною участю Ліги Націй.

Дослідження міжнародних відносин перебувають у центрі уваги багатьох науково-дослідних інститутів, незалежних аналітичних центрів, фондів. Найстарішим з них є Фонд Карнегі за міжнародний мир, створений у 1910 р. У 1916 р. у Вашингтоні (США) створено Брукінгський інститут (Brookings Institution) – один із найважливіших аналітичних центрів, що спеціалізується на суспільних науках, муніципальному управлінні, зовнішній політиці та світовій економіці. Одним із найстаріших науково-дослідних центрів США є Гуверівський інститут війни, революції і миру (Hoover Institution on War, Revolution and Peace) при Стенфордському університеті, заснований в 1919 р. У 1920 р. почав діяти Британський інститут міжнародних відносин.

Після Другої світової війни, насамперед у США, з'являється велика кількість навчальних і наукових закладів, полем діяльності яких були міжнародні відносини. Наприклад, на базі Стенфордського університету (США) у 1946 р. організовано Міжнародний науково-дослідний інститут з вивчення проблем стратегії національної безпеки та військової моці США.

У 1946 р. створюється школа міжнародних відносин Каліфорнійського університету. У Принстонському університеті (1951 р.) був створений Центр міжнародних досліджень. У 1962 р. у Джорджтаунському університеті створюється центр стратегічних і міжнародних досліджень (Center for Strategic and International Studies), де свого часу працювали Г. Кіссинджер, Зб. Бжезінський, А. Джордан та ін. Основні напрями його дослідницької діяльності охоплюють такі теми, як стратегічні інтереси та зовнішньополітичний курс США, військово-політичні проблеми, розвиток відносин "Схід – Захід", глобальні політичні й економічні тенденції.

Зазначимо, що сьогодні в більшості країн науково-дослідні інститути, що забезпечують офіційне експертний супровід зовнішньої політики, займаються саме розробками в сфері міжнародної безпеки. Як правило, їх називають інститутами стратегічних досліджень.

Якщо сутністю внутрішньої політики стає боротьба за владу всередині окремих держав, то зовнішня політика перетворюється на боротьбу за владу та вплив на міжнародній арені. Для досягнення своїх зовніш-

ньополітичних цілей держави використовують широкий набір як мирних, так і не мирних засобів. У ХХІ ст. держави оперують більш потужним зовнішньополітичним інструментарієм, ніж у раніші часи.

Таким чином, міжнародні відносини – це свого роду середовище, простір, в якому існує світова політика. Саме еволюція цього середовища справляє визначальний вплив на розвиток світової політики. Остання, в свою чергу, має великий зворотний вплив на еволюцію міжнародних відносин. Отже, міжнародні відносини слугують середовищем для світової політики, яку ми розглядаємо як боротьбу за владу та вплив на міжнародній арені. Провідну роль у такій боротьбі відіграють держави. Тільки вони, єдині з усіх інших суб'єктів міжнародних відносин, володіють усіма необхідними військовими, економічними, дипломатичними та психологічними засобами для ведення такої боротьби.

Світ постійно змінюється, це впливає і на міжнародні відносини. Важливою характеристикою сучасного етапу їх розвитку є динамічність і певні тенденції.

Перша тенденція розвитку міжнародних відносин – розосередження влади. Питання про майбутню систему міжнародних відносин відкрите.

Деякі політологи-міжнародники вважають, що нині відбувається формування колективного лідерства США, Західної Європи, Росії та Китаю. Інші стверджують, що США треба визнати єдиним світовим лідером. Треті вбачають можливість відродження біполярної системи, де, однак, місце СРСР в ідеологічному та військово-політичному протистоянні з США обійме Китай. Однак принципова своєрідність сучасної епохи полягає в тому, що зараз не можна говорити про абсолютне лідерство тих чи інших держав у системі міжнародних відносин. Зміни у розстановці політичних сил на світовій арені, формування багатополюсного світу створюють безліч альтернатив розвитку та надають більш широке поле для пошуків розв'язання міжнародних глобальних і регіональних конфліктів, міждержавних спорів.

Друга тенденція сучасних міжнародних відносин – нове розуміння ролі ядерної зброї в системі національної безпеки. Досі система міжнародних відносин була заснована на ядерному стримуванні, коли загроза ядерного нападу нейтралізується загрозою удару з нанесенням агресору непоправної шкоди. На початку 1980-х рр. радянські й американські вчені прорахували наслідки такого обміну ядерними ударами. Відкрилася картина "ядерної зими", або "ядерної ночі", яка означала загибель людства. Підсумком стало визнання того, що ядерна війна не може бути засобом досягнення політичних, економічних, ідеологічних і будь-яких

інших цілей в умовах, коли різко посилилася глобальна взаємозалежність держав. Прийшло розуміння, що недостатньо обмежити коло "ядерних" держав, недостатньо не допускати поширення ядерної зброї. Постало питання про необхідність вжити заходів до знищення частини накопичених запа-сів ядерної зброї. Хоча в умовах "холодної війни 2.0" між США та Росією це здається утопією, але до цього треба прагнути, це необхідна умова існування самого людства.

Третя тенденція розвитку міжнародних відносин – включення в коло забезпечення безпеки світового співтовариства. Крім військових, постали проблеми іншого характеру: зміна клімату та руйнування природного середовища, боротьба з голодом, диспропорції в економічному та науково-технічному розвитку тощо.

Четверта тенденція розвитку міжнародних відносин – їх демократизація. Необхідний демократичний контроль над зовнішньою політикою та системою міжнародних відносин, щоб уникнути небезпечних для світу ситуацій. Така демократизація проявляється в тому, що, висловлюючи (на виборах) своє ставлення до зовнішньої політичного курсу уряду, люди тим самим впливають на міжнародні відносини. Ефективним засобом впливу на позиції держав і курс урядів стають також звернення та ре-комендації, прийняті у ході міжнародного діалогу громадськості.

П'ята тенденція розвитку міжнародних відносин – поява впливового, але деструктивного гравця міжнародних відносин – міжнародного тероризму, який охопив тенетами терористичних організацій всі країни світу, активно впливаючи на зовнішню політику деяких держав.

Міжнародні відносини мають анархічний характер, хоча не втрачає актуальності роль єдиного світового центру із запобігання конфліктам. Проте поступово виникають нові ризики в міжнародних відносинах, тому тенденції не можна розглядати в статистиці, вони постійно змінюються і ставлять перед людством нові виклики.

1.2. Об'єкт і предмет дослідження міжнародних відносин і світової політики.

Міжнародні відносини постають перед дослідниками як складне, часто гетерогенне, багатогранне явище. Для того щоб пояснити різні феномени міжнародних відносин, від дослідника вимагається широкий спектр знань. Близькість із суміжними дисциплінами породила, тривалий час живлячи, полеміку про те, чи володіє наука про міжнародні відносини "автономністю" серед інших суспільних дисциплін. Особливо гостро це питання дискутувалося у 1950-ті рр., коли після "біхевіористської

револю-ції" багато вчених ратували за використання у гуманітарному пізнанні методів природничих і точних наук (цей важливий для розвитку досліджуваної нами дисципліни період отримав назву "великого спору"). Багато вчених почали застосовувати у своїх дослідженнях математичні методи, а також методи статистики, економіки, соціології, психології, антропо-логії, кібернетики. За зауваженням Сесила Крабба-молодшого, у стані модерністів – прихильників використання нових методів дослідження склалася така ситуація, що буквально на кожному кроці фахівець-міжнародник був "зобов'язаний своїми досягненнями іншим дисциплінам або був залежний від них".

Глибина та широта знань дослідника оцінювалася з тієї точки зору, наскільки він був здатний привнести в аналіз феноменів міжнародних відносин досвід інших наукових дисциплін. Такий міждисциплінарний під-хід виглядає досить привабливим, дозволяючи розглядати феномени міжнародних відносин під різними кутами зору. Жодна дефініція не в змозі повністю розкрити змістовність визначуваного об'єкта. Її завдання – дати лише первинне уявлення про цей об'єкт. Тому, аналізуючи міжнародні від-носини, дослідники прагнуть не так дати "вичерпне" визначення, скільки виділити основні критерії, на основі яких можна було б зрозуміти їх сутність і специфіку.

Визначимо об'єкт і предмет науки про міжнародні відносини, оскільки, як відомо, кожна наука відрізняється від інших своїм предметом. **Об'єкт пізнання** – це все те, на що спрямована діяльність дослідника, що протистоїть йому як об'єктивна реальність, яка існує незалежно від того, чи вивчає її хто-небудь. Різні сторони дійсності – фізична, біологічна, економічна, політична, психологічна тощо – можуть бути об'єктом дослідження багатьох наук. Ми вже зазначали, що міжнародні відносини розглядають філософія, соціологія, економічна теорія, історія тощо. Тому *об'єктом досліджень науки про міжнародні відносини є суспільство у тій особливій сфері його життя, що пов'язана з відносинами між на-родами та державами.*

Предмет будь-якої науки становлять найбільш суттєві відносини, аспекти, властивості, ознаки об'єкта, що досліджуються з певною метою. Серед принципів, яким повинен відповідати предмет наукового досліджен-ня, методологія науки зазвичай виділяє такі: принцип цілісності, або зв'язаності. Він передбачає, що сукупність характеристик буття, яка може бути виокремлена як предмет, мають бути чимось єдиним і цілісним. Структурні зв'язки всередині предмета повинні бути однозначними, стабільнішими, міцнішими, ніж зв'язки з іншими яви-щами. Виділення предмета супроводжується розробленням відповідного йому наукового поняття, що виражає цілісність предмета та фіксує суттєві

властивості певного класу об'єктивних явищ. Формується поняття, що закріплюється в терміні; предмет наукового дослідження повинен відповідати принципу ста-більності (повторюваності, відтворюваності); принцип спостереження, який припускає, що ті чи інші сторони, явища дійсності стають предметом дослідження, якщо вони доступні реєстрації (за допомогою приладів або безпосередньо органів почуттів). Предмет теорії міжнародних відносин відрізняє її від інших наук, що досліджують їх.

Предметом дослідження науки про міжнародні відносини є вивчення закономірностей міжнародних відносин як цілісної системи; аналіз світової і міжнародної політики, зовнішньої політики окремих держав; аналіз тенденцій розвитку світового політичного процесу.

Для систематизації будь-якого емпіричного знання потрібні категорії і поняття. **Поняття** є формою мислення, яка цілісно й узагальнено розкриває сутнісні відмітні ознаки досліджуваних об'єктів дійсності, їхню якісну визначеність. Вони виражаються у *наукових термінах*. **Категорії** є основні, первинні поняття, в яких відображені найбільш загальні й істотні властивості, ознаки та відношення предметів, явищ і процесів. **Система категорій** створює не тільки єдину мову для дослідників і зацікавлених читачів. Безліч термінів, що використовуються у теоретичних побудовах, відображають різноманітність самих існуючих теорій як способів пояснення розвитку міжнародних відносин. Складність вивчення міжнародних відносин пов'язана з відсутністю єдиного тлумачення базових категорій (міжнародні відносини, світова політика, учасники міжнародного процесу тощо) та єдиної типології, систематизації і класифікації міжнародних систем тощо.

1.3. Методи дослідження міжнародних відносин і світової політики.

Міжнародна наука використовує певний набір, систему способів і прийомів аналізу власного предмета. Можна виокремити такі групи:

загальнонаукові методи – аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, протиставлення, порівняння, класифікація, типологізація, загальне й особливе. Дослідження проводять у рамках і за законами формальної логіки, використовуючи формально-логічний і логіко-діалектичний методи;

загальнотеоретичні методи – історико-порівняльний (компаративний), структурний, функціональний, системний.

У ході розвитку суспільних наук різного роду теорії стали методами, що застосовуються в різних дисциплінах:

економічний підхід – обґрунтований в середині XIX ст. К. Марксом, який вважав економіку основою суспільства, а політичну сферу – надбудовою. У Маркса політика детермінована економікою;

соціологічний підхід – дослідження реальності з точки зору тієї чи іншої групи інтересів; включає рольовий сценарій, який відіграють індивіди – складові цієї групи (М. Дюверже);

психологічний розглядає реальність через суб'єктивне її сприйняття індивідумом (З. Фрейд).

Названі підходи є основними; до них можна додати також феноменологічний, антропологічний, символічний та інші підходи.

Для вивчення міжнародних відносин застосовують більшість загальнонаукових методів і методик, що використовуються і в дослідженнях інших суспільних явищ. Водночас для аналізу міжнародних відносин існують і особливі, *спеціальні методологічні підходи*. Вони зумовлені тим, що світові політичні процеси мають свою специфіку, відрізняються від політичних процесів, що розгортаються в рамках окремих держав.

Значуще місце в дослідженні світової політики та міжнародних відносин належить *методу спостереження*, заснованому на психофізичних особливостях людини: спочатку ми бачимо, а потім оцінюємо будь-які події, що відбуваються в сфері світової політики. Останнім часом фахівці все частіше вдаються до інструментального спостереження, яке здійснюється за допомогою технічних засобів. Наприклад, найбільш важливі явища міжнародного життя (такі, як зустрічі лідерів держав, міжнародні конференції, діяльність міжнародних організацій, міжнародні конфлікти, переговори з їх урегулювання) ми можемо спостерігати опосередковано в записі (на відеоплівці), в телевізійних передачах.

Цікавий матеріал для аналізу дає *включене спостереження* – це спостереження, яке ведуть безпосередні учасники подій або особи, які перебувають усередині досліджуваних структур. Результатом такого спостереження є мемуари відомих політиків і дипломатів, що дозволяють отримувати інформацію з проблем міжнародних відносин, аналізувати її, робити висновки теоретичного та прикладного характеру. Мемуари є найважливішим джерелом для вивчення історії міжнародних відносин. Більш фундаментальні й інформативні аналітичні дослідження виконані на основі власного дипломатичного та політичного досвіду. До таких можна віднести, наприклад, роботи відомого в минулому американського політичного діяча Генрі Кіссінджера, який в 1970 – 1980-ті рр. обіймав відповідальні пости в адміністрації США.

Важливу інформацію про зовнішню політику держав, про мотиви прийняття зовнішньополітичних рішень в тій чи іншій міжнародній ситуації можна отримати, вивчаючи відповідні документи.

Метод вивчення документів відіграє вагомую роль у дослідженні історії міжнародних відносин, але щодо поточних, актуальних проблем міжнародної політики його застосування обмежене. Справа полягає в тому, що інформація про зовнішню політику та міжнародні відносини часто належить до сфери державної таємниці. Тому документи, що містять по-дібну інформацію, доступні обмеженому колу осіб, особливо якщо вони стосуються іноземної держави. Робота з більшістю таких документів стає можливою тільки з плином часу, часто через десятки років, становлячи інтерес переважно для істориків.

Якщо доступні документи не дають можливості адекватно оцінити наміри, цілі, передбачити можливі рішення і дії учасників зовнішньополітичного процесу, фахівці можуть застосовувати *контент-аналіз* (аналіз змісту). Так називають метод аналізу й оцінювання текстів. Цей метод був розроблений американськими соціологами і використаний в 1939 – 1940 рр. для аналізу промов керівників нацистської Німеччини, що були опубліковані у пресі або транслювалися на радіо. З неймовірною точністю американські фахівці передбачили час нападу на СРСР, місце та поряд-док проведення багатьох військових операцій, виявили секретні ідеологічні настанови Третього Рейху. Метод контент-аналізу використовувався спеціальними установами США з розвідувальною метою. Тільки в кінці 1950-х рр. він став застосовуватися широко, набувши статусу методології вивчення суспільних явищ.

У ході проведення контент-аналізу в тексті документа, статті, книги виділяють деякі ключові поняття або смислові одиниці з подальшим підрахунком частоти вживання цих одиниць у взаємному співвідношенні, а також із загальним обсягом інформації. У міжнародному політичному процесі такої одиницею виступає зовнішньополітична ідея, значуща тема або цінність, політична подія або особа – ключові поняття зовнішньополітичного життя. У тексті вони можуть бути виражені одним словом або стійким словосполученням. Контент-аналіз дозволяє робити висновок про можливі зовнішньополітичні рішення і дії тих міжнародних акторів, які стали об'єктом дослідження. Сьогодні обмежене коло професіоналів використовує більш складні методики контент-аналізу.

У вивченні міжнародних відносин знаходить застосування і метод *івент-аналізу* (аналіз подій), в основі якого – відстеження динаміки подій на міжнародній арені з метою визначення головних тенденцій розвитку політичної ситуації в окремих країнах, регіонах і в світі в цілому. Американський дослідник Е. Азар застосував івент-аналіз, розглядаючи міжнародні конфлікти. Науковець сформував банк даних, який включав близько півмільйона подій, що відбулися протягом тридцяти років, на основі зовнішньополітичної діяльності сто тридцяти п'яти держав. На основі

зібраної інформації він зробив цікаві висновки про механізми розвитку конфліктних ситуацій та закономірності політичної поведінки в умовах міжнародного конфлікту. Як показують зарубіжні дослідження, за допомогою івент-аналізу можна успішно вивчати міжнародні переговори. У цьому випадку в центр уваги потрапляє динаміка поведінки учасників переговорного процесу, інтенсивність висунутих пропозицій, динаміка взаємних поступок.

У 50 – 60-х рр. ХХ ст. у рамках модерністського напрямку для вивчення міжнародних відносин стали широко застосовувати методологічні підходи, запозичені з інших соціально-гуманітарних наук. Зокрема, метод *когнітивного картування* спочатку був апробований у межах когнітивної психології – однієї з течій сучасної психологічної науки. Когнітивні психологи досліджують особливості та динаміку формування знань і уявлень людини про навколишній світ. На його основі пояснюється і прогнозується поведінка особистості в різних ситуаціях. Базовим поняттям у методології когнітивного картування є когнітивна карта, де в формі графічного зображення передаються до свідомості людини стратегії отримання, обробки та зберігання інформації, формуючи фундамент уявлень особи про її минуле, сьогодення і можливе майбутнє.

У дослідженнях міжнародних відносин за допомогою когнітивного картування прогнозують поведінку політичних лідерів, їх бачення певних проблем і характер ухвалених ними рішень. Для складання когнітивної карти спочатку визначають основні поняття, якими оперує політичний лідер, потім знаходять причинно-наслідкові зв'язки між ними, далі розглядають і оцінюють значення цих зв'язків. Складена когнітивна карта піддається додатковому аналізу, на основі якого формуються висновки щодо: пріоритету у внутрішній або зовнішній політиці; ступеня значущості загальнолюдських моральних цінностей; співвідношення позитивних і негативних емоцій в сприйнятті конкретних міжнародних політичних ситуацій. Недолік методу когнітивного картування полягає в трудомісткості, тому в практиці його застосовують рідко.

Метод системного моделювання був розроблений в рамках інших наук, згодом знайшов застосування в дослідженні міжнародних відносин. Це метод вивчення об'єкта на основі конструювання пізнавального образу, який має формальну схожість з самим об'єктом і відображає його якість. Метод системного моделювання вимагає від дослідника спеціальних математичних знань. Прикладом може слугувати модель перспектив світового розвитку Форрестера, що включає сто чотирнадцять взаємопов'язаних рівнянь. Необхідно зазначити, що захоплення математичними підходами не завжди приносить позитивний результат; це показав досвід американської та західноєвропейської політичної науки. З

одного боку, досить складно висловити сутнісні характеристики міжнародних процесів і ситуацій математичною мовою – якість вимірювати кількістю. З іншого – на результатах співпраці представників різних напрямів позначається слабе знання математичних наук політологами та недостатня політологічна підготовка фахівців з точних наук.

Проте стрімкий розвиток інформаційних технологій і електронно-обчислювальної техніки розширює можливості використання математичних підходів і кількісних методів у вивченні світової політики та міжнародних відносин. Певні успіхи в цій галузі були досягнуті вже в 1960 – 1970-ті, рр.: наприклад, створення аналітичних моделей "Баланс сил" і "Дипломатична гра". Наприкінці 1960-х рр. з'явилася інформаційно-пошукова система GASSON, яка ґрунтувалася на інформаційному банку, що містить відомості про двадцять сім міжнародних конфліктів.

Кожен такий конфлікт локального характеру описувався за допомогою однотипних чинників, характерних для трьох фаз його протікання: передвоєнної, військової, післявоєнної. До першої фази віднесли 119, до другої – 110, а до третьої – 178 чинників. Їх сукупність була розмежована на одинадцять категорій. Для кожного конкретного конфлікту визначалась наявність або відсутність відповідних чинників, їх вплив на загострення або послаблення напруженості у відносинах міжнародних акторів, втягнутих в конфліктну ситуацію. Кожен новий конфлікт можна було аналізувати на основі цих чинників і за аналогією знаходити подібну конфліктну ситуацію. Ця схожість дозволяла робити прогнози щодо можливих сценаріїв розвитку подій в новому конфлікті. Слід зазначити, що прогностичні методи досліджень міжнародних відносин у сучасних умовах відіграють велике значення, іноді дозволяючи спрогнозувати той чи інший конфлікт.

Міжнародні відносини як сфера людського співіснування охоплюють політичні, економічні, дипломатичні, культурні та інші зв'язки та відносини між акторами, що діють на міжнародній арені. Наявність такої великої кількості суб'єктів і важливість їх взаємовідносин потребує аналізу цієї сфери з метою визначення тенденцій їх розвитку та взаємовпливу між ними. Для вивчення міжнародних відносин застосовують більшість загальнонаукових методів, водночас використовуючи спеціальні методологічні підходи, зумовлені тим, що світові політичні процеси мають свою специфіку, відрізняючись від політичних, що розгортаються в рамках окремих держав.

Контрольні запитання

1. Поміркуйте над співвідношенням предмету політології та теорії міжнародних відносин.

2. Чи може концептуалізація міжнародних відносин відбуватися на основі однієї парадигми?
3. Що таке міжнародні відносини і в чому їх специфіка?
4. У чому полягає сутність традиціоналістського та модерністського підходів до розуміння міжнародних відносин?
5. Наведіть характеристики міжнародної політики.
6. У чому полягають принципи, форми та методи зовнішньої політики держави?
7. Визначте змістовність і основні цілі зовнішньої політики.
8. Розкрийте сутність поняття "дипломатія".
9. У яких напрямках міжнародних досліджень знайшли застосування математичні та статистичні методи?
10. Які методи використовують у дослідженні міжнародних відносин та світової політики?
11. У чому особливість використання методу аналізу документів у міжнародних відносинах?

Лекція 2. Класичні традиції та парадигми у вивченні міжнародних відносин.

Мета – проаналізувати класичні традиції та парадигми у вивченні міжнародних відносин та їх вплив на формування основних течій у теорії міжнародних відносин.

Основні питання

2.1. Теоретичні дослідження міжнародних відносин в епоху Стародавнього Світу.

2.2. Розвиток ідей вічного миру в європейській політичній думці V – XVIII ст.

2.3. Формування і розвиток "реалістичних" уявлень про міжнародні відносини в політичній думці епохи Відродження і Нового часу.

Професійні компетентності:

знати: історичні традиції генезису та розвитку світової політичної думки; теоретико-концептуальної структури сучасної доктрини міжнародних відносин;

уміти: аналізувати, раціонально та критично оцінювати основні етапи розвитку теоретичних концепцій в теорії міжнародних відносин;

автономність і відповідальність: самостійно ухвалювати рішення щодо сценаріїв розвитку сучасного світового простору.

Ключові слова: конфуціанство, політичний реалізм, вічний мир, космополіс, макіавеллізм.

2.1. Теоретичні дослідження міжнародних відносин в епоху Стародавнього Світу.

Теоретичні традиції в тій чи іншій науці пов'язані з клопітним накопиченням даних спостереження і дослідження певного уявлення або сукупності явищ, що становлять її об'єкт. Вони формуються в процесі тривалого історичного досвіду, який підводить до висновків про те, які проблеми слід вважати принципово важливими і як вони повинні вирішуватися.

Разом з появою держави та відокремленням політичної від інших сфер життєдіяльності суспільства виникає феномен міжнародних відносин, а сама політика диференціюється на внутрішню і зовнішню. Ці процеси знаходять своє відображення в політичній думці Стародавнього Світу. Оскільки спочатку міждержавні відносини не мали регулярного

характеру, а зовнішньополітична діяльність виглядала з точки зору сучасних критеріїв досить примітивно, то і зовнішньополітична думка давнини залишалася нерозвиненою і фрагментарною. Можна назвати лише окремі винятки з цього правила. До таких належать зовнішньополітичні концепції Стародавнього Китаю, які зробили суттєвий внесок у відносини цієї самобутньої країни з іншими народами та державами протягом багатьох століть.

Давній Китай. У китайській політичній думці найбільш чітко виділяються дві течії – *конфуціанство* і *легізм*. Дотримуючись протилежних уявлень про принципи та методи здійснення зовнішньої політики, обидва напрями виходили з китаєцентристської моделі світу. І це не дивно, якщо згадати, що сусідні народи перебували на нижчому ступені розвитку. Центральну проблему зовнішньої політики Китаю протягом багатьох століть становили відносини з варварами. Кожен з двох основних напрямів старокитайської політичної думки обґрунтовував свій підхід до цих відносин.

Для **конфуціанства** було характерно уявлення про етичну перевагу китайців над неповноцінними варварами, що оточували Піднебесну. Зазначимо, що ідея взаємозбагачення різних культур була для конфуціанства неможлива, тому логічно впливала доктрина про месіанську роль Китаю щодо його духовного обов'язку навчати своїх сусідів. Прихильники конфуціанства відкидали думку про зворотний вплив варварів на Китай. Конфуціанський підхід виправдовував ізоляціоністські тенденції у зовнішній політиці традиційного Китаю.

У цьому сенсі цікавою є давньокитайська концепція "Тянші", що у буквальному перекладі означає Піднебесна. У вузькому значенні Піднебесна є синоцентричною концепцією, що стосується Стародавнього Китаю як цивілізації із китайською культурою. Першість китайської культури дозволяла Стародавньому Китаю позиціонувати себе як ядро із центричними колами впливу, що просякали інші цивілізації. Завдяки першості китайської культури люди Стародавнього Китаю були найбільш цивілізованими та здатними управляти Піднебесною за принципом врядування еліт. Стародавній Китай був оточений периферіями, де проживали люди, яких китайці називали варварами, а саме варварами "чотирьох типів" – донгі, нанман, ксиронг, бейді. Стародавній Китай був політичною спільнотою, яку об'єднувала зсередини китайська культура. У цьому сенсі Піднебесна не була обмежена географічно; вона розширювалася завдяки культурній асиміляції, що відбувалася завдяки тому, що периферія переймала китайську культуру. Розмитість кордону між Стародавнім Китаєм і периферією ілюструє китайське прислів'я: як тільки варвари адаптуються до китайської культури, вони стануть стародавніми

китайцями. Стародавні китайці були впевнені, що мешканці периферій добровільно засвоюють китайську культуру через постійний культурний обмін, що певним чином запобігало війнам між цивілізаціями. Таким чином, у широкому сенсі Піднебесна – це еквівалент усього світу, що складається із Стародавнього Китаю та периферії.

На противагу конфуціанству, **легізм** орієнтувався на більш активний характер зовнішньої політики. Спочатку ранні легісти дотримувалися щодо варварів тих же поглядів, що і ранні конфуціанці, але згодом їх позиції змінилися. Під впливом реальних умов легісти визнали можливість і необхідність запозичення у чужинців елементів побутової культури або військового мистецтва (наприклад, техніки ведення кінного бою), якщо навколишні народи перевершували в цьому китайців.

Будучи прагматиками, легісти допускали можливість запозичення чужого досвіду, якщо це йшло на користь їх державі. Водночас легісти вважали за необхідне ведення агресивних воєн, про що свідчить їх теорія прямо пропорційної залежності могутності держави від військових успіхів.

Згідно з філософією легістів "рецепт" досягнення державної могутності в тому, що "...коли відвідуєш будь-яку країну й ознайомлюєшся, як управляють нею, то бачиш, що могутньою є та держава, в якій активно використовується військова сила, тому зазвичай народ ненавидить війну; той, хто зуміє прищепити народу любов до війни, доб'ється панування в Піднебесній". Оскільки легізм робив ставку на насильство та примус як найбільш ефективні засоби управління людьми, остільки і в зовнішньополітичній сфері легісти орієнтувалися насамперед на силові методи.

Античність. Подібний погляд на роль силового чинника в міжнародних відносинах продемонстрував давньогрецький мислитель *Фуکیدід* (460 – 400 до н. е.). У своїй "Історії Пелопоннеської війни" філософ говорить про те, що в основу політики держави закладені не стільки дії конкретних особистостей, скільки об'єктивні та незалежні від волі людей інтереси. На думку видатного античного історика, основними спонукальними мотивами зовнішньополітичної поведінки держав є намагання гарантувати власну безпеку (страх), міркування престижу (честь) і забезпечення економічних преференцій (вигода). Саме ці причини постійно використовують для пояснення тих чи інших вчинків як окремих осіб, так і дій великих суспільних груп і полісів.

Відносини між окремими державами за своєю природою конфліктні, оскільки кожна держава керується власними інтересами, а вони не можуть у всьому та завжди повністю збігатися. Війна обумовлена конфліктністю міжнародних відносин і є неминучим явищем. Тому кожна держава

прагне забезпечити свою безпеку та накопичує необхідну для цього силу. Погляд, відповідно до якого головними детермінантами зовнішньої політики є інтереси та сила, згодом отримав назву *реалістичного*.

Застосування сили, на думку Фукідіда, є основою політичної поведінки найсильнішого, а конфлікти – природний стан відносин між полісами, що впливає з ірраціональної "людської природи" та спонукає до нарощування могутності. Філософ говорить не тільки про панування сили у відносинах між суверенними політичними одиницями. У його роботі можна знайти згадку і про інтереси держави, а також про пріоритетність цих інтересів над інтересами окремої особистості. Філософ не є апологетом насильства, він лише з сумом констатує його неминучість, що корениться в самій природі людини. Саме в епоху міжусобної брані та воєн, що охопили на той час Елладу, "людська природа, якій властиво впадати в злочин, всупереч законам взяла верх над останніми і з насолодою проявляла себе, пануючи над правом і ворогуючи з особами, які мають перевагу". Філософ не заперечує корисності та необхідності правових норм у взаємодії між державами, однак зазначає, що в умовах конфлікту "за правдивої оцінки право має вирішальне значення тільки за рівності сил на обох сторонах; якщо ж цього немає, то сильний робить те, що може, а слабкий поступається".

Що стосується моралі, то в міждержавних відносинах вищим проявом моральності може виступати лише помірність у використанні сили. Тому процвітає той, хто не поступається рівному собі, хто добре ставиться до сильного. Тим самим у певному сенсі Фукідід став родоначальником одного з найвпливовіших напрямів пізніших уявлень і сучасної науки про міжнародні відносини.

У Стародавній Греції зародилися дві ідейні традиції, дві течії політичної думки, які будуть уособлювати протягом всієї світової історії протистояння двох начал політичної і державної поведінки у взаєминах з іншими спільнотами: війни та миру, сили та права, національного егоїзму й універсальної організації. Дійсно, в античні часи зародився і протилежний реалістичному погляд на перспективи міжнародних відносин. Якщо реалісти вважають, що конфлікти та війни неможливо усунути з життя народів, то їх опоненти покладають надію на зміну природи міжнародних відносин і подолання міждержавної роз'єднаності, на створення єдиного для всіх народів універсального центру, здатного забезпечити загальний мир і безпеку.

Друга, протилежна традиція виникла пізніше серед філософів школи стоїків. Засновником *стоїцизму* вважається *Зенон* з Кітіона (бл. 335 – 264 до н. е.). Стоїки не залишили оформленої політичної доктрини, але в

епоху еллінізму висунули ідею Космополісу, тобто всесвітньої держави (за масштабами давньогрецьких уявлень).

Розвиваючи ідеї *Платона* (бл. 429 – 347 до н. е.), стоїки міркували про єдиний світ і єдиний поліс (державу), які влаштовані та живуть за законами універсального Розуму, де всі громадяни незалежно від їх расової і національної приналежності, релігійних вірувань стануть рівними у міру їх мудрості, осягнення ними Розуму. Ідея Космополісу означала прорив давньогрецької думки з полону уявлень, замкнутих рамками авто-номних полісів, до усвідомлення моральної єдності людського роду, тим більше що в античну епоху зв'язки між політичними спільнотами залишалися фрагментарними й обмеженими.

Ідея Космополісу вплинула на Цицерона (106 – 43 до н. е.), який в міркував про існування "всесвітнього полісу", що об'єднує всі інші спільноти: "всі, хто стверджує, що треба мати стосунки тільки зі співгромадянами, але не з іноземцями, розривають загальний союз людського роду, а з його руйнуванням знищуються в корені благодійність, щедрість, ідею доброти, справедливості; людей, які знищують все це, треба визнати нечестивими також і відносно безсмертних богів". Дійсно, під впливом стоїків Цицерон стверджував, що суспільство організоване у вигляді кіл. Найменше коло – це сім'я, далі – муніципія, наступне коло – держава, що становила спільноту людей, пов'язаних одним правом та спільною користю. Сукупно вони становили громадян "однієї всесвітньої держави" – це було найширше коло.

За Цицероном, у всесвітньому співтоваристві має панувати своє природне право "право народів" (*jus gentium*). Під "правом народів" розумілися створені судовою практикою в спорах між чужинцями норми майнового права, правові інститути, загальноприйняті для того часу, а також сукупність правил взаємовідносин Риму з іншими державами, заснованих на природному праві божественного походження. У філософському сенсі природне право розумілося як всесвітнє, наддержавної, ідеальне право всіх людей, що становило ідеї Космополісу.

Таким чином, у Стародавньому Римі були закладені основи найважливіших норм і понять сучасного міжнародного права, які розвивалися теоретично. Проте в реальності Рим спілкувався з "варварами" переважно мовою війни, тим більше що "право війни" (*jus ad bellum*) було невід'ємним елементом римського права. Ідея "всесвітнього полісу" у подальшому розвитку теоретичних концепцій стала основою ліберального напрямку у теорії міжнародних відносин, яка теоретично протистояла політичному реалізму.

2.2. Розвиток ідей вічного миру в європейській політичній думці V – XVIII ст.

Дух християнського вчення проголосив ідею універсальної спільності та братерства людей, які прямують Божим шляхом. **Християнське вчення** в релігійній формі розвивало космополітичні ідеї філософів-стоїків. Християнство принесло в античну епоху уявлення про єдність Всесвіту та людського роду, рівність усіх рас і національностей, закликаючи до добра та справедливості у Христі, "де немає ні Єліна, ні Іудея, ні обрізання, ні необрізання, варвара, Скіфа, раба, вільного, але все й у всьому Христос" (Послання святого апостола Павла до Колосян). У книгах Нового Завіту містилися і згадки про "богообраність народу Ізраїлю", але дух християнського вчення стверджував ідею універсальної спільності та братерства людей на Божому шляху. Християнське вчення в релігійній формі розвивало космополітичні ідеї філософів-стоїків. Поширення християнської віри в загальну єдність людей на Землі, створених за образом і подобою Бога, вчинило моральну революцію. Античні уявлення про світовий правопорядок, замкнутий в рамках міста-держави, руйнувалися, кордони світу розширювалися.

Але первісне християнство відповідно до Христової заповіді "Богу – Богове, а кесарю – кесаре" відокремлювалося від політичного світопорядку. Становлення ж християнської релігії як чільної, а потім офіційної церкви й ідеологічної основи Римської імперії після Міланського едикту (313) імператора Костянтина привело до двохтисячолітньої епохи домагань і боротьби "намісників хрестових" на Землі за вищу владу в християнському світі.

В Європі міждержавні відносини будувалися в контексті боротьби церковної влади (Ватикан) зі світськими монархіями. *Аврелій Августин* (354 – 430) у трактаті "Про град Божий" на основі біблійних положень виклав християнську концепцію історії людства, розділеного на два гради: *град земний* (де живуть у плоті, де всі соціальні, державні та правові установи вважалися наслідком гріховності людини) і *град небесний* (Божий, заснований на любові до Бога). Оскільки лише Божий град істинний і вічний, духовна влада превалювала над світською.

Аврелій Августин не сформулював політичної доктрини римсько-католицької церкви, але заклав її теократичні підстави: будь-яка істинна влада йде від Бога; таким чином, власники світської влади повинні отримувати її від "намісників Божих" – римських понтифіків. У його трактаті містяться також міркування про новий світоустрій, де замість світової римської держави виникли б малі за масштабами "правління народів", що живуть в мирному сусідстві. У поглядах теолога Аврелія Августина

вбачається прообраз міжнародного порядку Європейського Середньовіччя.

Багато століть християнські теологи та батьки римсько-католицької церкви вдосконалювали докази її пріоритету та суверенітету щодо світської влади в Європі, не гребуючи виготовленням фальшивих документів. Наприклад, у 755 – 756 рр. у період правління Папи Стефана III була сфабрикована грамота "Константинова дару" про надання імператором Костянтином Сильвестру I вищої влади над Римом, Італією і всією за-хідною частиною Римської імперії.

Архієпископ Реймський *Хінкмар* (806 – 882) сформулював чітку політичну доктрину: королі очолюють світську владу, але над ними стоїть Король королів, тобто Папа. У 869 р. Хінкмар ввів в церемонію коронації клятву короля, порушення якої каралося відлученням від церкви. Символом перемоги папського престолу над світською владою є Каноське колінопреклоніння (1077), коли відлучений від церкви та позбавлений влади, імператор Священної Римської імперії Генріх IV благав помилювання у папи Григорія VII.

Однак папство так і не домоглось абсолютного верховенства над земними владиками. Так, на початку XIV ст. французький король Філіп IV Красивий встановив панування над папством, розпочавши Авіньйонське полонення Пап. Дозрівання національних держав підточувало моральні, духовні основи єдності християнського світу.

Фома Аквінський (1225 – 1274), видатний богослов Середньовіччя, передбачивши епоху Відродження, збагатив схоластику зверненням до античної спадщини, насамперед – до вчення Аристотеля про політику. Ф. Аквінський синтезував в своїх політичних уявленнях теологічні догми й античну думку (наприклад, римське природне право). Богослов є засновником теологічної концепції, в якій причину війни вбачав у гріховності людей та світської влади, а засобом досягнення та збереження миру вважав поєднання в політиці звичаєвого та канонічного права, тобто – людського та Божого порядку. Підпорядкування світської влади духовній мало на меті повне вилучення із суспільного життя війни між християнами та регулювання на основі права війни (*lex helium*) війн в ім'я самооборони, перемоги "добра над злом", підтримання християнства у боротьбі проти іновірців і варварів. Для визнання війни справедливою потрібно три умови:

- вона має бути офіційно оголошена законним урядом;
- вона має бути обґрунтована справедливою причиною;
- її мета має визначатися справедливим наміром.

Концепція Ф. Аквінського стала офіційною доктриною католицької церкви, оскільки вона обґрунтувала й узагальнила її практичну політику щодо тогочасних європейських держав.

Значний внесок в ідеї вічного миру вніс *Еразм Ротердамський* (1466 – 1536). Він проголошував обмеження застосування сили в міжна-родних відносинах, вважаючи, що зовнішню політику слід підпорядкувати соціальним нормам, які повинні враховувати інтереси народів. Оскільки у народу є ненависть до війни, то правитель, який прислухається до його думки, буде завжди докладати зусилля для збереження миру. Саме мир, а не насильство та війна, є найвищою цінністю людської культури. Надаючи великого значення моральним нормам як регуляторам зовнішньо-політичної діяльності, філософ ставив моральні закони вище державних інтересів.

Першу спробу аналізу конфліктів в правовому полі зробив *Гуго Гроцій* (1583 – 1645). На його думку, можливість війни повинна бути регламентована правилами міжнародного життя, війна не може бути предметом довільного рішення з боку будь-якої окремої держави. Він вважав, що:

- держави не повинні застосовувати силу для зміни політичних ситуацій. У цьому випадку звернення до насильства є злочином;
- рішення про початок військових дій має бути обґрунтоване, причому не кожне правопорушення може слугувати виправданням для застосування сили;
- якщо якась держава допустить серйозне порушення правил міжнародного життя, це може бути причиною війни.
- Не можна негайно звертатися до військових дій. Необхідно вдатися до безпосередніх переговорів або за допомогою посередника вжити заходів для врегулювання конфлікту.

Способи запобігання війні філософ вбачав у такому:

- суперечку, готову вилитися в збройний конфлікт, можна розв'язати за допомогою переговорів;
- зацікавлені сторони можуть звернутися до третейського суду;
- збройний конфлікт можна вгамувати через двобій, який є "меншим злом", ніж згубна для мирного населення війна.

Історичне значення доктрини знаменитого голландського вченого полягає в тому, що в століття нескінченних війн, супроводжуваних грабежами та зруйнуваннями, він спробував обмежити війну рамками норм міжнародного права. Людське суспільство має просуватися до миру та злагоди, а політична діяльність повинна здійснюватися відповідно до правил, що відображають інтереси народів.

Вагомого внеску до ідеї вічного миру доклав німецький філософ *Іммануїл Кант* (1724 – 1804), який віддавав пріоритет моральному та правовому чинникам у політиці. Питання війни та миру він прагнув вирішувати з позицій захисту прав та інтересів людей. Війна суперечить морально-ному визначенню ролі людини як істоти, що володіє абсолютною цінністю.

Він запропонував проект договору про встановлення миру між народами, базові принципи якого ґрунтувались на тому, що:

- жоден договір не повинен вважатися мирним, якщо у ході його укладання була збережена відкрита можливість нової війни;
- жодна самостійна держава ні шляхом успадкування або обміну, ні в результаті купівлі або дарунка не повинна бути придбаною іншою державою;
- постійні армії з часом повинні повністю зникнути;
- державні борги не повинні використовуватися у зовнішньополітичній боротьбі;
- жодна держава не повинна насильно втручатися в питання правління і державного устрою інших держав;
- жодна держава під час війни з іншою не повинна вдаватися до таких ворожих дій, які б унеможливили взаємну довіру в майбутньому, в мирний час (як, наприклад, надсилення вбивць, отруйників, порушення умов капітуляції, підбурювання до зради у ворожій державі).

Ліберально-ідеалістична традиція кваліфікується як утопізм. Наївною є його базова ідея – переконання про необхідність і можливість покінчити з світовими війнами та збройними конфліктами між державами шляхом правового регулювання і демократизації міжнародних відносин, поширення на них норм моралі та справедливості.

2.3. Формування і розвиток "реалістичних" уявлень про міжнародні відносини в політичній думці епохи Відродження і Нового часу.

У XVI ст. великий флорентієць *Нікколо Макіавеллі* (1469 – 1527) не тільки порвав з теологією, але взагалі відмовився від утопій і умоглядних спекуляцій на користь аналізу й узагальнення фактичної політичної історії. Тим самим він зробив справжній переворот у вивченні політики та політичних відносин. Це мало вплив і на дослідження міжнародних відносин. Зазначимо, що християнству, як і взагалі релігії, в політичній філософії Н. Макіавеллі відведено місце корисного знаряддя в управлінні людьми. Філософ подолав теологічні уявлення про політику та право, і вважав, що політика має емпіричну основу і всі явища мають переви-

рятися досвідом. Він прийшов до сміливого на той час висновку про те, що в основу політики та політичних відносин закладені не християнська мораль, а інтереси та сила.

Італійця Н. Макіавеллі слід вважати батьком-засновником сучасної політології. Він ввів у науку про політику фундаментальне поняття "держава" (state), що стало одним з ключових термінів у політичній науці. Його погляди на політику були настільки відверті та різнобічні, а історичний контекст, в яких вони висловлювалися, настільки сильно визначав їх зміст, що теоретична спадщина Н. Макіавеллі стала предметом несумісних інтерпретацій, включаючи вузьке та вульгарне тлумачення макіавеллізму як вчення про захоплення влади за формулою "мета визначає засоби". В оцінці політичного вчення Н. Макіавеллі неприпустимо залишати поза увагою конкретно-історичний контекст, в якому були написані "Государ" (Del Principe) (1513), "Міркування про першу декаду Тита Лівія" (1516) і "Історії Флоренції" (1525) – основні його роботи.

Народившись у 1469 р. у Флоренції в старовинній родині юриста, Н. Макіавеллі з 1498 до 1512 рр. посідав пост секретаря в уряді респуб-ліки Флоренція – Раді Десяти. У 1512 р. Республіка пала, Флоренція перейшла в руки тиранів Медичі та виявилася залежною від папської влади.

Пройшовши через в'язницю і тортури, засланий в село, Н. Макіавеллі присвятив свої останні роки роздумам про причини падіння Флорентійської республіки та втрати її незалежності. Спираючись на свій п'ятнадцятирічний політичний досвід, Н. Макіавеллі перевершив в своїх роздумах рівень конкретно-історичного аналізу, створивши справді класичні твори політичної філософії. Пояснюючи логіку міждержавних відносин, він констатував, що держави різні за своєю формою і між собою вони перебувають в природному стані, в якому немає ні законів, ні сили, які стояли б над державою. Тим самим Н. Макіавеллі першим у Новий час виклав два корінних принципи, що є основою "реалістичної" теорії: *принцип відсутності міжна-родної влади* або ієрархії (розвинений в XVIII ст. англійським мислителем Т. Гоббсом у теорію "природного стану" міжнародного співтовариства) і *принцип верховенства* держави, що передбачив теорію державного суверенітету *Жана Бодена* (1530 – 1596).

Н. Макіавеллі у міждержавних відносинах вважав визначальним фактор сили, стан війни, а не миру: "...чеснота породжує світ, світ породжує бездіяльність, бездіяльність – безлад, а безлад – погибель, і відповідно – новий порядок породжується безладом, порядок народжує доблесть, а від неї виникає слава та благоденство. Мудреці помітили також, що вченість ніколи не займає першого місця, воно відведено військовій справі, і в державі з'являються спершу воєначальники, а потім вже філософи" [41, с. 30].

У роботах Макіавеллі наводяться положення, багато в чому характерні і для сучасних послідовників політичного реалізму:

- закони політичного життя ґрунтуються на природі людини;
- люди брехливі та ненаситні;
- основний стимул діяльності людей – прагнення до слави та багатства;
- людська природа залишається незмінною, тому і політичні закони залишаються тими ж, що і в античності;
- мета політики – боротьба за владу;
- політичний успіх в остаточному підсумку визначається силою;
- мораль і релігія в політиці необхідні тільки для приховування або виправдання істинної мети;
- у міжнародній політиці відсутня єдина верховна влада, внаслідок чого дії суверенних держав не підлягають будь-якому правовому врегулюванню.

Близькі ідеї висловлював англійський філософ *Томас Гоббс* (1588 – 1679). Дослідник виходить з того, що людина за своєю природою – істота егоїстична. Головне бажання у людини – це неминуще бажання влади. Оскільки люди від природи не рівні у своїх здібностях, остільки їх суперництво, взаємна недовіра, прагнення до володіння матеріальними благами, престижем або славою ведуть до постійної "війни всіх проти всіх і кожного проти кожного", яка є природним станом людських стосунків. Для того щоб уникнути взаємного знищення в цій війні, люди приходять до необхідності укладення суспільного договору, результатом якого стає держава – Левіафан. Це відбувається шляхом добровільного передання від людини до держави своїх прав і свобод в обмін на гарантії громадського порядку, миру та безпеки. Однак якщо відносини між окремими людьми вводяться в русло, нехай штучного та відносного, але все ж громадянського стану, то відносини між державами продовжують перебувати в природному стані. Будучи незалежними, держави не зв'язані ніякими обмеженнями. Кожній із них належить те, що вона в змозі захопити та здатна утримувати. Єдиним "регулятором" міждержавних відносин є, таким чином, сила, а самі учасники цих відносин набувають статусу гладіаторів, які тримають напоготові зброю і насторожено стежать за поведінкою один одного.

У багатьох підручниках і роботах з міжнародних відносин побутує думка про те, що Томас Гоббс доводить до логічного кінця аналіз Макіавеллі про природний стан і абсолютну анархію міжнародних відносин. Але погляди англійського дослідника більш складні. Т. Гоббс сформулював "природні закони" заради досягнення соціального миру:

домага-тися миру; відмовитися від права на всі речі в тій мірі, в якій це необхідно в інтересах миру та самозахисту; не робити іншим того, чого не хотів би, щоб заподіяли тобі; необхідність договорів і дотримання їх. Ці закони мали скоріше морально-філософський характер, ніж значення політичних рекомендацій.

Т. Гоббс висловив власне міркування про подолання воєн і конфліктів – ідею наддержавної організації ("загальної влади"), що, безумовно, віддалено нагадує деякі ідеї юристів-миротворців його епохи. Можливо, науковий реалізм автора "Левіафана" в тому і проявляється, що він знайшов теоретично правильне рішення, але на відміну від авторів проєктів "вічного миру" ясно розумів його нездійсненність. Т. Гоббс у своїх міркуваннях вважав за краще монархію в якості єдиного регулятора хаосу "природного стану" в міжнародному співтоваристві. У цьому сенсі він дійсно розвивав підхід до теорії політики та міжнародних відносин, вироблений Н. Макіавеллі.

На думку *Еміля де Ваттеля* (1714 – 1767), світ змінився, і Європа перетворилась на цілісну політичну систему, в якій все пов'язано з відносинами й інтересами різних націй, що живуть у цій частині світу. Вона не є колишнім безладним нагромадженням окремих частин, кожна з яких була мало зацікавлена в долі інших і рідко турбувалася про те, що не стосувалося її безпосередньо. Постійна увага суверенів до Європейських подій, постійні взаємозв'язки між посольствами, перманентні переговори сприяють формуванню у незалежних європейських держав, поряд з національними, ще й загальних інтересів – інтересів підтримки в ній порядку та свободи. Саме це породило знамениту ідею політичної рівноваги. Під цим розуміють такий *порядок речей, за якого жодна держава не в змозі абсолютно переважати над іншими та встановлювати для них закони.*

Найбільш яскравим представником реалістичного підходу до міжнародної політики в епоху Нового часу був великий німецький філософ *Георг Вільгельм Фридрих Гегель* (1770 – 1831). Г. Гегель вважав, що норми права в міжнародних відносинах не сприяють запобіганню конфліктам, а, навпаки, породжують розбіжності між державами. Договірні норми допускають стільки тлумачень, що попри саме точне визначення всіх можливих аспектів відносин завжди ще залишається безліч таких, з приводу яких можуть спалахнути суперечки. Причому навіть "якщо одна сторона здійснює надане їй право в тих межах, які їй дано, вона обов'язково торкнеться будь-якого права, що закріплене за іншою стороною". На думку Гегеля, війни – складова частина правового регулювання міжнародних відносин. Саме війна вирішує, чиє право має поступитися.

Для Гегеля міжнародне право є не системою положень, спрямованих на підтримку згоди між учасниками міжнародного спілкування, а сукупністю норм, "що забезпечують" виникнення конфліктів між державами. Тому сила тут набуває ключового статусу в регулюванні міжнародних відносин, змінюючи правові ситуації відповідно до уявлень держав про свої вигоди та права". Німецький філософ вважав, що право може відстояти себе, тільки спираючись на силу. Гегель не брав за можливе враховувати вимоги моралі в міжнародних відносинах. На його думку, благо держави має зовсім інше виправдання, ніж благо окремої особи, отже, діяльність держави не повинна спиратися на "моральні заповіді".

Г. Гегель не підтримував ідею міжнародного співробітництва. Більше того, філософ характеризував мирний стан як час, коли особливого розмаху набувають "негативні" явища соціальних відносин, а особливі інтереси держав породжують боротьбу між ними. Він заперечував та-кож ідею вдосконалення міжнародного співробітництва та створення міжнародного парламенту. Погляди Гегеля були використані в ХХ ст. у формуванні основних концептуальних положень школи політичного реалізму.

Контрольні запитання

1. У чому полягає сутність давньокитайської ідеї "Тянші" (Піднебесна)?
2. У чому відмінності між конфуціанством і легізмом в поглядах на міжнародні відносини?
3. Чому Фукідід вважається родоначальником реалістичного напрямку в вивченні міжнародних відносин?
4. Назвіть представників ідеалістичної парадигми у міжнародних відносинах в епоху Відродження. Розкрийте особливості їхніх поглядів.
5. Прокоментуйте погляди Т. Гоббса на сутність міжнародних відносин.
6. Охарактеризуйте процес зародження основних традицій в інтерпретації міжнародних відносин в епоху Античності.
7. Дайте характеристику ідеям війни та миру в політичній думці Середньовіччя та епоху Відродження (Ф. Аквінський, Н. Макіавеллі).
8. Дайте характеристику ідеям вічного миру й універсальної міжнародної організації в політичній думці XV–XVIII ст.
9. Дайте характеристику теорії політичної рівноваги (Ж. Боден), ідеї міжнародної анархії (Т. Гоббс) як теоретичні передумови політичного реалізму.

10. У чому полягає сутність поглядів Г. Гегеля на міжнародні відносини?

Лекція 3. Сучасні теоретичні підходи та парадигми дослідження міжнародних відносин.

Мета – розкриття сучасних теоретичних концепцій у вивченні міжнародних відносин та їх вплив на формування основних напрямів світової політики.

Основні питання

3.1. Політичний реалізм в теорії і практиці міжнародних відносин.

3.2. Ліберально-ідеологічна теорія і неолібералізм.

3.3. Марксизм і неомарксизм про міжнародні відносини.

Професійні компетентності:

знати: парадигми сучасної міжнародно-політичної науки та основні етапи її розвитку;

уміти: аналізувати, раціонально та критично оцінювати сучасні доктрини міжнародних відносин у розмаїтті зарубіжних наукових шкіл;

автономність і відповідальність: здатність самостійно виконувати завдання, розв'язувати проблеми та відповідати за результати своєї діяльності.

Ключові слова: політичний реалізм, ліберально-ідеологічна теорія, неолібералізм, неореалізм, неомарксизм.

3.1. Політичний реалізм в теорії і практиці міжнародних відносин.

Реалізм був і залишається провідною традицією теорії міжнародних відносин та однією з найдавніших новоевропейських політичних філософій. Він має неабияке прикладне значення, оскільки, зародившись у класичній європейській політичній практиці, продовжує надавати ефективні правила та настанови щодо зовнішньої політики всіх країн світу. *Ідейна основа класичного реалізму* – це погляди та наукові праці таких філософів минулого, як Фукідід, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс та ін. Реалізм сформувався як самостійний теоретичний напрям у 30 – 40 рр. ХХ ст. у США на тлі розквіту європейських тоталітарних режимів, зовнішню політику яких він намагався пояснити за допомогою теоретичної моделі, принципи якої згодом поширилися на весь світ.

В основу *концепції класичного реалізму* її авторами були закладені такі ідеї:

міжнародним відносинам притаманний анархізм. На відміну від внутрішньополітичного життя, яке чітко регулюється правовими нормами, міжнародні відносини розвиваються стихійно, вони непідвладні системній організації світового простору; головним актором міжнародних відносин є не бізнес-структури, а тільки національна держава, яка діє раціонально; на міжнародній арені держави діють відповідно до своїх національних інтересів, прагнуть до встановлення контролю над найважливішими економічними ресурсами – людьми, територією, природними багатствами, виходами до морських і наземних комунікацій; основою подієвої змістовності міжнародної політики є військове про-тиборство, а інструментом – військова міць; щоб вижити, держави зобов'язані неупинно опікуватись розвитком свого військового потенціалу, своєчасно організовувати або вступати в коаліції з союзниками з метою збереження балансу сил на світовій арені. Нехтування цими заходами або їх зволікання неминуче призводить до військової катастрофи та загибелі держави; право на існування мають лише потужні у військовому сенсі країни, а малі держави приречені або на зникнення, або на залежне, підконтрольне існування.

Причинами конфронтаційних відносин між країнами, на думку ідеологів класичного реалізму, є агресивна природа людини, яка у своєму повсякденному житті нерідко слідує логіці, що запозичена зі світу тварин. Ця людська агресивність може бути пом'якшена урбанізацією, науково-технічним і загальнокультурним прогресом або поглиблена ними.

Серед засновників сучасного *політичного реалізму* – американський дослідник міжнародних відносин *Фредерик Льюїс Шуман* (1904 – 1981). Згідно з його уявленнями, держави, що "наситилися" та задоволені існуючим розподілом території, ресурсів, влади, престижу, завжди прагнули до збереження миру; ті, що "не наситилися", – до перегляду статус-кво. Помилка ідеалістів полягає у тому, що вони застосовували критерії індивідуальної моралі до поведінки держав, порівнюючи війну зі злочинними діяннями індивідів (грабіж, розбій). Насправді, вважає Шуман, політики не застосовують моральні критерії до війни та миру між державами. "Добре", на їхню думку, все те, що веде до збільшення могутності держави, "погано" – що призводить до зниження могутності [135].

Отже, резюмує Шуман, у міжнародних відносинах немає місця моралі й етиці, війна та дипломатія є специфічними методами забезпечення могутності. Війна і мир не моральні категорії, вони антагоністи в одвічній і постійній боротьбі держав за владу.

Поряд зі спадщиною європейської політичної думки у формуванні школи політичного реалізму певну роль відіграли роботи американського

філософа та теолога Карла *Рейнгольда Нібура* (1892 – 1971). Досліднику належить найбільший внесок у розвиток політико-філософських основ реалізму. Увага до чинників сили є наслідком, а не основою реалістичної теорії. Усупереч розповсюдженій думці про несумісність реалізму з мораллю і етичними принципами, саме моральні імперативи дали точку опори для його розвитку. Ідеться про звернення до специфічної інтерпретації ряду понять християнської моралі. У книзі "Моральна людина й аморальне суспільство" (1936) політолог писав про початкову гріховність людини та її схильність до зла внаслідок того, що вона прагне досягти більшого, ніж може насправді. Це суперечило оптимістичному погляду на природну людську доброту та природну здатність людей слідувати законам Бога в кожному аспекті життя. Колективна поведінка людей визначається природою людини, тому ніколи не зможе бути повністю поставлена під контроль розуму та совісті. Людина є гріховною за своєю природою; вона не завжди діє з добрими намірами. Але навіть грішна людина має обов'язок діяти проти зла в світі. На думку вченого, головним злом для демократичного світу на той час був тоталітарний СРСР. Конфлікт у міжнародних відносинах неминучий, а застосування сили може бути як моральним, так і неморальним. Найвища мораль полягає у тому, що силу треба застосовувати як інструмент справедливості – задля реалізації інтересів, які виходять за межі егоїстичних.

Зазначимо, що в часи, коли США мали монополію на ядерну зброю, Р. Нібур заявляв про справедливість і виправданість ядерної війни проти СРСР. Коли радянська держава досягла військово-стратегічного паритету зі США, погляди політолога поступово еволюціонували до тези про те, що вперше людство усвідомило єдність роду людського перед обличчям ядерної загрози, спільна відповідальність людства полягає в необхідності уникнути ядерної катастрофи.

Найбільш видатним представником школи політичного реалізму в США вважається *Ганс Моргентау* (1904 – 1980). Суспільство та його політична підсистема керуються об'єктивними законами, укоріненими в людській природі; саме в ній містяться об'єктивні закони, що регулюють суспільно-політичні відносини, вважав він. Відмовитися від виконання цих законів може лише людина, котра цілком усвідомлює ризик поразки. Людська природа, за твердженням політичного філософа, є вічною та незмінною, як і закони політики. Ця природа та закони були адекватно описані та витлумачені ще класичними філософами Китаю, Індії і Стародавньої Греції та майже не змінилися від тих часів. Г. Моргентау остаточно підтверджує свій послідовний традиціоналізм, стверджуючи, що новизна в політичній теорії – не обов'язково чеснота, так само як стародавність – не обов'язково недолік.

Не будучи американцем за походженням (його батьківщина Німеччина), Г. Морґентау проявив себе активним прихильником захисту інтересів США на міжнародній арені. З його точки зору, міжнародна політика, як і будь-яка інша, є боротьбою за владу. Саму ж владу він розглядав як можливість контролю над умами та вчинками людей. У сфері міжнародних відносин під боротьбою за владу Г. Морґентау мав на увазі боротьбу держав за утвердження своєї силової переваги та впливу в світі. Держава, як і людина, має внутрішнє бажання переважати над іншими, що веде до розв'язування воєн. Науковець сформулював основний тезис політичного реалізму, сутність якого у тому, що "цілі зовнішньої політики повинні визначатися в термінах національного інтересу та підтримуватися відповідною силою". Відповідно, можна дійти висновку, що головні категорії американської школи політичного реалізму – "національний інтерес" і "національна сила".

В англійській літературі поняття "нація" тотожне поняттю "держава", що відповідає західним традиціям і реаліям, де давно вже сформувалися і національні держави, і громадянське суспільство. Зосереджуючись на національно-державних інтересах, представники школи політичного реалізму підрозділяють їх на постійні (основоположні) та проміжні інтереси. **До постійних національних інтересів відносять:**

- інтереси національної безпеки – захист території, населення і державних інститутів від зовнішньої небезпеки;
- національні економічні інтереси – розвиток зовнішньої торгівлі та зростання інвестицій, захист інтересів приватного капіталу за кордоном;
- інтереси підтримки світового порядку – включають взаємовідносини з союзниками, вибір зовнішньополітичного курсу.

Проміжні національні інтереси за ступенем значущості можна вибудувати в такому порядку:

- інтереси виживання – запобігання загрозам самому існуванню держави;
- життєві інтереси – створення умов, що запобігають завданню серйозної шкоди безпеці та добробуту всієї нації;
- важливі інтереси – запобігання нанесенню "потенційно серйозного збитку" для країни;
- периферійні, або дрібні, інтереси – пов'язані з проблемами переважно локального характеру.
- Залежно від конкретної ситуації, що складається у світовій політиці, на перше місце висувуються ті чи інші основоположні або проміжні інтереси в різних поєднаннях між собою.

Термін "національна сила" (могутність), що застосовується в англійській літературі, не має точного еквівалента у вітчизняній. Найбільш близький він таким поняттям, як "державна міць", "зовнішньополітичний потенціал держави". Мова йдеться про ресурси, які держава може задіяти для досягнення цілей своєї зовнішньої політики.

На думку Г. Моргентау, в структуру "національної сили" входять такі елементи: географія, природні ресурси, виробничі (індустріальні) потужності; військовий потенціал; чисельність населення; національний характер; моральний дух нації; якість дипломатії.

Таким чином, з погляду Г. Моргентау, міжнародна політика, як і будь-яка інша, – це політика сили. Моргентау не робить відмінностей між силою, міццю, владою і впливом, виражаючи все це одним терміном – сила (power), який узагальнює і позначає мету та засіб політики держави на світовій арені. Розкриваючи здатність держави контролювати дії інших держав, міжнародна політика має три основні джерела та, відповідно, переслідує три основні цілі: прагнення до вигоди; побоювання зазнати шкоди або опинитися в невігідному становищі; повага до людей та інститутів.

Формування *неореалізму* пов'язано зі спробами адаптувати класичний реалістичний підхід до змін, що відбувалися в міжнародних відносинах до 1970-х рр. XX ст.: глобалізація міжнародних економічних відносин: підвищення ролі транснаціональних корпорацій і неурядових організацій. Водночас змінювалися уявлення про важелі домінування.

Військова міць вже не гарантувала глобальної переваги. Значущості почала набувати економічна міць, а також можливості культурної експансії і технологічного домінування.

Основоположником неореалізму в американській політичній науці вважається *Кеннет Уолтц* (1924 – 2013), який був переконаний в законі характері міжнародних відносин і, отже, в можливості створення раціональної теорії, яка їх вивчає і аналізує. На думку політолога, міжнародні відносини – це цілісна система; держави є основними та самостійними одиницями міжнародних відносин, які слід розглядати не відокремлено, але в полі утворюваних ними структур. Дії держав можуть пояснюватись тиском, який чиниться на них міжнародним суперництвом, обмежуючи та звужуючи їх вибір.

Неореалістичний підхід заснований на тих же базових принципах, що і реалізм класичний, проте ряд ключових понять набув у ньому іншого забарвлення:

- анархічна природа міжнародних відносин збереглася, але набула вигляду "зрілої" анархії, яка може регулюватися спільнотою західних країн;

- поведінку держав не можна виводити з єдиного критерію військової могутності. Багато що в світовій політиці залежить від економіки і особ-ливо – від міжнародної торгівлі та промислової кооперації. Тому аналіз світових процесів має охоплювати вивчення структури міжнародних від-носин, яка має прямий вплив на ухвалення зовнішньополітичних рішень державними лідерами;

- поняття "сили" не зводиться цілком до військового аспекту й охоплює і економіку, і науку, і культуру. А прийоми з військового арсеналу тепер можна застосовувати в царині на економіки та торгівлі. Проте держави зобов'язані стояти на сторожі балансу сил, своєчасно створюючи коаліції – тепер уже не військові, а торгово-економічні;

- головним джерелом військової могутності є ядерна зброя – найваж-ливіший гарант запобігання як звичайній, так і ядерній війні. До ядерного клубу входять: США і Росія (сумарно їм належить 93 % ядерного арсеналу світу), Великобританія, Франція, Ізраїль, Пакистан, Індія, Китай, Північна Корея;

- зміни в характері міжнародних відносин торкнулися лише західних країн, тоді як міжнародно-політичний простір так званого "другого" (соціалістичного) або "третього" (економічно слабкорозвинених) світів залишився незмінним.

Необхідно зазначити, що неореалізм не так потіснив класичний реалізм, скільки доповнив його тими положеннями, які усучаснили всю доктрину політичного реалізму, що відповідає вимогам вивчення як "грубих", так і "м'яких" форм міжнародної конкуренції і панування. Одночасно стерлися теоретичні відмінності політичного реалізму від його головного "внутрішнього" опонента – лібералізму. Підкреслимо, що в період після закінчення "холодної війни" позиції політичного реалізму похитнулися насамперед в конфігураціях зовнішньої політики західних країн. Але на початку нового тисячоліття інтерес до реалізму з боку провідних країн світу відродився. Виною тому – виклик, кинутий Заходу міжнародним тероризмом.

У зв'язку з цим важливого значення набула концепція американського дослідника *Самуеля Хантингтона* (1927 – 2008), сформульована у статті "Зіткнення цивілізацій" (1993). Слід зазначити, що, хоча С. Хантингтон ніколи не афішував свого ідейного споріднення з реалізмом, його погляди добре узгоджуються з постулатами як класичного реалізму, так і неореа-лізму. Схожість поглядів дослідника з положеннями класичного реалізму проявляє себе в тому, що основну змістовність сучасних міжнародних відносин він вбачає у збройній боротьбі, що набула нової форми – "зіткнення цивілізацій". Але якщо в класичному

реалізмі боротьба держав обумовлювалася протилежністю їх економічних і політичних інтересів, то у Хантингтона каталізатором міжнародних конфліктів виступає культу-ра/цивілізація, а самі ці конфлікти набувають, таким чином, ірраціонального, позаекономічного характеру. Дослідник виокремлював вісім цивілізацій, між якими будуть відбуватися конфлікти: православна, західна, ісламська, індуїстська, китайська, японська, латиноамериканська й африканська. Хантингтон виділив три найбільш антагоністичні культурно-цивілізаційні типи – християнсько-західний, ісламський і конфуціанський. Їх ворожість не є взаємною, оскільки сторони ворогують не між собою, а утворюють коаліції. За Хантингтоном, осередком сучасної світової політики є про-тистояння західно-християнської та ісламської цивілізацій за нестійкого нейтралітету конфуціанського світу, в будь-який момент готового зімкну-тися з ворогами Заходу.

На думку С. Хантингтона, найважливішою в глобальному масштабі "розколотою" країною є Україна. Питання приналежності України до Заходу чи Сходу завжди було основним для вітчизняної історії. Територією України проходить історично обумовлений кордон між західноєвропейським і православним цивілізаційними масивами, які поступово сформувалися на континенті після релігійних війн XVII і національних революцій XIX і XX ст.

Особливість неореалістів полягає в тому, що, в цілому зберігаючи віру в основні ідеї політичного реалізму щодо конфліктного характеру політики на міжнародній арені й анархічної природи світопорядку, визнають необхідність аналізу світових реальностей за роллю інституційних і нормативних факторів, міжнародного права та міжнародних організацій, прерогативою яких є врегулювання криз і конфліктів, ядерне стримування, інтернаціоналізація світової економік і забезпечення взаємозалежності держав.

3.2. Ліберально-ідеологічна теорія і неолібералізм.

Якщо політичний реалізм можна назвати концепцією, предметом якої є міжнародні відносини як такі, то **лібералізм** – це цілісна, системна модель організації суспільного життя на певних ліберальних принципах. Іншими словами, міжнародна і зовнішньополітична проблематика виступає в лібералізмі одним з його аспектів, а розуміння внутрішніх мотивів і характеру зовнішньої політики держав тісно пов'язане з принципами організації суспільства. Зовнішня політика держави є прямим продовженням внутрішньої – такий головний лейтмотив міркувань адептів ліберальної доктрини міжнародних відносин.

Ліберальний підхід в теорії міжнародних відносин двічі за свою історію пережив періоди підйому. Перший – на початку ХХ ст., коли лібералізм був пов'язаний з ім'ям 28-го президента США Вудро Вільсона, який проголосив відкритість зовнішньополітичної діяльності та дипломатії, орієнтацію у зовнішній політиці на демократичні принципи, співпрацю і мораль. Необхідно підкреслити, що основна ідея лібералізму в міжнародних відносинах – переконання у необхідності та можливості покінчити зі світовими війнами та збройними конфліктами між державами шляхом правового регулювання та демократизації міжнародних відносин, поширення на них норм моральності та справедливості. **Головні положення класичного лібералізму зводяться до такого:**

- людина не агресивна за своєю природою, вона націлена на співпрацю;
- війна – це проблема, яку можна вирішити тільки спільними зусиллями;
- міжнародне співтовариство має усвідомити необхідність міжнародних інститутів, здатних запобігти збройному конфлікту;
- державам необхідно реформувати свої політичні системи, з тим щоб демократичне правління всередині кожної країни сприяло встановленню миру та розвитку співробітництва на планеті;
- на міжнародній арені діють не тільки силові, а й інші чинники – такі, як економіка та мораль.

На відміну від реалістів, у лібералів прямо протилежний погляд на природу людини. Вони підкреслюють її прагнення до співпраці, миру; орієнтацію на справедливість і мораль (з цієї причини підхід називають лібералізмом). Для політичного лібералізму, або як його іноді називають політичного ідеалізму, першоосновою міжнародних відносин були мораль і право. Прихильники цього підходу намагалися аналізувати цілі та завдання зовнішньої політики виходячи з моральних і абстрактно-правових норм.

Другий підйом лібералізму в міжнародних відносинах припав на кінець ХХ ст. Піднесення впливу лібералізму було пов'язано з дискредитацією комуністичної ідеології, яка ототожнювалася з радянською догматичною та жорстко кодифікованою версією марксизму. Активний розвиток і піднесення теорії неолібералізму розпочалися ще в середині 1970-х рр., що відіграло значну роль у переструктуруванні сучасного капіталізму. На перший план було висунуто низку базових ліберальних цінностей, проголошених основами стабільності західного суспільства та найвищими критеріями людської цивілізації:

- свобода, з якої випливають толерантність і право на приватність життя;

- конституціоналізм і панування права, що є практичними та інституціональними принципами, за допомогою яких гарантуються і захищаються свободи особистості;

- почуття раціональності, яке поєднує лібералізм з "духом науки" та пізнання.

Лібералізм і демократія розглядаються як природні та гармонійні партнери, проте взаємозв'язок між ними є доволі складним і не завжди однозначним. У деяких випадках застосування ліберальних підходів і мета захисту ліберальних цінностей спричиняли певні відступи від базових настанов щодо демократично-конституційних елементів.

Провідними представниками сучасного неолібералізму, можна назвати американських вчених Дж. Ная, Р. Кеохейна, С. Краснера, М. Дойля та ін. Відомі його теоретики *Роберт Кеохейн* (нар. 1941) і *Джозеф Най* (нар. 1937) вважали, що між країнами існує безліч зв'язків і відносин, в яких сила або могутність не є дієвим інструментом реалізації політики. Тому чинник збройної сили не настільки значущий, як вважають неореалісти. Вплив за допомогою збройних сил на інших учасників міжнародного спілкування, вважають неоліберали, стає занадто дорогим і в прямому, і в переносному сенсі. Більш ефективними засобами впливу є економічні та правові важелі. У зв'язку з цим особливо підкреслюється взаємозв'язок політики й економіки, зважаючи на нівелювання наприкінці ХХ ст. чинника військової сили в світовій політиці.

Як і концепція політичного реалізму, сучасна ліберальна теорія наріжним каменем міжнародних відносин називає людську природу. Але на відміну від реалізму, який називав людину агресивною і некерованою, ліберальна думка відстоює такі її якості, як миролюбність, прихильність ідеалам співробітництва, моралі та взаємодопомоги. Звідси витікає, що:

- метою зовнішньої політики держав є накопичування багатства на основі взаємовигідного співробітництва та пошуку шляхів його розширення;

- міжнародні відносини не є анархічними та некерованими. Їх можна та потрібно регулювати за допомогою міжнародних договорів і створення спеціальних організацій, що регулюють міждержавні відносини;

- держави сьогодні не є безумовними домінантами міжнародних відносин. Важливу роль у світових процесах відіграють міжнародні організації, громадська думка та бізнес;

- війна – це не об'єктивна риса світової політики, а біда людства, якій необхідно протиставити курс на загальне та повне роззброєння, а також систему міждержавних договорів і жорсткі механізми контролю над їх виконанням;

- військова сила – важливий інструмент зовнішньої політики держави;
- важливою умовою міжнародного миру є просування демократії, оскільки демократичні країни прагнуть примножувати власні багатства, а не витратити сили на протистояння. Війни є долею лише диктаторських режимів.

Великою перемогою лібералів в ХХ ст. стало створення Ліги Націй (1919) і ООН (1945), роль якої в сучасній світовій політиці підтримується провідними державними діячами. Ліберально-ідеологічне трактування міжнародних відносин зводиться до толерантної політики держави щодо інших суб'єктів, заснованої на універсальних моральних і правових цінностях.

3.3. Марксизм і неомарксизм про міжнародні відносини.

Марксизм, як загальнонауковий підхід до аналізу міжнародних відносин, зародився в ХІХ ст., ставши першою науково обґрунтованою та політично визначеною концепцією перебудови громадських відношень у планетарному масштабі. Основоположники марксизму вбачали за можливе досягнення вічного миру. Проте шлях до нього пролягав, на їхню думку, не через моральне вдосконалення людини та суспільства у ці-лому, а через класову боротьбу та революцію. Знищення приватної власності та класів мало стати умовою поширення простих моральних норм, характерних для відносин не тільки між приватними особами, а й між народами. Засновники марксизму *Карл Маркс* (1818 – 1883) і *Фридрих Енгельс* (1820 – 1825) вважали війни та конфлікти між державами неминучими. Марксистське розуміння проблем світової політики та міжнародних відносин базувалося на ідеях *економічного детермінізму*.

Сама світова політика, з точки зору марксистів, могла з'явитися тільки після формування світового ринку. Буржуазія окремих країн за допомогою контролю над ним перетворюється в космополітичну силу, стає панівним класом в світовому масштабі. Одночасно і соціальний антипод буржуазії – пролетаріат – трансформується в інтернаціональну спільність, яка, не маючи своєї батьківщини, втілює загальні класові інтереси в усіх країнах.

Квінтесенцією марксизму є всесвітньо-історична місія пролетаріату; звідси випливають засадничі тези марксистської ідеології: діяльність у всесвітньо-історичних масштабах, месіанство, носієм і виконавцем яких є виключно пролетарські маси експлуатованої частини людства. Пролетарська революція, покликана покласти край пануванню капіталу, набуває всесвітнього характеру. Світова революція має покінчити не тіль-

ки з соціальними, а й з національними антагонізмами, перетворивши людство на єдину спільність, яка не знає класових відмінностей і державних кордонів.

Слід зазначити, що із закінченням "холодної війни" в Європі позиції марксизму в міжнародних відносинах похитнулися, але не зруйнувалися повністю. Причина полягає в бурхливому розвитку комуністичного Китаю як одного з центрів світової економіки та політики ХХІ ст. **Неомарксистський підхід** підкреслює економічну нерівність у сучасному світі, розшарування населення планети за економічним параметром, яке відбувається сьогодні не за лініями кордонів національних держав, а в контексті домінування багатого "Півночі" над бідним Півднем". У рамках неомарксизму в науковий обіг введено поняття "країни третього світу" (країни, що розвиваються).

Як відомо, основою суспільства та міждержавних відносин марксизм вважає соціально-економічні відносини, які у вирішальній мірі визначають поведінку як рядових індивідів, так і державних діячів. Тому головним джерелом внутрішніх конфліктів у марксистів виступала класова та майнова нерівність, експлуатація людини людиною та інші вади буржуазного ладу. Найбільш частою причиною міжнародних конфліктів марксистки називали жадібні інтереси національної буржуазії, готової заради власного збагачення без жодних вагань кидати в горно війни мільйони людських життів. Отже, встановлення міжнародного миру можливе тільки через радикальне обмеження влади буржуазії. Зауважимо, що ролі самих людських якостей у виникненні конфліктів марксистки не приділяли значної уваги.

З відходом у кінці 1980-х рр. ХХ ст. з історичної сцени європейського соціалізму в державних формах відбулися зміни і в тезах марксистської теорії. Поряд з ослабленням її позицій на міжнародній арені сталися змістовні трансформації марксизму. Перейшовши під бренд "неомарксизму", послідовники класиків теоретичного комунізму виступають тепер скоріше не стільки в якості носіїв оригінальних поглядів, скільки adeptів одного з напрямів критичної теорії.

У кінці ХХ ст. неомарксистки головну увагу звертали на проблеми відносин розвинених країн Західної Європи, Японії та Північної Америки з країнами, що розвиваються, в Азії, Африки та Латинської Америки. Дотримуючись класичної марксистської теорії про експлуатаційний характер капіталістичного способу виробництва, особливо в його імперіалістичній стадії, неомарксистки стверджували, що відсталість країн "третього світу" є наслідком колоніального панування імперіалістичних держав, і його збереження пояснювали приходом неокolonіалізму на зміну класичному колоніалізму.

Відомими представниками *неомарксизму* є американський соціолог *Іммануїл Валлерстайн* (1930 – 2019) і німецький вчений *Андре Франк* (1929 – 2005). Головною неомарксистською концепцією є *світ-системна теорія І. Валлерстайна*. Сутність її полягає в тому, що сучасний світ існує у формі глобальної "світ-системи", головним елементом якої виступають західні країни, або країни *Ядра*. Поруч з ними розташовуються *полупериферійні країни*, в недавньому минулому – держави соціалістичного табору. І, нарешті, периферію утворюють відсталі країни – представники *"третього світу"*. **Світ-система** – це механізми, що перерозподіляють ресурси від периферії до Центру. На думку політолога, світ-системна залежність, що існує у світі, дає можливість країнам Ядра експлуатувати слабкорозвинені країни, які час від часу піднімають повстання проти Ядра. Світ-системна теорія підкреслює історичний характер світової нерівності та залежності, тим самим прогножуючи високу ймовірність збереження цієї системи міждержавних відносин у майбутньому.

У рамках неомарксистської парадигми з'являються нові, досить цікаві ідеї, висновки й узагальнення. Однак неомарксизм стійко зберігає в між-народних відносинах міцні позиції. Щоб зрозуміти сутність неомарксизму, необхідно розглянути одне з його основних ідейних джерел – *"канонічний" марксизм*. Основними його принципами є такі:

головними дійовими особами в марксистській парадигмі міжнародних відносин є соціальні класи – світова буржуазія і міжнародний робітничий клас (пролетаріат). Держави як учасники міжнародних відносин вторинні; міжнародні відносини нічим, крім масштабів, не відрізняються від внутрішньосупільних; цілі головних акторів міжнародних відносин кардинально протилежні. Якщо одні (світова буржуазія) прагнуть до максимізації прибутку та накопичення капіталу, то інші (міжнародний робітничий клас) – до повалення панівного класу та тим самим до здійснення всесвітньо-історичної місії пролетаріату: до звільнення всіх трудящих від експлуатації і встановлення соціалізму та комунізму в планетарному масштабі;

марксизм має досить ясну та чітку позицію і щодо майбутнього міжнародних відносин. Вона зумовлена об'єктивними законами суспільного розвитку, в тому числі законом відмирання держави та встановлення в новому, вільному від капіталістичної експлуатації і гноблення світовому товаристві "простих норм моральності та справедливості" між народами.

Підводячи підсумок аналізу марксистської парадигми в дослідженні міжнародних відносин, необхідно зазначити, що вона всупереч обставинам не зникла, продовжуючи діяти як на Заході, так і в інших країнах. Несприятливі умови її існування виникли внаслідок краху Радянського

Союзу, соціалістичного табору та пов'язаної з цим кризи марксистської ідеології. Однак марксизм вижив, що свідчить про його соціальні коріння і історичну актуальність. У його соціальну основу закладені інтереси нижчих і середніх верств суспільств більшості держав світу. Велика група вчених різних країн розглядає міжнародні події крізь призму суперечностей між "глобалізаторами" та "глобалізованими" – між "гнобителями" та "пригнобленими".

Контрольні запитання

1. У чому полягають філософські підвалини полеміки між політичними ідеалістами та політичними реалістами?
2. Як можна оцінити тезу політичних ідеалістів про визначальну роль морально-правових норм і принципів у міжнародних відносинах?
3. Чому політичний реалізм був схвалений переважно у зовнішньополітичних колах?
4. Як політичні реалісти визначають характер впливу оточення та поглядів національних лідерів на політичну поведінку держави?
5. У чому неоліберали вбачають причини зниження ролі національних держав в міжнародних відносинах?
6. Чим неомарксизм в поглядах на міжнародні відносини відрізняється від традиційного марксизму?
7. У чому полягає сутність світ-системної теорії?

Лекція 4. Геополітичне підґрунтя світового політичного процесу. Геополітичні концепції міжнародних відносин.

Мета – знання визначальних факторів геополітичних підходів до розуміння міжнародних відносин в класичних геополітичних школах та сучасних геостратегіях. Вивчення наукового інструментарію сучасної геополітичної науки та ролі геополітичної площини у сучасній світовій політиці.

Основні питання

- 4.1 Політична географія. Географічний детермінізм. Поняття «Геополітика». Класична німецька школа геополітики.
- 4.2 Британська та американська геополітичні школи.
- 4.3 Сучасні геостратегії.
- 4.4 Вітчизняні геополітичні концепції.

Професійні компетентності:

знати: класичні та сучасні концепції геополітики, категоріальний апарат геополітичних концепцій, методологію та інструментарій геополітичного аналізу, актуальні явища світового політичного процесу;

уміти: користуватися геополітичними концепціями, застосовувати методологію геополітики для аналізу світового політичного процесу, прогнозувати геополітичний порядок денний світового політичного процесу.

автономність і відповідальність: здатність самостійно виконувати завдання, розв'язувати проблеми та відповідати за результати своєї діяльності.

Ключові слова: Політична географія, географічний детермінізм, геополітика, школи геополітики, хартленд, «велика шахівниця», геостратегія

4.1. Політична географія. Географічний детермінізм. Поняття «Геополітика». Класична німецька школа геополітики.

В кінці XIX і на початку XX сторіччя в політології з'являється її новий напрям – геополітика. *Геополітика* – це наука про умови безпеки в світі і формування світового порядку, про взаємозв'язок просторових факторів та міжнародних центрів сили, про вплив природних, технологічних, соціальних, демографічних умов на роль держави в сучасному світі. В останній час до сфери інтересів геополітики увійшов і такий «віртуальний» фактор як мобільний зв'язок і Інтернет.

Геополітика виникла на фундаменті ідей географічного детермінізму, сформульованих ще у Древній Греції. В Новий час на зв'язок політики та географії звернув увагу французький мислитель Жан Боден (1530 – 1596), який стверджував, що розвиток суверенної держави безпосередньо залежить від природних умов. Поступово ідеї географічного детермінізму розповсюдились і на інші країни, наприклад, Германію та Росію.

В своєму розвитку геополітика пройшла декілька етапів, в кожному з яких домінувала якась національна геополітична школа – германська, британська, північноамериканська. Саме ці школи утворили так званий класичний період в історії геополітичної думки. Наприклад, германська геополітична школа здійснила перехід від ідей географічного детермінізму до сучасності. Саме німецький географ Ф.Ратцель (1844 – 1904) теоретично обґрунтував положення про те, що простір – це не тільки територія, яку займає держава, а її політична сила. Він же почав уживати термін «життєвий простір», а також сформулював закони експансії, за якими потяг до розширення території, в першу чергу за рахунок «культурно відсталих» країн, є невід'ємною рисою кожної великої держави. Ідеї Ратцеля розвинув К.Хаусхофер (1869 – 1946), який також вбачав головну спонукальну силу кожної держави в її потязі до розширення свого життєвого простору. Тому поглинання малих держав великими державами заради економічної самодостатності є необхідністю, а не політичною примхою. До речі, майбутній світовий устрій за Хаусхофером має вигляд системи з кількох політичних регіонів, а саме регіону пан-Америки на чолі з США, регіону Великої Східної Азії на чолі з Японією та регіону пан-Європи на чолі з Німеччиною.

4.2. Британська та американська геополітичні школи. В британській геополітиці помітну роль відіграла творчість Х.Макіндера (1861 – 1947), який стверджував, що політична могутність держави залежить від її географічного положення і що материкова частина Землі визначає стратегічний вплив на політичні процеси. Макіндер ввів в науковий обіг поняття «Світовий острів», яким він означив суцільну частину суші, до якої увійшли оточені з усіх боків Світовим Океаном Азія, Африка і Європа. Внутрішню частину Євразії (Хартленд) цей геополітик визнавав ключовою територією в геополітичному сенсі. Зміст головної геополітичної ідеї Макіндера визначена формулою «Хто володіє Східною Європою - той панує над Хартлендом; хто володіє Хартлендом – той панує над Світовим островом; хто володіє Світовим островом – той панує над усім світом». Пізніше він дещо змінив свою концепцію, стверджуючи, що геополітичним центром Землі є Північна Атлантика і

тому країни, що розташовані по її узбережжю, зможуть протистояти могутності держави, яка буде домінувати у Хартленді. Саме завдяки своїй концепції північного атлантизму Макіндер став хрещеним батьком майбутнього блоку НАТО.

Засновником американської геополітики є адмірал А.Мэхэн (1840 – 1914), який стверджував, що військово-морська могутність держави є головною частиною її геополітичного потенціалу. Свою ідею він відобразив у формулі «військовий флот + торгівельний флот + військово-морські бази». Цей геополітик вважав за необхідне відмовитися від так званої зовнішньополітичної «доктрини Монро», за якою США повинні «самоізолюватися» від світової політики, і, навпаки, у союзі з Великобританією, як могутньою морською державою, боротися за панування в Світовому океані, з якого можна впливати на політичні процеси у будь-якому куточку світу. Пізніше Мехен до стану союзників США вніс ще Германію і Японію, з якими Америка буде в змозі протистояти Росії та Китаю. Послідовник Мехена політолог Н.Спайкмен (1893 – 1943) переглянув висновки Макіндера відносно значення в світовій політиці євразійського Хартленду. Дійсним ключем до влади над світом, стверджував він, є контроль узбережжя між Хартлендом та Великим морським шляхом, який прямує з Західної Європи від Балтійського та Північного морів через Атлантичний океан, Середземне та Червоне моря, Індійський океан до Японії. До цієї території, яку Спайкмен назвав Римлендом (Крайня Земля), ввійшли країни Західної і Центральної Європи, держави Близького та Середнього Сходу, а також Індія, Тібет, Китай та держави Південно-Східної Азії. В зв'язку зі своєю концепцією американський геополітик формулу Макіндера перетворив на формулу «Хто контролює Римленд панує над Євразією; хто панує над Євразією – контролює долю світу». Підкреслимо, що ідеї Спайкмена були використані під час «холодної війни» в якості теоретичних аргументів політичної та військової стратегії США відносно розміщення багаточисленних американських військових баз по всій лінії Римленду. В цілому геополітика класичного періоду була євроцентристською та мала загальноконтинентальний та загальноокеанський характер і була спрямована на боротьбу та захоплення, території (звідси війни за поділ та переподіл світу). Хоча треба визнати, що на той час геополітична теорія не була ні універсальною, ні глобальною.

4.3 Сучасні геостратегії.

Сучасний етап розвитку геополітичної думки починає свій відлік з післявоєнного переустрою світу. При цьому вона змінила свій євроцентристський вигляд, оскільки почала враховувати усіх учасників

світової політики, а не тільки великі європейські держави. Суттєвою відмінністю сучасної геополітики є також те, що вона вже не визнає за потрібне захоплення певних територій, акцентуючи увагу на контролі над ними. При усіх змінах в геополітичних парадигмах, в їх зміст завжди входять в якості головних складових геополітична та військова стратегія. При цьому під геополітичною стратегією розуміють визначення міста держави в світовій політиці, а під військовою стратегією – цілі та засоби підготовки, а також використання військових сил в можливій війні за геополітичні цілі.

Геостратегія сучасних розвинених держав має три рівні.

- Вищий рівень геостратегії зветься національною стратегією і включає до себе стратегії в окремих сферах і напрямках розвитку нації. Тобто, національна стратегія визначає цілі розвитку нації, забезпечує ефективне використання духовних та матеріальних ресурсів, спрямовуючи націю на досягнення національних цілей.

- Другий рівень геостратегії – це стратегія національної безпеки або «велика стратегія», «оборонна стратегія», «стратегічна доктрина». Цей рівень включає до себе стратегії діяльності тих сфер, котрі виключно важливі для національної безпеки, тобто для забезпечення прийнятних умов існування та розвитку нації.

- Третій рівень геостратегії – військова стратегія, котра координує тільки військові питання національної безпеки, а саме: розвиток військової промисловості та забезпечення армії бойовою технікою, зброєю, засобами зв'язку, амуніцією, а також бойову підготовку військових, боєздатність армії.

4.4 Українські геополітичні концепції (С. Рудницького, Ю. Липи)

Творчість Юрія Липи (1900-1944), визначного науковця, поета і мислителя, посідає провідне місце в історії української геополітичної думки. В ідеологічному відношенні Ю. Липа відносив себе до руху українських націоналістів, хоча формально й не брав участі в діяльності націоналістичних організацій 1920-1930-х рр. Разом з тим, не варто розглядати створену ним геополітичну концепцію в межах однієї політичної течії, адже ідеї доктора Липи характеризуються домінантою загальноукраїнських національних інтересів, не звужуючись до розвитку поглядів та позицій окремих політичних сил та груп суспільства.

З цілком зрозумілих причин у радянський період вітчизняна наука оминала своєю увагою інтелектуальну спадщину Юрія Липи, наклеївши йому ярлика «буржуазного націоналіста». Тим більше, що сама геополітика в СРСР не вважалася наукою і розглядалася в якості одного з

проявів ідеології фашизму та імперіалізму. Лише в останні півтора десятиліття в Україні були перевидані праці Ю. Липи, а його ідеї почали активно вивчатися і вводитися до наукового обігу.

Більшість сучасних науковців зазначають, що при всій своїй оригінальності та ґрунтовності праці Ю. Липи не позбавлені і деяких хиб. Так, у дусі свого часу він перебільшував значення антропологічних чинників в соціально-політичних процесах, унікальність українських культурно-історичних традицій. Його трактування давньої історії України не позбавлене певної міфологізації. Проте найсуттєвішим є те, що геополітична концепція Ю. Липи – це модель активного включення України в європейські територіально-політичні процеси, які орієнтували українство не на пристосування до існуючих, а на творення нових геополітичних реалій, утвердження України як суб'єкта світових міжнародних відносин.

Геополітичний доробок Ю. Липи представлений у трьох монографічних дослідженнях: «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940) та «Розподіл Росії» (1941). В них розкриваються основні аспекти буття українського народу та напрямні розвитку майбутньої незалежної Української держави: політико-географічний, соціально-економічний, антропологічний, національний, духовно-культурний та ін. При цьому велику увагу Юрій Липа приділяє суто географічній проблематиці, аналізуючи специфіку розташування України в регіоні, її кліматичні особливості, природні та демографічні кордони. Тут, в свою чергу, вчений окремо виділяє питання річок та річкової системи України, підкреслюючи їхнє геополітичне значення для українців.

Втім, спочатку доцільно хоча б коротко окреслити сутність «чорноморської доктрини» Ю. Липи, зокрема її географічний зміст. Отже, центральними геополітичними організаціями в ній виступають чорноморський простір і Україна (т.зв. «українське склепіння»). Перший комплекс являє собою Чорне море з країнами на його узбережжі, тобто і з українською територією, якій Юрій Липа пророкує провідну роль в регіоні. Автор доктрини зазначає, що цей простір, з точки зору геополітики, має як свої переваги, так і окремі недоліки. Серед позитивних ознак знаходимо вдалу систему природних кордонів, які обмежують простір, захищаючи його від зовнішніх експансій. На півночі — це ліси й болота Білорусі, на північному сході – калмицько-саратовські пустелі, південніше них розташовані Каспійське море і гірські масиви Кавказу, далі на захід – плоскогір'я Малої Азії, Балканські та Карпатські гори.

До чорноморського простору, який Ю. Липа порівнює з фортецею, можна дістатися через своєрідні «брами», створені самою природою. Геополітик називає три таких проходи: Західна (нижня течія і гирло Дунаю), Східна (прикаспійські степи в районі гирла Волги) та Південна (протоки Босфор і Дарданелли) брами. Вказаний геополітичний комплекс має і своє склепіння у вигляді українських теренів, що нависають над Чорним морем від Дунаю до Кавказу; підмурком же виступає малоазійське узбережжя. Головним недоліком цієї «фортеці» Ю. Липа вважає те, що з неї існує лише один широкий шлях на великі світові простори. Мається на увазі т.зв. «Іранський поміст», що дозволить сполучатися через океани з будь-якими країнами світу.

Здійснюючи геополітичний аналіз регіону, автор концепції підкреслює особливий статус виділених ним «ключів» — окремих територій, що завдяки специфіці свого географічного положення домінують над оточуючим простором. По одному такому ключеві мають як чорноморський простір у цілому, так і «українське склепіння». В першому випадку мова йде про півострів Крим, володіння яким дає надійний контроль над усім Чорним морем. Щодо України, то тут аналогічну роль відіграє Білорусь, яка відділяє склепіння від небезпечного балтійського експансійного осередку. Ю. Липа переконаний, що українці повинні уважно слідкувати за перебігом подій на цих землях, відіграючи тут вирішальну роль. З цього приводу геополітик говорить про доцільність і необхідність в майбутньому якомога сильніше політичне прив'язати білоруські землі до українського склепіння, тому що «державна спільнота з Білоруссю — це питання життя для України». Забезпечивши собі, таким чином, надійний захист від зазіхань північних сусідів, а також контролюючи Крим, українці зможуть по праву претендувати на провідне місце в чорноморському регіоні.

Серед основних положень концепції Ю. Липи, як уже зазначалося, велика увага приділена детальному аналізу річкової мережі, її особливим рисам і важливості для всього регіону. В його поглядах у цій царині відчувається безпосередній вплив творчості відомих політичних географів Ф. Ратцеля (1844-1904) та С. Рудницького (1877-1937). Зокрема Степан Рудницький, визначний український вчений та засновник Українського науково-дослідного інституту географії і картографії (Харків, 1927 р.), фактично був попередником Юрія Липи у геополітичних студіях щодо України, хоча й не вживав самого поняття «геополітика».

З-під пера Рудницького вийшла низка цікавих праць, вагоме місце серед яких посідає і суто геополітичне дослідження «Українська справа зі становища політичної географії» (Відень, 1923). В ній якраз вперше у вітчизняній політико-географічній думці розглянуто річкову систему

України як окрему геополітичну проблему. Так, цілком закономірно, С. Рудницький надає найбільшого значення р. Дніпро, з якою пов'язує початки української державності – Київську Русь та Запорозьку Січ, а згодом – Гетьманщину. Причому українців доби XVI-XVII ст. вчений-географ називає «типовим річним народом», в житті якого Дніпро відіграло ключову роль в якості інтегруючого та комунікаційного чинника. Іншими ж річками – Буг, Дністер, Прут, Серет та ін. — Рудницький окреслює напрямки міграції українського народу та його політичної експансії на Захід і Південь. Крім того, він вважає зовсім не випадковим той природний факт, що Україна не має гідрографічного сполучення з північним Сходом, тобто з Росією. Це, в свою чергу, на думку С. Рудницького вказує українцям стратегічну напрямку їхнього політико-географічного розвитку і тяжіння – в бік Чорного моря. Саме тут погляди вченого найближче перетинаються з «чорноморською доктриною» Ю. Липи.

Ідеї Степана Рудницького з приводу річкової системи були розвинені Юрієм Липою вже у 1930-і рр. У «Призначенні України» автор вказує на об'єднуючий та системотворчий вплив річок в історії нашої країни, адже «річна мережа формує одність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті мови й релігії». Більше того, доктор Липа переконаний, що саме наявна мережа річок впродовж тисячоліть брала активну участь у формуванні тієї етнокультурної спільноти, що нині мешкає на українських землях. Крім того, цілком справедливо зазначається, що внутрішня система суходолових шляхів в Україні історично обумовлена гідрографічним чинником – річками, їхніми гирлами та бродами.

Разом з тим, для вітчизняного геополітика система річок не є чимось закритим і не виступає завершенням мережі сполучення на українських землях. Натомість річки становлять собою ланку сполучення з іншою, ще більшою системою міжнародних комунікацій – Чорним морем. Неабиякого значення Ю. Липа надає річкам також з точки зору розвитку державності і духовності України, центри яких поступово пересувалися вздовж течії річок – «чи то в верхів'ях, чи в середньому бігу рік (Галич – верхів'я Дністра, Київ – середина Дніпра), чи в їх гирлах, отже на побережжі моря (Ольвія – Дніпро, Бог, Тірас – Дністер, Фанагорія – Кубань)».

Більш детально проблема геополітичного значення українських річок проаналізована Юрієм Липою у вже згадуваній праці «Чорноморська доктрина». Тут автор розглядає всі основні річки, що належать до басейну Чорного моря, – Дунай, Дністер, Південний Буг, Дніпро, Дон, Кубань, Кума, Кизил-Ірмак і Маріца. При цьому особливу увагу Ю. Липа приділяє таким водним артеріям, як Дністер і Дон,

називаючи їх «опертям українського склепіння» на Заході і Сході. Говорячи про першу з них, дослідник робить висновок: «Без включення сточища Дністра до Української держави не буде ані повного вислову історичної місії України, ані стратегічної безпеки держави». Це логічно продовжує уявлення автора доктрини про чорноморський простір, адже повне володіння Дністром дозволяє, з геополітичної точки зору, контролювати Молдову і гирло Дунаю – Західну браму «фортеці».

Подібна ситуація має місце і у відношенні Дону: завдяки утриманню цієї річки українці зможуть панувати над гирлом Волги (Східна брама). Крім того, Дон виявляється єдиним доступним виходом на «Іранський поміст», захищаючи при цьому промислові потужності Донецько-Криворізького економічного району. Отже, надійне контролювання зазначених річок — «це міцні підвалини під безпеку українського державного організму, це відділення Чорноморського простору, замкненого в собі, під егідою України».

В цілому ж, Юрій Липа звертає увагу на те, що всі річки «українського склепіння», за винятком Кубані, течуть з півночі на південь. Саме вздовж них ще в далекому минулому склалися головні торговельні та колонізаційні магістралі. Виходячи з цього, він наголошує на осі Південь-Північ, як історично обумовленій геополітичній напрямній розвитку українського народу. Це твердження виступає наріжним каменем усіх міркувань дослідника стосовно геополітичної долі України.

Загалом, такий географічний чинник як річкова мережа посідає своє окреме і значне місце в геополітичній концепції Ю. Липи. Недарма автор «всеукраїнської трилогії» метафорично (не забуваймо і про медичну грань діяльності доктора Липи) говорить про плин українських річок як «пульсування окремої системи обігу крові в безформній плазмі». Саме річки, як шляхи сполучення і чинник інтеграції, на думку геополітика надають певної форми та структурованості української «плазми» – спільності території та населення. Провідне ж місце у даній геополітичній будові, безперечно, належить р. Дніпро, яка протягом всієї історії відігравала непересічну роль у житті людей, що здавна населяли береги цієї могутньої «водної артерії» України.

Контрольні запитання:

1. Структура геополітики: різні підходи. Усвідомлення геополітичного простору людиною.
2. Цивілізаційні теорії.
3. Військово-стратегічні теорії.
4. Геостратегія сучасних держав.
5. «Велика шахівниця»: Геополітичне бачення З.Бжезінського.

6. Євразійський геополітичний проект і загрози суверенітету України.

7. Українські геополітичні концепції (С. Рудницького, Ю. Липи та ін.)

Змістовий модуль 2. Системний підхід до аналізу міжнародних відносин.

Лекція 5. Міжнародні системи: сутність і моделі.

Мета – розкриття головних теоретико-методологічних підходів до аналізу міжнародних систем, виявлення характеру їх взаємозалежності та розвитку.

Основні питання

5.1. Типи та структури міжнародних систем.

5.2. Міжнародні системи: основні історичні моделі.

Професійні компетентності:

знати: закони функціонування і трансформації міжнародних систем;

уміти: визначати типи та структури міжнародних систем;

автономність і відповідальність: здатність самостійно виконувати завдання, розв'язувати проблеми та відповідати за результати своєї діяльності.

Ключові слова: Вестфальська система міжнародних відносин, Віденська система, Версальська система, Ялтинсько-Потсдамська система.

5.1. Типи та структури міжнародних систем.

Вивчення та аналіз міжнародних відносин неможливо здійснювати без застосування системного підходу, який є ще важливішим під час дослідження типології та структури міжнародних систем. Будь-яка міжнародна система базується на органічному поєднанні військової, еконо-мічної, політичної та ідеологічної влади різних країн і народів. Тому вона охоплює безліч сфер: економічну, дипломатичну, політичну, військову, культурну тощо. Водночас важливо враховувати, що взаємозв'язки культур не завжди мають інституціоналізований характер і піддаються державному регулюванню. Разом з тим очевидно і те, що на міжнародні економічні та політичні відносини певний вплив можуть справити національні спільноти або певна національна діаспора, осередкована за межами історичної батьківщини.

Міжнародна система формується з метою реалізації певного комплексу економічних, соціальних, політичних та інших інтересів, які певним чином стосуються всіх її суб'єктів. Незалежно від того, про які інтереси йде мова (безпеку, економічні вигоди, ідеологічні цілі тощо), їх досягнення їх державами багато в чому залежить від характеру міжнародної системи. Останній визначається типом і потужністю

провідних акторів: імперій, національних держав, союзів, наднаціональних та інтернаціональних організацій. Сходження і занепад системи грецьких міст-держав, занепад середньовічної європейської системи держав і виникнення європейської системи національних держав ХІХ – ХХ ст. є прикладами, що підтверджують обґрунтованість цієї тези.

Міжнародній системі притаманний низький рівень зовнішньої та внутрішньої централізації. Інакше кажучи, **міжнародна система** – це соціальна система особливого типу, яка відрізняється слабким ступенем інтеграції елементів і значною їх автономією. Відмінності в розумінні специфіки міжнародних відносин і, відповідно, особливостей міжнародних систем породжують різні підходи до їх вивчення. Існує кілька підходів, які розглядають та аналізують міжнародні системи: традиційно-історичний, історико-соціологічний, евристичний, змішаний, емпіричний [98].

Зазначимо, що основою *традиційно-історичного підходу* є використання поняття "міжнародна система". Підхід позначає цей феномен в контексті стосунків між державами (насамперед дипломатичних) у певний історичний період. Прикладами є європейська система ХVІІ ст., яка була заснована на принципах Вестфальського мирного договору 1648 р.; система політичної рівноваги європейських держав ("європейський концент націй") ХІХ ст.; глобальна біполярна міждержавна система 1945 – 1990-х рр. ХХ ст.

Представником *історико-соціологічного підходу* є французький дослідник *Раймон Арон* (1905 – 1983). Для дослідника головне – досвід історії без спроби конструювання абстрактних моделей. З цієї позиції він провів ретельний аналіз стосунків між грецькими полісами, європейськими монархіями ХVІІ ст., державами Європи ХІХ ст., взаємодії сучасних йому систем Сходу та Заходу. Науковець шукав у них повторюваність, яка дозволила б виділити деякі загальні закономірності, підтверджені уроками історичного минулого та сучасними реаліями [69, с. 103]. Вчений вважав, що аналіз типової міжнародної системи не дає можливості передбачати дипломатичну подію або диктувати правителям доцільну лінію поведінки. Р. Арон визнавав, що системний підхід дозволяє виявити частку соціального детермінізму, закладену в функціонування міжнародних відносин.

Американський дослідник *Мортон Каплан* (1921 – 2017) за основу дослідження міжнародних систем взяв загальну теорію систем і системний аналіз. На думку вченого, якщо кількість, тип і поведінка держав з часом змінюються і їх військові здібності, економічні ресурси та інформація також варіюють, то цілком ймовірно, що між цими

елементами існує певний взаємозв'язок, завдяки якому можна виділити системи з різними

структурами та поведінкою, властиві різним періодам історії. Дійсно, аналіз можливих міжнародних систем припускає вивчення обставин і умов, в яких кожна з них може існувати або трансформуватися в систему іншого типу.

М. Каплан розробив розлогу типологію міжнародних систем, заклавши в її основу два головні критерії: кількість акторів і силову конфігурацію. З урахуванням зазначених критеріїв дослідник виділив шість типів міжнародних систем (з яких реальній історії міжнародної політики від-повідають лише два). Це типи: система рівноваги (балансу) сил (*balance of power system*), в якій тільки головні актори – держави (а саме – великі держави) мають значущий військовий та економічний потенціал; м'яка (гнучка) біполярна система (*loose bipolar system*), яка включає, крім на-ціональних акторів (держав), міжнародні міжурядові організації. Чотири інших типи міжнародних систем, що описані в роботі М. Каплана, є ідеаль-ними моделями, що ніколи не існували в реальності.

Жорстка біполярна система (*tight bipolar system*) передбачає, що кожен актор, який не належить до жодного з двох її блоків, втрачає помітний вплив або зникає. Для універсальної системи (*universal system*) важливі владні політичні функції, передані від держав універсальній (глобальній) організації. Така організація має право визначати статус тих чи інших країн, виділяти їм ресурси та стежити за дотриманням узгоджених правил міжнародної поведінки. Ієрархічна система (*hierarchical system*) виникає з універсальної, приймаючи форму світової держави, щодо якої роль інших країн мінімізована. Нарешті, система одиничного вето (*unit veto system*) передбачає, що кожен актор (держава чи союз держав) здатний робити ефективний вплив на сукупну міжнародну політику, оскільки має можливість (пов'язану, наприклад, з володінням ядерної зброєю) захистити себе від будь-якої іншої держави або коаліції держав (див. у [64, с. 29]).

Обравши головним об'єктом дослідження причини занепаду систем, М. Каплан виділяє основні нестійкі властивості, характерні для кожної системи: *основні правила системи; правила трансформації системи; правила класифікації акторів*. Основні правила описують стосунки між акторами, поведінка яких залежить не стільки від індивідуальної волі й особливих цілей кожного, скільки від характеру системи, компонентом якої вони є. Правила трансформації фундаментуються на законах зміни систем.

Відомо, що в загальній теорії систем акцент зроблений на їх гомеоста-тичний характер – здатності адаптуватися до змін середовища, тобто здат-ності до самозбереження. Основою правил класифікації акторів

є їх структурні характеристики, зокрема ієрархічне підпорядкування, що також впливає на їх поведінку. Попри абстрактний характер теоретичних викладок М. Каплана до дослідження міжнародних систем, за який його піддавали критиці, розроблений ним підхід наділений певними перевагами методологічного характеру, що дозволило кваліфікувати його як **евристичний**.

В основі **змішаного підходу** – синтез історико-соціологічного і евристичного підходів. Американський вчений Ричард Розенкранц (народ. 1930), ґрунтуючись на вивченні конкретних історичних ситуацій, виділяє дев'ять послідовних міжнародних систем, відповідних таким історичним періодам: 1740 – 1789, 1789 – 1814, 1814 – 1822, 1822 – 1848, 1848 – 1871, 1871 – 1888, 1888 – 1918, 1918 – 1945 і 1945 – 1960 рр. Потім він про-водить системний аналіз кожної з них з метою знаходження чинників, які сприяють стабільності системи або ж, навпаки, впливають на її дестабілізацію.

До розглянутого підходу був близький і англійський учений *Еван Луард* (1926 – 1991), який плідно працював у сфері соціології міжнародних відносин. Він виділяв сім історичних міжнародних систем: *давньокитайська система* (771 – 721 рр. до н. е.); *система давньогрецьких держав* (510 – 338 рр. до н. е.); *епоха європейських династій* (1300 – 1559 рр.); *ера релігійного панування* (1559 – 1648 рр.); *період виникнення і розквіту режиму державного суверенітету* (1648 – 1789 рр.); *епоха націоналізму* (1789 – 1914 рр.); *ера панування ідеології* (1914 – 1974 рр.). Виділивши вказані історичні системи, Е. Луард аналізує їх за допомогою таких концептуальних знарядь (змінних), як ідеологія, еліти, мотивації, використовувані акторами засоби, стратифікація, структура, норми, ролі й інститути. Автор прослідковує співвідносну дію кожної з них на структуру та функціонування міжнародних систем, на їх зміну у просторі та часі.

Нарешті, існує і такий підхід до системного вивчення міжнародних відносин, який можна назвати **емпіричним**, оскільки спирається на установлену практику взаємодії між певними геополітичними та географічними регіонами світу. Від традиційно-історичного підходу його відрізняє прагнення пояснити особливості міжнародно-політичної ситуації в тому або іншому регіоні планети специфікою системних зв'язків, що склалися тут, розкрити ступінь впливу, який надають на поведінку акторів такі чинники, як загальнорегіональне співвідношення сил, соціокультурні реалії, регіональні міжнародні організації і тому подібне. Отже, йому притаманний пошук закономірностей, що пояснюють поведінку міжнародних акторів, і дедуктивність висновків щодо існування і змісту таких законів.

Існують інші підходи до системного вивчення міжнародних відносин. Проте істотні відмінності між ними незначні, а принципово спільні риси переважають. За винятком традиційно-історичного підходу, всі вони ґрунтуються на законах функціонування міжнародних систем (хоча характер і самих систем, і законів їх функціонування можна розуміти по-різному). Збіг різних підходів виявляється і в інших важливих питаннях. Так, наприклад, визнається обумовленість поведінки держав за характером зв'язків між найбільш великими та впливовими з них – великими державами. Вважається, що загальною рисою всіх міжнародних систем є їх *олігополістичний характер*, коли домінують найбільш потужні держави та типи стосунків між ними. Нарешті, допускається можливість існування різних типів міжнародних систем і критеріїв їх класифікації.

Відомий американський політолог *Роберт Гіллін* у праці "Війна та зміни у світовій політиці" стверджував, що "фундаментальна природа міжнародних відносин не змінилася протягом тисячоліть". Незважаючи на загальний прогрес соціальних відносин, міжнародні відносини продовжують залишатися постійно повторюваною боротьбою за багатство та владу між незалежними акторами в стані анархії.

Р. Гіллін визнавав системний характер міжнародних відносин, розуміючи під ними "сукупність політичних об'єктів, взаємодія яких забезпечує контроль над їх поведінкою". Розмірковуючи **про форми політичного контролю**, характерні для міжнародних відносин, дослідник виділив **три основних його види**:

- імперський – одна могутня держава контролює поведінку інших, слабших і дрібних держав;
- біполярний – дві могутні держави контролюють і регулюють взаємодії в межах своїх сфер впливу;
- баланс сил – три або більше держав контролюють дії одна одну за допомогою дипломатичних маневрів, зміни союзів і відкритих конфліктів.

Перші дві форми передбачають чітко виражену ієрархічність міжнародного порядку. І лише за наявності третьої форми контролю виникає елемент анархічності у вигляді вільної гри геополітичних інтересів, яка змушує в разі необхідності переходити з одного альянсу в інший.

Порушення рівноваги та зміна лідерів у міжнародній ієрархії призводить до економічних, політичних і технологічних змін, у результаті яких або значно збільшуються потенційні вигоди, або зменшуються потенційні витрати однієї або кількох держав. Попередження втрат або збільшення вигод тієї чи іншої держави або групи держав стає стимулом для сприяння змінам системи. У результаті відбувається розрив між чинною міжнародною системою і потенційними вигодами (втратами) конкретних

держав, спричиненими змінами у системі, що призводить до міжнародних криз.

Хоча кризи можна нівелювати мирними шляхами та засобами, все ж головним механізмом їх розв'язання протягом всієї історії була війна за гегемонію, покликана визначити, яка саме держава або група держав посяде провідні позиції в міжнародній системі. Породжений гегемоністською війною світ відзначатиметься перебудовою політичних, терито-ріальних та інших основ системи.

Таким чином, цикл змін завершується тим, що гегемоністська війна та поствоєнний світ створюють нові статус-кво та рівновагу, що відображають новий розподіл сил у системі. Як правило, в періоди стабільності та сталого порядку міжнародна система існує в стані певної динамічної рівноваги, хоча на рівні міждержавних відносин відбуваються постійні зміни тактичного рівня. Можна сказати, що рівновага сил притаманна будь-якому політичному процесу, в тому числі світовому. Головну роль відіграє провідна держава, яка проводить політику, спрямовану на досягнення рівноваги та стабільності міжнародної системи.

Будь-яка велика держава ревно стежить за тим, щоб інша велика держава не стала більш могутньою за рахунок поглинання дрібніших країн. Тому конфлікти, суперечки між індивідуальними акторами не підривають визначальних характеристик системи. Наприклад, на рівновагу, досягнуту між великими європейськими державами на Віденському конгресі (1814-1815), не вплинули обмежені конфлікти та дипломатичні маневри. Віденська міжнародна система розпалася в результаті глибоких економічних, технологічних і політичних зрушень у другій половині ХІХ ст.

Слід зауважити, що хоча міжнародна система накладає певні обмеження на поведінку всіх акторів, але надає перевагу інтересам сильніших. Час від часу інтереси різних акторів і баланс сил між ними змінюються в результаті впливу економічних, технологічних та інших чинників.

Причому ті актори, які виграють від цього, схильні прагнути змінити систему так, щоб вона найбільшою мірою відповідала саме їх інтересам: нова система відобразить нове співвідношення сил та інтересів.

5.2. Міжнародні системи: основні історичні моделі .

У процесі розвитку системи міжнародних відносин виокремлюється кілька етапів, відмінних за змістовністю, структурою, характером взаємовідносин між її компонентами. Кожен з цих етапів послідовно проходив фази становлення, консолідації, стійкого розвитку, кризи та розпаду. Ці етапи слід розглядати як типи структурної організації системи, що

розвиваються за власним алгоритмом, характерним для відповідної історичної епохи.

Точкою відліку розвитку міжнародних відносин вважається час зародження і формування національних держав на досить аморфному просторі Римської імперії, завершення "тридцятирічної війни" в Європі й укладення Вестфальського миру 1648 р., яким покладено початок формування **Вестфальської системи міжнародних відносин** (1648 – 1814).

Тридцятирічна війна – перша загальноєвропейська війна між двома великими угрупованнями: Габсбурзькими союзом (іспанські й австронімецькі Габсбурги, Річ Посполита) й антигабсбурзькою коаліцією – Франція, Швеція, Данія та ін. Крім загальної мети, всі її учасники мали особисті інтереси. Спустошлива війна змусила керівників європейських країн задуматися над розв'язанням назрілих проблем через політичну домовленість рівних і суверенних держав. На Вестфальському конгресі, який проходив одночасно в Мюнстері й Оснабрюці, був досягнутий перший успіх: Нідерланди та Швейцарію визнали незалежними державами, суверенні права отримали численні німецькі князівства. Були зроблені перші кроки до визнання суверенітету як обов'язкового принципу, власного державі. Тоді ж остаточно отримала легітимність відома ще з часів Риму і Аугсбурзького миру 1555 р. теза: чия держава – того і віра. Це остаточно поклало кінець панівним позиціям католицизму в Європі.

З того часу весь 350-річний період міжнародної взаємодії аж до наших днів розглядається як історія єдиної Вестфальської системи міжнародних відносин. Провідними суб'єктами цієї системи є суверенні держави. У системі відсутній найвищий арбітр, тому держави незалежні у проведенні внутрішньої політики в межах своїх національних кордонів і в принципі рівноправні. Суверенітет передбачає невтручання в справи один одного. Згодом на цих принципах був заснований звід правил щодо регулювання міжнародних відносин – **міжнародне право**.

Підписання Вестфальського миру після закінчення Тридцятирічної війни поклало початок створенню нової міжнародної політичної системи, в основу якої було покладено ідею "національної держави". Зазначимо, що справжнє історичне значення та політичний вплив Вестфальського миру проявляються згодом. Кожен із елементів набув цілковито завершеного, нового значення, як тільки провідні європейські держави дійшли до якісно нового розуміння норм мирного договору. Таким чином, сформулювалися основні **принципи нового порядку у міжнародних відносинах**:

- принцип балансу сил, сутність якого полягає насамперед в тому, щоб у рамках міжнародної системи не допустити такого посилення

окремої держави (або навіть груп держав), яке б загрожувало незалежності та безпеці інших. Механізмом запобігання подібній ситуації стало створення певної противаги, а саме – коаліції держав, яка мала протистояти потенційному претенденту на гегемонію;

- принцип державного суверенітету, який проявився у його внутрішньому та зовнішньому вимірах. Внутрішній державний суверенітет відображав інтереси та волю держав – як вище джерело влади в суспільстві. Пізніше "держава" перетворилася у "державу-націю". Зовнішній державний суверенітет не дозволяв державам втручатися у справи інших, створюючи ілюзію політичної рівності. Звичайно, спроби втручання продовжувались, але починаючи із 1648 р. кожна така спроба привертала увагу всього "європейського співтовариства", сповіщаючи про порушення рівноваги сил і спонукаючи інших гравців до активних дій;

- принцип дії міжнародного права, невтручання у внутрішні справи суверенних держав і застосування дипломатії у міжнародних відносинах. Європейські монархи усвідомили практичну можливість ідей Гоббса, Гроція та інших філософів, які наголошували на важливості обмеження анархії міжнародної системи. Дотримання договорів стало найважливішим елементом такої практики, а міжнародне право та регулярна диплома-тична практика – невід'ємним атрибутом відносин між державами;

- обмеження анархії у міжнародних відносинах як дезінтегративного елемента, що перешкоджав установленню порядку в рамках міжнародної системи.

З цього часу європейська історія починає перетворюватися на світову. Головними центрами сили в Європі стають Іспанія, Португалія, Голландія; згодом Англія, Франція, Швеція вступають в боротьбу за розподіл світу. Національні держави встановлювали свої кордони з урахуванням мовної ознаки та природничо-географічних кордонів. Світопорядок, що склався на геополітичному полі, проіснував майже сто п'ятдесят років. У кінці XVII – початку XVIII ст. зайшла колишня велич Іспанії, Португалії, Голландії, Швеції, а до кінця XVIII ст. – Польщі. Зміцнилися позиції Франції, Росії, Англії, набирала сили Пруссія.

Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для: інституційного закріплення ряду нових принципів та інститутів міжнародного права; формування і трансформації чинних постійних дипломатичних представництв в Європі; визначення режиму іноземців; переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо.

У XVII–XVIII ст. в Європі з'явилася нова соціальна сила – буржуазія. Маючи величезні гроші, вона нестримно прагнула до влади. Гроші бур-

жуазії, низькі ціни на товари, вироблені на фабриках і заводах, пробили стіни королівських палаців, замків феодалів, зміли Бастилію, а разом більше десяти тисяч католицьких монастирів і храмів; звели сотні ешафотів з гільйотинами в усій Франції. Капітали привели до влади Наполеона, який спробував установити світову гегемонію, але перетворити Францію в ядро океанського геополітичного блоку Наполеону не вдалося. Нову розстановку геополітичних сил, закріплену Віденським конгресом (1814 – 1815), дала **Віденська міжнародна система** (1814 – 1914).

Події Великої Французької революції (1789 – 1794), поразка доби бонапартизму в 1812 – 1814 рр. докорінно змінили позиції на міжнародно-політичній і політико-дипломатичній арені. Вестфальський міжнародний порядок, що регулював рівновагу політичних сил у Європі, був зламаний; нові умови вимагали нових правил гри на геополітичному просторі. Змінити систему міжнародних відносин був покликаний Віденський конгрес, який став найтривалішим (1.11.1814 – 8.06.1815) і найчисельнішим (взяли участь представники всіх європейських країн, крім Туреччини) самітом в історії міжнародної політики та світової дипломатії.

Рішення Віденського конгресу перекроїли геополітичну карту Європи, сформувавши класичну систему пентархії (п'ятивладдя), осередком якої були: Британія, що панувала на морях; Франція, суттєво ослаблена накладеними контрибуціями, проте зі статусом великої держави те збереженими кордонами; Пруссія, авторитет якої на міжнародній арені посилюється; Австрія, могутність якої занепадає; Росія, що перебуває на вершині своєї могутності.

Новостворена система отримала назву "Європейський концерт". Англійське *concert* (згода) було перекладене калькуванням – концерт, що як найточніше розкрило сутність нового світопорядку: подібно до оркестру, кожен учасник має свою партитуру та веде свою партію. Європейський концерт став основою світоустрою XIX ст.

Великі держави перебрали на себе відповідальність за збереження європейського світового порядку та право на втручання військовою силою заради збереження рівноваги або придушення революцій і повстань. Так, наприклад, Франція у 1823 р. вторглася в Іспанію, щоб покласти кінець політичній боротьбі та відновити абсолютну монархію. У 1848 р. Росія прийшла на допомогу династії Габсбургів, придушивши повстання угорців. Проте коли Росія в 1853 р. напала на Туреччину, великі держави встали на захист останньої, оскільки перемога Росії могла зруйнувати баланс сил у світовому порядку. Система Європейського концерту – це багатостороння дипломатія і забезпечення колективної безпеки XIX ст.

До кінця XIX ст. завдяки вдалому застосуванню досягнень промислової революції на політичному полі посилилися позиції США та Ні-

меччини. Під керівництвом "залізного канцлера" *Отто фон Бісмарка* (1815 – 1898) Німеччина, перетворившись на величезну континентальну державу, почала відігравати провідні ролі у світовій політиці. Наростання політичної кризи у світі, загострення капіталістичних суперечностей наприкінці XIX ст. – початку XX ст. призвели до створення в Європі двох ворожих воєнно-політичних союзів: Антанти (що об'єднувала Англію, Францію, Росію) та Троїстого союзу, до складу якого входили Німеччина, Австро-Угорщина й Італія, які протистояли у Першій світовій війні. Основною її причиною було небачене загострення суперечностей між провідними країнами світу, внаслідок нерівномірності їх економічного розвитку змінилося співвідношення сил у світовій економічній системі.

Логіка соціально-економічного розвитку привела до утвердження на початку XX ст. монополістичного режиму в економіці індустріальних країн, що позначилося на їх внутрішньополітичному кліматі (зростання тоталітарних тенденцій, мілітаризація), а також на міжнародних відносинах (посилення боротьби за ринки та політичний вплив у світі). Основою цих тенденцій була політика монополій виразно агресивного характеру, а зрощення монополій з державою, формування державно-монополістичного капіталізму посилювало експансіоністську спрямованість державної політики. Ознаками часу стали: мілітаризація (гонка озброєнь набула нечуваного розмаху – з 90-х рр. XIX ст. до 1913 р. XX ст. військові бюджети провідних держав зросли понад 80 %), виникнення військово-політичних союзів, зокрема найбільших із них – Троїстого союзу в 1882 р. (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) і Антанти у 1904 – 1907 рр. (Великобританія, Франція, Росія) [99].

Після Першої світової війни почалася нова епоха міжнародних реалій – *Версальсько-Вашингтонська система*. Основи нового світоустрою були закладені Версальським мирним договором 1919 р. з Німеччиною, договорами із союзниками Німеччини, а також договорами, підписаними на Вашингтонській конференції (1921 – 1922).

Європейська частина цієї системи в значній мірі була створена під впливом політичних і військово-стратегічних міркувань країн-переможниць. Ігнорувались інтереси як держав, що зазнали поразку, так і новоутворених країн. Це робило всю структуру вразливою і не сприяло довготерміновій стабільності.

Відмова США від участі в функціонуванні Версальської системи, ізоляція Росії і антинімецька спрямованість додавали незбалансованості та невеливало універсальність, збільшуючи потенціал майбутнього світового конфлікту. Завершення Першої світової війни призвело до трансформації змістовності системи міжнародних відносин і зумовило післявоєнний перегляд основ її функціонування, в результаті чого виникла

Версальсько-Вашингтонська система. Вона мала певні основні характеристики й особливості. До цих фундаментальних характеристик можна віднести такі: "дискримінований" статус переможених держав і Радянської Росії. Так, Німеччина втратила права на свої колонії, сильно обмежувалась у володінні збройними силами та пригнічувалась економічно через механізм репарацій. Дещо подібні умови були передбачені і для Туреччини та Болгарії, а Австро-Угорщина припинила існування (на її теренах були утворені суверенні Австрія та Угорщина). До того ж, всі переможені держави понесли значні територіальні втрати. Прийнято з цього приводу констатувати, що переможені держави на певний час були "виключені" з ряду системотворчих елементів і перетворені виключно на об'єкти впливу Версальської підсистеми. Радянська Росія, формально не будучи переможеною, виявилася на початковому етапі також вилученою з процесу системотворення. Формальним визнанням цього факту з боку Росії вважається Рапальський договір 1922 р. Нагадаємо, що після цього договору розпочинається широка кооперація між Німеччиною та Радянською Росією (пізніше – СРСР), яка створила так званий "блок ображених", себто держав, що найбільше прагнули перегляду статус-кво системи; закріплення лідерства США, Британії та Франції у новій системі. Значні територіальні, політичні й економічні (в різному ступені для цих країн) надбання країн-переможниць дали їм фактичне право колегіальної зміни характеристик міжнародної системи та формування її засад. Інші переможці (на кшталт Італії) залишились на другому плані; політична самоізоляція США від європейських справ. США після провалу "чотирнадцяти пунктів" Вудро Вільсона взяли курс на ізоляцію від міжнародної політики в Європі, у якості пріоритетного засобу зовнішньої політики в цьому регіоні обравши економічний чинник. План Чарльза Дауеса (1920 р.), а також у план Оуена Юнга (1929 р.) продемонстрували ступінь економічної залежності країн Європи від США, що стали станом на 1918 р. пріоритетним кредитором, будучи ще до початку війни боржником європейських країн. Це надавало можливість для США послідовно проводити гегемоністичну політику в рамках системи (з перемінним успіхом); утворення нових суверенних суб'єктів міжнародних відносин у Європі, зовнішня політика яких на пізніх етапах розвитку системи справила значний вплив на проходження системних кризових процесів; створення Ліги Націй – гегемоністичного інструменту збереження статус-кво у системі міжнародних відносин. Як відомо, цей інструмент, фактично підконтрольний Франції та Великій Британії, виявився неефективним у виконанні своїх стабілізаційних функцій. Це стало свідченням відсутності міцної договірно-правової бази системи; світ

поступово перестає бути євроцентристським, міжнародна система починає перетворюватись на глобальну; Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин відрізнялася вкрай високим рівнем гетерогенності як внаслідок протистояння в політико-ідеологічній (демократія і тоталітаризм), політичній, військовій, економічній сферах, так і в силу наявності декількох більш-менш незмінних протягом всього періоду її існування груп акторів, що перебували у стані перманентного системного протистояння. Наявність широкого кола потужних, "революційно" налаштованих акторів є найпершою і, по суті, єдиною історично підтверженою причиною колапсу будь-якої системи у міжнародних відносинах. За таких умов достатньо високою є імовірність виникнення системної війни, на відміну від ситуації класичного біполярного протистояння, в якому обидві сторони більше зацікавлені у збереженні статус-кво, аніж у повному його перегляді; для Версальсько-Вашингтонської системи характерною була певна асинхронність у трансформаційних процесах двох основних підсистем (Європейської та Далекосхідної), що, в свою чергу, призводило до подальшої дестабілізації системи за принципом каталізації: системні зміни у одній з підсистем з часом викликали новий сплеск трансформацій у іншій. Утім, можна зробити обґрунтоване припущення про переважну євроцентричність Версальсько-Вашингтонської системи, а відтак – меншу (проте каталізаторну) роль Далекосхідного регіону в системних процесах деструктивного характеру, і практичну відсутність конструктивних для системи явищ у цій підсистемі. Звісно, для повного аналізу системи варто врахувати вплив інших підсистем на процеси, проте на практиці вони виявляються настільки незначними, що для цілей дослідження ними можна знехтувати; заслуговує на особливу увагу специфічний тип контролю, характерний для даної системи, який можна охарактеризувати як егалітарно-ієрархічний. Тоді як у рамках досліджуваної системи існувала певна ієрархія засобів і суб'єктів системного контролю, на практиці основні елементи контролю були оформлені у егалітарний спосіб (колективна безпека, Ліга Націй, міжнародно-правові угоди універсального характеру тощо). Подібна гібридність контрольних механізмів зумовила подальший крах системи.

Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, безумовно, є одною з найбільш складних для системного аналізу. Це пов'язано з високим ступенем "розмитості" меж окремих етапів розвитку даної системи, швидкою трансформаційною її динамікою та невизначеністю статусу певних акторів у системі й інших акторів – у окремі періоди її розвитку Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин. Отже, будучи однією за найбільш нестабільних за

всю історію системності у міжнародних відносинах, Версальсько-Вашингтонська система дає широке поле для аналізу в контексті стабільності та системних трансформацій.

Версальсько-Вашингтонська система повоєнного устрою світу не змогла розв'язати суперечності між державами-переможницями та державами, які зазнали поразки. Зазначимо, що значні територіальні зміни в Європі, друге "велике переселення народів", започаткували основи національних конфліктів. Версальсько-Вашингтонська система закріпила новий розклад сил у повоєнному світі, але внаслідок своїх вад не могла бути стійкою і тривалою.

Домінування Радянського Союзу та США в повоєнному світі призвело до формування біполярної структури міжнародних відносин, що стало вирішальною ознакою *Ялтинсько-Потсдамської системи*. Юридичною основою нової системи міжнародних відносин, установлені рішенням Ялтинської (4 – 11 липня 1945 р.) і Потсдамської (17 липня – 2 серпня 1945 р.) конференцій, стали домовленості трьох великих держав: Великобританії, СРСР, США.

Рішення Ялтинської конференції, викладені в документах "Декларація про вільну Європу" та в заяві "Єдність в організації миру, як і у веденні війни", заклали підвалини нової системи міжнародних відносин. Натомість Потсдамська конференція, що відбулася у приміській околиці Берліна, була останньою в історії антигітлерівської коаліції. Вона доповнила рішення Ялтинської конференції і завершила формування нової повоєнної міжнародної системи. У ході її роботи були розроблені принципи політики союзників щодо Німеччини: демілітаризація, демократизація, декартелізація і денацифікація.

У рамках нової міжнародної системи США та СРСР (Великобританія поступово зійшла на "другий план") визначили сфери впливу в світовій політиці. Згадані домовленості в цілому зберігали силу впродовж тривалого часу. Проте Ялтинсько-Потсдамська система викликала обурення багатьох країн, роль яких значно припинувалася, а неминучими її наслідками стали "холодна війна" та гонка озброєнь, яка досягла критичної межі.

Серед основних характеристик Ялтинсько-Потсдамської системи сучасні політологи називають:

- біполярність;
- розподіл сфер впливу між двома наддержавами та прагнення до його порушення;
- децентралізація насильства (стабільність на центральному та глобальному рівнях, що підтримувалася наддержавами; нестабільність на регіональному та субрегіональному рівнях);

- фрагментація глобальної міжнародної системи та регіональних під-систем, на рівні яких вихід з конфліктів залежить передусім від рівноваги сил у регіоні та від суто внутрішніх чинників;
  - неможливість збройних сутичок між наддержавами, виникнення ре-гіональних криз і війн;
  - розпад колоніальних імперій;
  - відхід від європоцентристської орієнтації у глобальному масштабі;
  - формування єдиного світового простору внаслідок розвитку транс-порту та засобів комунікації;
    - прискорення суспільно-історичних процесів внаслідок модернізації;
    - формування єдиного інформаційно-телекомунікаційного простору.

Попри суперечливість і постійну напруженість відносин між двома конфронтуючими блоками, Ялтинсько-Потсдамська система забезпечувала мінімізацію традиційних європейських конфліктів.

Якщо Ліга Націй була результатом першої світової війни, то Організація Об'єднаних Націй виникла внаслідок другої світової війни. Її завдання, функціональні принципи й організаційні структури та параметри було розроблено ООН під час і наприкінці війни. Як і у випадку Ліги Націй, головним завданням ООН було підтримання міжнародного миру та безпеки, вживання ефективних колективних заходів для відвернення й усунення загрози мирові. Для виконання цих завдань ООН мала такі головні інституції: Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Секретаріат, а також нові органи – Економічну та Соціальну Раду, Міжнародний Суд.

Визначальною подією післявоєнного періоду стала поява ядерної зброї – спочатку у СРСР і США, а пізніше у Великобританії, Франції та КНР. Цей потужний винахід у галузі військових технологій мав величезне політичне значення, причому різноспрямоване. З одного боку, виник ризик небувалої світової катастрофи в разі війни між ядерними державами і їх союзниками. З іншого – можна вважати, що саме розуміння неприйнятності конфлікту для всіх залучених сторін утримало світ від третьої світової війни. Знаковою подією в цьому плані стала Карибська криза 1962 р., яка поставила світ на межі ядерної війни між СРСР і США.

Загроза "холодної" війни змушувала СРСР і США тримати один одного "під прицілом" ракет з ядерними боєголовками.

Перехід до "м'якої" біполярності, відхід від жорсткого поділу світу на два табори був пов'язаний з катастрофою колоніальної системи в 1960 – 1970-ті рр. і появою так званого Третього світу. Трохи раніше, в 1955 р., виникає Рух неприєднання, в який входили країни, які не ба-жали брати

участь в протистоянні двох систем. Вдало використовуючи протистояння, вивільнені країни створювали об'єднання (наприклад, Група 77), висували програми, в яких намагалися відстоювати свої інте-реси (наприклад, Новий світовий економічний порядок). Проте успішність цих дій не була високою.

Падіння світових цін на нафту в середині 1980-х рр. дало поштовх для розвалу Радянського Союзу. Це стало катастрофою для економіки СРСР, тому що призвело до різкого падіння доходів від основної статті експорту – нафти. До кінця 1980-х рр. ціни на нафту здорожчали, проте не досягли початкових. А СРСР до цього часу виявився повним банкрутом. Одночасно в 1980-ті рр. Сполучені Штати починають новий етап гонки озброєнь, який отримав назву "зоряних воєн". Для СРСР це виявилось важким випробуванням, тому що були потрібні відповідні адекватні дії, пов'язані з непосильними для радянської економіки витратами.

Розвал соціалістичного блоку протікав стрімко. Розпочаті в 1988 р. демократичні процеси в соціалістичних країнах Східної Європи призвели до розвалу як Організації Варшавського Договору, так і Ради економічної взаємодопомоги – двох основних опор соціалістичного табору. У 1990 р. об'єдналися Східна та Західна Німеччина, символом чого стало падіння Берлінської стіни. У 1990 – 1991 рр. відбувається наростання демократичних процесів у СРСР і одночасно посилюються сепаратистські настрої в радянських республіках. Кінець Ялтинського-Потсдамської епохи ознаменувався розпадом світового соціалістичного табору, який почався за провальною спробою реформувати економіку Радянського Союзу та був закріплений Біловезькою угодою 1991 р. Біловезька угода – документ, підписаний 8.12.1991 р. Президентом України Леонідом Кравчуком, Президентом Росії Борисом Єльциним та Головою Верховної Ради Республіки Білорусь Станіславом Шушкевичем у Біловезькій Пуці (Білорусь), яким оголошено розпуск Союзу РСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Окрема угода була укладена щодо здійснення єдиного контролю над наявною в державах ядерною зброєю. У грудні 1991 р. перший і останній президент СРСР М. Горбачов склав із себе повноваження. На місці колишнього СРСР утворилося п'ятнадцять нових незалежних держав.

Розпад світового соціалістичного табору призвів до скасування біполярної системи міжнародних відносин. Роль єдиного полюса в світі посіли США в щільному оточенні найближчих союзників G-7.

Контрольні запитання

1. Перелічіть особливості системи балансу сил за М. Капланом.
2. За яким принципом С. Хоффман поділяє міжнародні системи?

3. Дайте характеристику Вестфальській системі як засадничного принципу легітимізації міжнародних відносин.
4. Розкрийте сутність Європейського концерту світоустрою ХІХ ст.
5. Дайте характеристику особливості Ялтинсько-Потсдамської міжнародної системи.
6. Дайте характеристику Версальському мирному договору як причини Другої світової війни.
7. Наскільки суперечки про "однополярний" або "багатополярний" світ відповідають еволюції системи міжнародних відносин після закінчення "холодної війни"?

Лекція 6. Актори міжнародних відносин

Мета – здатність до розуміння базових категорій учасників міжнародних відносин та аналізу впливу неурядових акторів на міжнародні процеси у глобалізаційному просторі.

Основні питання

6.1. Взаємозв'язок і характер стосунків між основними учасниками міжнародних відносин.

6.2. Держава як ключовий актор міжнародних відносин: ознаки, функції, сучасна форма.

6.3. Недержавні актори міжнародних відносин: їх роль і функції.

Професійні компетентності:

знати: змістовність діяльності основних учасників міжнародних відносин та їх вплив на світову політику;

уміти: визначати взаємозв'язок і характер відносин між основними учасниками міжнародних відносин;

автономність і відповідальність: здатність до подальшого навчання з високим рівнем автономності.

Ключові слова: суб'єкт міжнародних відносин, актор, неурядові організації, держава, міжнародні міжурядові організації .

6.1. Взаємозв'язок і характер стосунків між основними учасниками міжнародних відносин.

Міжнародні відносини є насамперед процесом взаємодії учасників, характер якого виходить за рамки їх територіальних утворень. Але які основні типи учасників міжнародних відносин і яку роль відіграє кожен з них на світовій арені? Від відповідей на ці запитання багато в чому залежить розуміння особливостей міжнародних відносин, змістовності й основних тенденцій їх еволюції.

Поняття "актор" і "суб'єкт" міжнародних відносин іноді вживають як синонімічні, але різниця між ними існує. У терміні "суб'єкт" позначається генетична спорідненість теорії міжнародних відносин з міжнародним правом. У міжнародному праві суб'єкти – це учасники міжнародних відносин, які наділені правами й обов'язками, здійснюваними на основі юридичних норм, і несуть у необхідних випадках міжнародно-правову відповідальність за їх порушення. Міжнародний актор в дослідженнях міжнародних відносин, як правило, розглядається як будь-яка дійова

особа, яка бере активну участь у міжнародних відносинах і прагне до зміни статус-кво. У сфері міжнародних відносин під актором розуміють будь-який авторитет, організацію, групу та навіть індивіда, здатних відігравати певну роль, впливати.

Термін "**актор**" (лат. *actor* – той, хто діє) не має юридичної основи, проте відображає широкий спектр взаємодіючих спільнот і тому є всеосяжним. Американські дослідники Б. Рассет і Х. Старр підкреслюють, що Шекспір уявляв собі весь світ як велику сцену, а людей її акторами. Необхідно підкреслити, що термін "актор" часто використано-вується міжнародними експертами та в ЗМІ, а в науковій літературі про міжнародні відносини цей термін ще не набув розповсюдження. Вітчизняні науковці-міжнародники, навпаки, віддають перевагу саме цьому терміну – з огляду на конкретне, звужене його значення в українській мові. Дослідники зазначають, що термін "актор" має цілий ряд переваг. Акцентуючи увагу на поведінці спільнот, термін допомагає досягнути сутність спільноти, що поводить себе певним чином і здійснює певні дії. Нарешті, це поняття допомагає зрозуміти те, що різні актори відіграють різні ролі: деякі з них виходять на авансцену і є "зірками", тоді як інші залишаються статистами або ж членами хорової групи. Проте всі вони беруть участь у створенні довершеного спектаклю на світовій сцені.

Значущою віхою в міжнародних дослідженнях з питання учасників – акторів міжнародних відносин виявилась публікація в 1977 р. монографії під редакцією *Джозефа Ная і Роберта Кохейна* "Транснаціональні відносини та світова політика". Автори сформулювали ідею трансформації Вестфальської моделі світу під впливом діяльності недержавних транснаціональних акторів. Тим самим було покладено початок одному з напрямів неолібералізму – **транснаціоналізму**, або **плюралізму**. Дж. Най і Р. Кохейн розширили уявлення про "акторність" на міжнародній арені. Поряд з державами у ролі акторів світової політики почали виступати недержавні учасники. Уже на початку 1970-х р. дослідники побачили мережевий ефект впливу недержавних акторів на світову політику. Вчені наочно продемонстрували ідею трансформації політичної моделі світу. Вона полягала у тому, що до міждержавної взаємодії додавалась транснаціональна взаємодія інших акторів.

Посилення ролі недержавних акторів зумовлено перш за все "зменшенням суверенітету" та посиленням впливу глобальних процесів на внутрішню ситуацію в державі, що призводить до інтернаціоналізації внутрішньої політики та зростання незалежності найрізноманітніших субнаціональних акторів. У свою чергу, діяльність цих недержавних акторів на міжнародній арені має наслідком "ерозію державного суверенітету", що проявляється у зниженні ступеня автономності держав як замкнених

суспільно-політичних систем. Наявні умови міжнародної взаємодії обмежують суверенне право урядів здійснювати власну зовнішню та внутрішню політику, змушуючи їх зважати на інтереси інших держав і навіть недержавних суб'єктів міжнародних відносин. Держави і надалі продовжують займати важливі позиції у світовій політичній системі, однак їхня роль як домінуючих елементів буде зменшуватися до важливих, але не первинних акторів світової політики.

Специфіка міжнародних відносин і міжнародної політики розкривається через аналіз їх структурних елементів – насамперед суб'єктів. *Суб'єктами (акторами) міжнародних відносин є:* держави, міжнародні урядові та неурядові організації, суспільні рухи, транснаціональні корпорації, релігійні об'єднання, народи, етноси, політичні та суспільні лідери. Головним актором міжнародних відносин залишається держава, хоча в контексті посилення впливу ТНК на економічний та політичний світовий простір вагомість держав значно зменшується.

6.2. Держава як ключовий актор міжнародних відносин: ознаки, функції, сучасна форма.

Держава з найдавніших часів виступає основним суб'єктом міжнародного права. Зовнішня політика держав багато в чому визначає характер міжнародних відносин тієї чи іншої епохи; вона безпосередньо впливає на ступінь свободи та рівень добробуту індивіда. Діяльність і навіть існування міжнародних організацій, інших учасників міжнародних відносин значно залежить від того, як до них ставляться держави. Крім того, держава є універсальною формою політичної організації людських спільнот: сучасне людство, за деякими винятками, об'єднане в держави.

Процес утворення нових держав триває донині. Якщо в якості активних суб'єктів міжнародного життя в XV ст. налічувалося п'ять-шість держав, у 1900 р. їх стає вже 30. У 1945 р. членами ООН були 60 держав; у 1965 – 100, у 1990 – 160, 1992 – 175, 1996 – 185, 2019 – 197.

Для того щоб стати членом ООН і, отже, отримати визнання в якості суб'єкта міжнародного права, держава повинна володіти незалежним урядом, територією і населенням.

Функції держави зводяться до підтримання порядку та безпеки в рамках відокремленої кордонами території, створення умов для соціального й економічного розвитку суспільства, для розподілу благ і послуг, підтримки зайнятості та задоволення основних потреб населення.

Історичні форми держави характеризуються різноманіттям. У своєму розвитку вона пройшла шлях від античних полісів і світових імперій в давнину, європейських монархій Нового часу – до виникнення

національної держави (або держави-нації) в XIX ст. Однак аж до XV – XVI ст. держави, в силу відсутності суворих територіальних кордонів, слабкості впливу центральної влади на периферії, панування общинної форми організації соціуму, не були ще державами в повному (сучасному) значенні цього поняття.

Сучасна форма державності пов'язана з поняттям **суверенітету**. Спочатку суверенітет означав необмежену владу монарха здійснювати свою волю всередині країни та представляти державу за її межами (тобто визначати її внутрішню і зовнішню політику) і відображав прагнення правителів звільнитися від панування феодальних традицій і церковної ієрархії. Становлення суверенітету відбувалося в запеклій боротьбі, яка прийняла форму релігійних воєн, що охопили всю Центральну Європу та точилися з перемінним успіхом майже тридцять років. Після закінчення війни в 1648 р. був створений Вестфальський мирний договір, який заклав основи сучасної системи міждержавних відносин, будучи заснований на взаємному визнанні юридичної рівності, незалежності кожної держави, визнання її суверенітету.

У XVIII ст. в розвитку державності починається нова фаза – перехід від суверенітету монарха до суверенітету нації. У Західній Європі формується **національна держава**, або **держави-нація**. Таким чином, виникнення та існування сучасної форми державності тісно пов'язане з оформленням і розвитком такого виду соціальної спільності, як нація. Однак необхідно мати на увазі, що як не існує "природних" кордонів між державами (всі вони є продуктом історії, результатом співвідношення сил і тому мають "штучний", тобто політичний характер), так не існує і підстав для уявлень про біологічну сутність націй.

Нації – дуже складне явище, вони формуються і зміцнюються в процесі політичної соціалізації, поширення і засвоєння релігійних вірувань, традицій, інших культурних цінностей, що сприяють консолідації соціальної спільності. Ознаками нації виступає спільність економічного життя, спільність території проживання, єдність культури, що виявляється в єдності мови, релігії, соціальних норм поведінки. Певну роль у формуванні нації може відігравати і загальне етнічне походження людей, хоча цю роль не можна вважати вирішальною. Це, нарешті, – загальний історичний досвід, відчуття спільної долі, спільності минулого, сьогодення і майбутнього. Водночас жоден із зазначених чинників не є достатнім для того, щоб розглядати соціальну спільність як націю. Так, для багатьох націй характерна наявність декількох мов (Швейцарія), релігій (Китай), культур (Індія) тощо.

Мабуть, найбільш стійкою є спільність національної самосвідомості, відчуття єдності історичної долі. Як уже зазначалося, однією з

вирішальних у розумінні походження і сутності держави є категорія "національно-державний суверенітет". Він має два основних аспекти – внутрішній і зовнішній. Йдеться, з одного боку, про свободу держави обирати свій шлях еконо-мічного розвитку, політичного режиму, цивільного та кримінального зако-нодавства тощо. А з іншого – про невторчання держав у внутрішні справи інших, про їх рівність і незалежність.

Однак принцип суверенітету національних держав призводить до неоднозначних наслідків в міжнародних відносинах, а саме:

- кожна держава змушена так чи інакше поєднувати у своїй зовнішній політиці досить суперечливі функції. Так, держава може прагнути до на-ціональної експансії в найширшому сенсі цього слова, включаючи збіль-шення територій, впливу, ресурсів, союзників тощо. Вона може опіку-ватись захистом (збереженням) свого територіального простору та свого національного інтересу. Нарешті, держава може відмовлятися від тих чи інших безпосередніх вигод на користь зміцнення миру та солідарності в міждержавних відносинах;

- кожна держава прагне до забезпечення власної безпеки. Однак це прагнення, з огляду на те, що воно властиво всім суверенним держа-вам-націям в умовах "плюралізму суверенітетів", породжує одну з най-складніших і актуальних проблем міжнародних відносин – так звану "дилему безпеки". Вона полягає в тому, що збільшення безпеки однієї з держав може розглядатися як небезпечність для іншої і викликати з її боку відповідні реакції – від гонки озброєнь до "превентивної війни";

- формально-юридичну рівність держав, визначення її з позиції між-народного права не можна скасувати з причини, що вони розрізняються за своєю територією, населенням, наявністю природних ресурсів, еко-номічним потенціалом, соціальною стабільністю, політичним авторите-том, рівнем озброєності. Ці відмінності резюмуються у нерівності держав з точки зору їх національної могутності. Наслідком такої нерівності є *міжнародна стратифікація* з характерною для неї фактичною ієрархією держав на міжнародній арені.

До складових могутності суб'єктів світової політики (держав) нале-жать: їх військова підготовка й організація, географічне розташування, природні ресурси, промисловий потенціал, чисельність населення, якість дипломатії і розвідки, національний характер та інше. Разом з тим у су-часному світі держави не можуть керуватися вузькими національними інтересами та проводити зовнішню політику лише у категоріях сили. Будь-яка держава змушена зважати на інтереси інших країн, поважати їх, що потребує дотримання певних норм поведінки на міжнародній арені.

З точки зору міжнародного права держави є формально рівними в юридичному відношенні, але надзвичайно відрізняються за національною могутністю. З урахуванням чинників національної могутності та здатності захистити свій суверенітет відрізняють: наддержави, великі держави, середні держави, малі держави та мікродержави.

Наддержави виділяються за такими ознаками:

здатність до масових руйнувань планетарного масштабу;

здатність впливати на умови існування всього людства;

неможливість зазнати поразки від будь-якої іншої держави або коаліції, якщо до неї не входить інша наддержава.

Великі держави здатні робити істотний вплив на світовий розвиток, але не домінують у міжнародних відносинах. Вони нерідко прагнуть відігравати світову роль, проте реальні можливості обмежують їх роль або певним регіоном, або окремою сферою міждержавних відносин на рівні регіону.

Середні держави спроможні впливати лише на своє близьке оточення, і їхні претензії мають регіональний вимір. Це відрізняє середні держави від малих, вплив яких на найближче оточення є надзвичайно слабким. Однак **малі держави** володіють достатніми ресурсами, щоб захистити свою незалежність і територіальну цілісність. Але відсутність економічного та воєнного потенціалу обмежує їх поведінку на міжнародній арені.

Мікродержави в принципі не здатні захистити свій суверенітет власними силами. Серед науковців немає єдиної думки про те, які з держав слід вважати малими, а які – мікродержавами. Більшість схиляється до того, що критерієм може виступати кількість населення: в одних випадках мікродержавами вважаються країни, населення яких не перевищує 1 млн чоловік; в інших ця цифра доходить до 2 млн.

Після закінчення "холодної війни" подібна класифікація стала втрачати сенс, а економічний чинник, навпаки, виявився в значній мірі впливовим за політичний. Світовий Банк виділяє три основні категорії держав залежно від ВВП на душу населення в рік (у дол. США):

з низьким рівнем доходів (765 і нижче);

з середнім (від 766 до 9 385);

з високим рівнем доходів (вище 9 386).

Приблизно 40 % держав з населенням понад 55 % від усієї чисельності людства потрапляють до першої категорії, тоді як держави з високим рівнем доходів складають приблизно 15 %.

Залишаючись провідною силою у світовій політиці, держави у певній мірі втратили здатність поодиноці вирішувати проблеми та впливати на хід подій. Вони стають дедалі вразливішими перед зовнішніми загрозами,

тероризмом і злочинністю. Разом з тим неухильно зростає вплив недержавних утворень – насамперед в економіці, оскільки багатонаціональні компанії виробляють сьогодні третину сукупного світового продукту та мають політичний вплив на міжнародні відносини.

6.3. Недержавні актори міжнародних відносин: їх роль і функції

Недержавні актори завжди, в тій чи іншій формі, діяли на світовій арені. Вестфальська система з її ключовим актором – державою наклала на їх міжнародну активність серйозні обмеження. Починаючи з другої половини ХХ ст. недержавні гравці "проривають" ці обмеження і в принципово інших масштабах, ніж було раніше, виходять на світову політичну арену.

Серед *недержавних учасників міжнародних відносин* виділяють:
міжнародні міжурядові організації (ММУО);
міжнародні неурядові організації (МНУО);
транснаціональні корпорації (ТНК);
інші громадські сили та рухи, що діють на світовій арені.

Виділяють три основні риси *міжнародних міжурядових організацій*:

політична воля до співпраці, яка зафіксована в установчих документах;

наявність постійного апарату, який забезпечує наступність у розвитку організації;

автономність компетенцій і рішень.

Віденський конгрес 1815 р. проголосив про закінчення наполеонівських війн і народження нової епохи в міжнародних відносинах, одночасно повідомив і про появу в них нового учасника. Заключним актом Конгресу було створення першої ММУО – Постійної комісії з питань судноплавства на Рейні.

До кінця ХІХ ст. у світі існувало вже більше десяти подібних організацій, що з'явилися як наслідок промислової революції, яка породила потребу в співробітництві держав у галузі техніки, комунікацій тощо. Так виникли Міжнародна санітарна конвенція (1853), Міжнародний телеграфний союз (1865), Міжнародне бюро мір і вагів (1875), Всесвітній поштовий союз (1878), Союз захисту промислової власності (1883), Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол, 1923), Міжнародний сільсько-господарський Інститут та ін.

МУО безпосередньо політичного характеру виникають після Першої світової війни (Ліга Націй, Міжнародна організація праці), а також в ході й особливо – після Другої світової війни, коли 1945 р. у Сан-Франциско була утворена Організація Об'єднаних Націй, покликана бути гарантом

колективної безпеки та співробітництва країн-членів в політичній, економічній і соціальній сферах. Паралельно з розвитком її спеціалізованих органів та інститутів створюються міжурядові організації міжрегіонального та регіонального характеру, спрямовані на розширення співробітництва держав у різних галузях:

Організація економічного співробітництва та розвитку, яка об'єднує 24 найбільш розвинені країни світу (1960); Рада Європи (1949), Європейське об'єднання вугілля та сталі (1951), Європейське економічне співтовариство (Спільний ринок, 1957), Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом, 1957), Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ, 1960), Ліга арабських держав (1945), Організація американських держав (1948), Організація африканської єдності (1963) та ін. З 1945 р. кількість ММУО подвоїлася, склавши на початок 1970-х рр. 220 організацій. У середині 1970-х рр. їх було вже 260, сьогодні – понад 400.

Потреби функціонування цих організацій викликають необхідність скликання періодичних конференцій представників країн-учасниць. Підготовка до таких конференцій і виконання їх рішень, в свою чергу, веде до створення постійних адміністративних структур – апарату. Причому якщо адміністрація і апарат перших МУО були досить скромними (так, наприклад, Всесвітній поштовий союз був представлений його керівни-ком і шістьма постійними функціонерами), то нині в ООН зайнято понад п'ятдесят тисяч чоловік.

Зазначене збільшення кількості ММУО та чисельності їх постійних працівників є одним із свідчень зростання взаємозалежності держав і їх багатостороннього співробітництва на постійній основі. Більш того, будучи створені, подібні організації набувають певну автономію від держав-засновників і стають частково не підконтрольними їм. Це надає їм можливість чинити постійний вплив на поведінку держав у різних сферах їх взаємодії і в цьому сенсі відігравати роль наднаціонального інституту. Однак тут необхідно зробити важливе уточнення: наднаціональні інститути в справжньому значенні цього терміну (рішення яких є обов'язковими для всіх держав-членів, навіть у разі незгоди) в міжнародних відносинах є рідкісним винятком.

Подібні інститути існують сьогодні тільки в рамках Європейського Союзу. Зокрема, Фінансова комісія, Рада Міністрів і Суд цієї організації мають право приймати обов'язкові для виконання всіма державами-членами рішення в економічній, соціальній і навіть політичній сферах на основі принципу кваліфікованої більшості. Тим самим відбувається зміна поглядів на священний для міжнародного права принцип державного суверенітету, а органи ЄС набувають ознак конфедеративності, будучи вираженням зростаючої інтеграції сучасного світу.

ММУО класифікуються за "геополітичним" критерієм і відповідно до сфери та спрямованості їх діяльності.

У першому випадку ("геополітичний" критерій) виділяють такі типи міжурядових організацій:

універсальний (наприклад, ООН або Ліга Націй);

міжрегіональний (наприклад, Організація Ісламська конференція);

регіональний (наприклад, Латиноамериканська економічна система);

субрегіональний (наприклад, Бенілюкс).

Відповідно, за сферою і спрямованістю їх діяльності розрізняють:

загальноцільові (ООН);

економічні (ЄАВТ);

військово-політичні (НАТО);

фінансові (МВФ, Світовий Банк);

наукові ("Єврика");

технічні (Міжнародний союз телекомунікації) або більш вузькоспеціалізовані ММУО (Міжнародне бюро мір і вагів).

Найбільш авторитетною міжнародною міжурядовою організацією є ООН – як перша політична універсальна організація, завданням стало підтримання міжнародного миру та колективної безпеки.

Так, наприклад, у ст. 100 Статуту ООН зазначено таке:

у ході виконання своїх обов'язків Генеральний Секретар і персонал Секретаріату не повинні запитувати або отримувати вказівки від будь-якого уряду або влади, сторонньої для Організації. Вони мають утримуватися від будь-яких дій, які можуть вплинути на їх становище як міжнародних посадових осіб, відповідальних тільки перед Організацією;

кожен член Організації зобов'язується поважати суто міжнародний характер обов'язків Генерального Секретаря і персоналу Секретаріату та не намагатися впливати на них під час виконання ними своїх обов'язків.

Організація Об'єднаних Націй виконує свої функції через створені нею органи: Генеральну Асамблею, Раду безпеки, Економічну і Соціальну ради, Раду з опіки, Секретаріат і Міжнародний Суд. Одночасно у 40-х рр. ХХ ст. були створені міжнародні організації, які набули статус спеціалізованих установ, пов'язаних з ООН спеціальними угодами: Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО), Організація ООН з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ) і ряд інших.

Міжнародні організації – у тому числі міждержавні та неурядові – є активними учасниками сучасної світової політики, оскільки допомагають долати егоїзм національних інтересів держав, пропонують на порядок денний вирішення проблем, які є актуальними для громадськості багатьох країн.

Міжнародні неурядові організації (МНО). У сучасній системі міжнародних відносин визначилась тенденція до перерозподілу функцій між суб'єктами світової політики. Зокрема, зростає вплив недержавних (неурядових) інститутів, які ефективно функціонують як самостійні та дієві суб'єк-ти міжнародних відносин. Сучасні неурядові міжнародні організації (яких нараховується понад 37 тисяч) відіграють не менш важливу роль, ніж державні чи міждержавні інституції.

У міжнародно-правових документах і науковій літературі термін "міжнародні неурядові організації" застосовують щодо організацій, які: діють на національному, субрегіональному, регіональному або міжнародному рівнях; виступають суб'єктами міжнародних відносин; реалізують найрізноманітніші інтереси (економічні, професійні, освітні). Згідно з Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 1296 (XIV) від 23.05.1968 р. **міжнародна неурядова організація** – це будь-яка міжнародна організація з недержавним характером представництва, добровільним характером діяльності, яка ґрунтується не на підставі міжурядової угоди та не переслідує комерційної мети.

Перші неурядові організації з'явилися в середині ХІХ ст. Так, у 1823 р. було утворене Британське та Міжнародне товариство боротьби проти рабства. Одна з найвідоміших і найвпливовіших організацій – Міжнародний Червоний Хрест була заснована швейцарцем *Анрі Дюнаном* (1828 – 1910) у 1863 р. У 1895 р. був утворений Міжнародний кооперативний альянс, який об'єднав національні та регіональні спілки кооперативів. У 1899 р. парламентарі-пацифісти майже дев'яноста країн створюють неурядову організацію – Міжпарламентський союз, метою якого було сприяння миру та співробітництву між державами, запобіганню світовій війні.

Виділяють три *основні риси* цих організацій: міжнародний характер складу та цілей; приватний характер створення; добровільний характер діяльності.

Тому їх зараховують до "нових акторів", "акторів поза суверенітетом", "транснаціональних сил", "транснаціональних організацій". Існує як вузьке, так і розширене розуміння МНО. Відповідно до першого, до них не належать суспільно-політичні рухи, транснаціональні корпорації (ТНК) і організації, які створені та функціонують під егідою держав. Так, під МНО розуміють структури співробітництва в специфічних галузях, які об'єднують недержавні інститути й індивідів декількох країн: релігійні організації (наприклад, Екуменічна рада церков); організації вчених (наприклад, Пагоушський рух); спортивні (ФІФА); профспілкові (МФП); правові (Міжнародна амністія); інші організації, об'єднання, установи та асоціації подібного роду.

Отже, неурядова міжнародна організація – це організаційно оформлене, засноване на приватному погодженні некомерційне об'єднання національних організацій, союзів, груп і окремих осіб, що реалізує суспільно-корисні цілі у різних галузях (публічно-правовій, соціальній, політичній, культурній, економічній тощо) та ґрунтується на неурядових угодах. Тобто держава не несе відповідальності за діяльність своїх громадян у таких організаціях.

У розширеному тлумаченні МНО включає два види організацій або інститутів. По-перше, це "сили громадської думки". Вони не можуть скласти реальну конкуренцію державам як міжнародним акторам з точки зору впливу на світову політику, але мають істотний вплив на міжнародну громадську думку. Сюди відносять різного роду "інтернаціонале": політичні (наприклад, Соцінтерн); релігійні (наприклад, Екуменічна рада церков); гуманітарні (Міжнародний Червоний Хрест).

По-друге, це "асоціації держав-виробників". Йдеться про організації, які є міжурядовими за своєю структурою і складом, але транснаціональними за характером діяльності. Вони прагнуть затвердити свій економічний вплив у міжнародному суспільстві, трактуючи його як єдиний простір, як загальнопланетарну спільність. До таких належать: Міжурядова рада країн експортерів міді, Організація країн експортерів заліза, Міжнародна асоціація бокситів, Організація країн експортерів нафти (ОПЕК) та ін.

Варто зазначити стрімку динаміку зростання кількості неурядових організацій, активізацію їх діяльності та значний їх вплив на світовий політичний процес. У 1905 р. нараховується 134 неурядових організації, у 1958 р. – їх вже близько 1 000, у 1972 р. – 3 733, наприкінці 1980-х рр. – 4 000; у 1994 р. – 43 958 . Особливо інтенсивним процес створення міжнародних неурядових організацій став з появою на міжнародній арені ООН.

З часу свого утворення неурядові організації пройшли активну за змістом і формами діяльності еволюцію:

зростання чисельності;

посилення співробітництва у вирішенні як окремих, так і глобальних проблем сучасності;

зростання рівня і масштабів взаємодії з державними, міжурядовими організаціями (особливо з установами системи ООН);

зміцнення незалежності й авторитету на міжнародній арені.

Таким чином, за цими ознаками можна об'єднати всіх недержавних учасників міжнародних відносин, які здатні на міжнародну діяльність, більш-менш незалежну від держави.

Суспільні рухи – це об'єднання великої кількості людей, мобілізованих для підтримки або опору культурним або соціальним змінам. Вони становлять наймасовішу та найорганізованішу форму поведінки великих груп.

Головними ознаками суспільних рухів є те, що їм усім властива певна ідеологія, організація і тактика. Серед них виокремлюють:

1) рухи, націлені на індивіда:

а) альтернативні рухи, які заохочують індивіда до зміни поведінки; намагаються схилити його до розриву зі звичною життєвою позицією чи формою поведінки та замінити їх альтернативними (наприклад, вегетаріанці або абстиненти);

б) рухи "спасіння", які прагнуть до радикальної, комплексної зміни особистості. Рухи цього типу намагаються створити "нову людину". До рухів спасіння можна віднести рух кришнаїтів, "Біле братство" та ін.;

2) рухи, націлені на суспільство:

а) реформістські рухи, які виступають за поступову та прогресивну зміну чинної системи. Серед них є і політичні – ліберальні рухи ("Народні фронти" в Прибалтиці та "Народний рух України за перебудову" наприкінці 80-х рр. ХХ ст.). До них відносять рухи: феміністичний, екологічний, проти ядерної енергетики, проти забруднення навколишнього середовища та інші;

б) регресивні рухи – виступають за припинення суспільних змін і повернення до старих порядків. У політичному житті це ті сили, які виступають за реставрацію старих режимів. Дуже часто регресивні рухи мають релігійне забарвлення (ісламські фундаменталісти).

Головною ознакою неурядових міжнародних організацій є те, що вони створені їх не на основі міждержавних договорів. Вони не виражають інтересів держав чи міждержавних організацій, їх засновниками є професійні, релігійні та інші громадські організації або приватні особи, заклади, організації та органи. Міжнародні неурядові організації не ставлять собі за мету набуття прибутку, а функціонують за рахунок внесків своїх членів, тобто мають некомерційний, неприбутковий характер і некомерційні цілі.

Сьогодні одним з найважливіших проявів і невід'ємним атрибутом сучасного розвитку стає взаємодія і суперництво транснаціональних акторів і державних учасників світової політики. У рамках міжнародної системи відбувається постійне зростання масштабів транснаціоналізації – підвищення частки міжнародного руху капіталу, праці, технологій, інформації в загальному обсязі міграційних чинників. З другої половини ХХ ст. різко посилюється роль транснаціональних компаній, які стали провідною силою світового економічного розвитку. Сучасна світова

економіка вже не є певною сумою національних господарств, а постає як реально існуюча геоекономіка. Це світова цілісна система, яка оперує господарським ком-плексом національних держав. Вона складається з нових суб'єктів – таких, як: транснаціональні корпорації, міжнародні (міжнаціональні) ком-панії, їх альянси.

Транснаціональні корпорації (ТНК) – підприємства й організації, метою яких є отримання прибутку, які діють через свої філії одночасно в декількох державах. Найбільші ТНК володіють величезними економічними ресурсами, що дають їм переваги не тільки перед малими, але нерідко – середніми та навіть великими державами.

Так, наприклад, обсяг зарубіжних продажів фірми "Exxon" до середини 70-х рр. ХХ ст. досяг понад 30 млрд дол. США, що перевищило обсяг внутрішнього національного продукту (ВНП) такої економічно розвиненої країни, як Швейцарія. Це дає ТНК змогу робити істотний вплив в своїх інтересах і на політичну сферу не тільки у країнах базування. У сучасному світі налічується не менше 7 тис. ТНК, що мають близько 26 тис. філій в різних країнах на всіх континентах. Сьогодні з 500 найпотужніших міжнародних (транснаціональних) компаній (ТНК) 85 контролюють 70 % усіх закордонних інвестицій. ТНК функціонують у провідних галузях, реалізуючи 95 % фармацевтики, 80 % всієї виробничої електроніки та хімії та 76 % продукції машинобудування (виробнича сфера). Більше половини, а саме 60 % міжнародних компаній зайнято у сфері виробництва, 37 % – у сфері послуг і 3 % – у видобувній промисловості та сільському господарстві.

Негативними наслідками діяльності ТНК є підриг національного суверенітету; посилення розриву між розвиненими та країнами, що розвиваються; готовність заради власної стабільності не тільки підтримувати репресивні режими, а і співпрацювати з ними; інтерес до збереження дешевої робочої сили в країнах, що розвиваються; розмивання національних особливостей шляхом упровадження своїх технологій і продукції; домовленості з іншими ТНК щодо розділу ринків і зниження конкуренції. Позитивним можна вважати: розвиток світової торгівлі; інвестування в економіку та створення робочих місць у країнах, що розвиваються; сприяння демократизації за рахунок розвитку ринкових відносин; підготовка національних кадрів; інтерес до мирного вирішення спірних і кон-фліктних ситуацій.

Неурядові структури впливають на світовий політичний процес як у глобальному, так і в регіональному вимірах; репрезентують широкі суспільні інтереси, що виходять за межі окремих держав; здійснюють безпосередній тиск на уряди країни; контролюють виконання міжнародних угод; забезпечують аналіз та експертне оцінювання

політичних проблем; сприяють ефективності й оптимізації міжнародного співробітництва. За таких умов державний суверенітет підбивається "розщепленням" лояльності індивіда між трьома відносно самостійними сферами – державою, транснаціональними і соціокультурними мережами.

Контрольні запитання

1. З'ясуйте співвідношення понять "актор" і "суб'єкт" міжнародних відносин.
2. Чи завжди учасник є суб'єктом в міжнародних відносинах?
3. Розкрийте роль транснаціональних компаній, суспільних груп та окремих осіб у формуванні світової політики.
4. Дайте визначення поняття "транснаціональна корпорація".
5. Зазначте критерії належності до ТНК.
6. У чому полягає сутність діяльності неурядових міжнародних організацій?
7. Якою є головна мета діяльності суспільних рухів?
8. Проаналізуйте вплив ТНК на майбутнє держав у міжнародних відносинах?
9. Як неурядові структури впливають на світовий процес?
10. Дайте характеристику основних особливостей держави як міжнародного актора.

Лекція 7. Правове регулювання і дії моральних норм у міжнародних відносинах.

Мета – розуміння особливостей міжнародного права як нормативної основи міжнародних відносин, системи та функції міжнародного права, їх характерні особливості, джерела міжнародного права, проблеми сучасного міжнародного права, співвідношення права і моралі в міжнародних відносинах.

Основні питання

7.1 Міжнародне право як юридична база системи міжнародних відносин.

7.2 Основні моральні імперативи і норми у міжнародних відносинах.

7.3 Особливості взаємодії права і моралі у міжнародних відносинах.

Професійні компетентності:

знати: поняття міжнародного права як нормативної основи міжнародних відносин, особливості міжнародного права та його принципи, джерела міжнародного права, проблеми сучасного міжнародного права, співвідношення права і моралі в міжнародних відносинах.

уміти: аналізувати міжнародні відносини та світову політику на основі норм міжнародного права, застосовувати основні правові дефініції, принципи та норми щодо практичного аналізу міжнародних відносин;

автономність і відповідальність: відповідальність за правильність правозастосування основних правових принципів і норм щодо регулювання міжнародних відносин.

Ключові слова: право, міжнародне право, джерела міжнародного права, принципи міжнародного права, правозастосування, соціальні норми, мораль, етика.

7.1 Міжнародне право як юридична база системи міжнародних відносин. Принципи міжнародного права.

У наші дні проблема регулювання міжнародних відносин набула особливої ваги. Це пов'язано із зростанням взаємозалежності сучасного світу, загостренням глобальних викликів людській цивілізації в екології і демографії, економіці та політиці, з поширенням зброї масового знищення і збереженням загрози ядерної війни. Основними соціальними регуляторами суспільних відносин, які були вироблені людством і застосовуються зараз, стали правові та моральні норми. У сфері міжнародних відносин вони мають свої суттєві особливості та відмінності.

Згадаємо визначення *право*.

Право — це встановлена державою (і визнана суспільством) система загальнообов'язкових правил поведінки (регулювання суспільних відносин), що виражає об'єм свободи особистості, та якій притаманні нормативність, формальна визначеність в офіційних джерелах і забезпеченість можливістю державного примусу.

Права людини (суб'єктивне розуміння права) — комплекс свобод і юридичних можливостей, обумовлених існуванням людини в суспільстві. Право конкретної людини – це можливість на певну визнану суспільством і державою поведінку (права і свободи також гарантуються державою, однак мають зворотній бік – **обов'язки** – необхідну поведінку). Співвідношення права та закону, декларації, угоди... (формального вираження права).

Згадайте визначення: норми-дефініції, норми-принципи, диспозитивні норми, норми-санкції.

Сучасне міжнародне право – це сукупність норм і принципів, які регулюють усю систему міжнародних відносин, а також взаємодію в рамках окремих груп або на двохсторонніх засадах. Головними суб'єктами міжнародного права, носіями правоповноважень і юридичних обов'язків виступають держави. Водночас ними є і всі інші міжнародні актори: міжурядові та міжнародні організації, транснаціональні корпорації, а також окремі індивіди.

Міжнародне право – це система юридичних норм і принципів договірної і звичаєвого характеру, що регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародних відносин з метою забезпечення миру і співробітництва.

Можна виділити **основні ознаки міжнародного права**:

- міжнародне право - це сукупність юридичних норм і принципів;
- ці норми створюються шляхом фіксованої (договірної) або мовчазно вираженої (звичай) угоди між суб'єктами міжнародного права;
- ці норми визнаються суб'єктами міжнародного права в якості юридично обов'язкових;
- реалізація норм міжнародного права забезпечується примусом, форми, характер і межі якого визначаються в міждержавних угодах.
- міжнародне право виступає в якості окремої відособленої правової системи зі своїми галузями й інститутами. Таким чином, воно не є галуззю внутрішньодержавного права і не входить у його правову систему.

Міжнародне право слід відрізнити від міжнародних відносин і дипломатії.

Міжнародні відносини набагато ширші, ніж міжнародне право. Вони можуть виникати між фізичними і юридичними особами й іншими

суб'єктами різних держав і міжнародних суб'єктів, у тому числі такими, що не є суб'єктами міжнародного права.

Теоретична основа для міжнародного права була закладена вже у XVII ст. (Гуго Гроцій «Про право війни та миру», 1625 р.).

Сутнісний зміст міжнародних відносин відбивають **принципи як фундаментальні норми міжнародного права**. Вони закріплюють засади сучасної системи міжнародних відносин і міжнародного права, сприяють нормальному функціонуванню та розвитку цих систем. **Головним міжнародно-правовим документом сучасності, в якому сформульовані найперші, принципи міжнародного права, є Статут Організації Об'єднаних Націй**. Його прийняли в 1945 р. 50 держав – засновників ООН, у тому числі Україна (УРСР). Найважливіші принципи сучасної міжнародної політики викладені також у “**Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх зносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН**” (1970 р.). Істотну роль у розвитку головних принципів, у наповненні їх новим змістом відіграв Заключний акт Наради з безпеки й співробітництва в Європі (Гельсінки, 1975 р.).

Згадайте норми-принципи в праві.

До головних принципів сучасного міжнародного права належать наступні:

- 1) принцип мирного співіснування;
- 2) принцип суверенної рівності держав;
- 3) принцип рівноправності народів та їхнього права самостійно визначати свою долю;
- 4) принцип незастосування сили або загрози силою в міжнародних відносинах;
- 5) принцип непорушності державних кордонів;
- 6) принцип територіальної цілісності держав;
- 7) принцип мирного врегулювання суперечок;
- 8) принцип невтручання у внутрішні справи держав; (Поняття суверенітету?)
- 9) принцип сумлінного виконання зобов'язань по міжнародному праву та угодах; (Проблема Мінських угод 2015 р.?, Будапештського меморандуму?)
- 10) принцип всезагальної поваги прав людини й головних свобод.

Неважко помітити, що зміст багатьох принципів перегукується, а тому **їх можна систематизувати в три групи:**

перша – принципи, які формують положення про рівність суб'єктів міжнародних відносин;

друга – принципи, які відстоюють незалежність міжнародних акторів;

третья – принципи, спрямовані на мирне врегулювання міждержавних суперечностей.

Перелічені принципи сучасного міжнародного життя становлять найважливіший імператив існування людства, їх дотримання у здійсненні міжнародних, міждержавних взаємин робить можливим вилучення війни з життя суспільства. Безумовно, принципи міжнародного права не можна недооцінювати, але їх не слід абсолютизувати й переоцінювати. Вони впливають на всю систему міжнародних відносин разом з певними моральними імперативами та нормами.

(Завдання студенту: для прикладу обрати джерело міжнародного права та визначити його мету, основні дефініції та принципи).

7.2 Основні моральні імперативи і норми у міжнародних відносинах.

Розуміння сучасного міжнародного життя передбачає з'ясування ролі й місця в ньому моралі.

Мораль - фундаментальний комплекс соціальних норм (що історично склалися і не мають формального вираження), визначає поведінку людей категоріями добро-зло/ справедливо-несправедливо.

Мораль тут виступає як один із регуляторів політичних відносин, у яких суб'єктами є держави, нації, міждержавні та недержавні організації, транснаціональні корпорації і навіть окремі індивіди. Значення та поява моралі в міжнародній політиці, як і в політиці взагалі, визначається трьома її рисами соціального регулятора:

1) мораль – це система принципів і норм поведінки, в тому числі на міжнародній арені;

2) моральні принципи мають всезагальне значення для людського суспільства;

3) мораллю оцінюється як практична діяльність людей, включаючи фактично всіх міжнародних акторів, так і їх мотиви та наміри.

Вперше політику від моралі відокремив Н. Макіавеллі. Він зробив висновок, що політична поведінка, зокрема і в сфері міжнародних відносин, ґрунтується не на моралі, а на силі та вигоді. Раціональний погляд на політику – **макіавеллізм (політика – аморальна: «Ціль виправдовує засоби»).**

Громадянська вимога – поставити політику в залежність від моралі – була сформульована ще І. Кантом на рубежі XVIII – XIX ст. У наш час контроль політики з боку моралі – одна з найефективніших форм

контролю, що здійснюється і може успішно надалі застосовуватися в суспільстві.

Визначенням місця моралі в політиці займається окрема галузь політичної науки – політична етика, яка включає в себе й етику поведінки у галузі міжнародних відносин. Науковою основою політичної етики є нормативні теорії моралі. Спираючись на загальні принципи, ці теорії намагаються обґрунтувати уявлення про те, якою повинна бути політична поведінка за тих чи інших умов. Стосовно сфери міжнародних відносин мова йде про політичну поведінку в залежності від рівня взаємовідносин між суб'єктами міжнародного життя, цілей і стратегії, які вони ставлять перед собою, засобів для їх досягнення тощо. Виходячи з нормативної теорії, формуються основні поняття, пріоритети та принципи, ціннісні настанови, визначається стратегія і тактика політичної поведінки. Політична етика, передбачає наявність власних моральних переконань і відповідальність за свої вчинки. Це насамперед стосується професійного політика.

Політична етика включає моральні аспекти політичних рішень, типи, способи і форми їх реалізації. Звідси її розуміння у широкому і вузькому контексті. **У широкому розумінні до політичної етики** відносяться теорія соціальної справедливості, легітимного управління, справедливих воєн, правильного використання влади правлячими колами. **Політична етика у вузькому розумінні** – це професійна етика, яка стосується, наприклад, поведінки державних лідерів, діяльності керівників міждержавних організацій і недержавних об'єднань. Тобто, носіями політичної етики виступають самі політики.

З точки зору політичної етики, в політиці – міжнародна не виключення – завжди існує моральна дилема, тобто проблема морального вибору. Так, наприклад, політичний діяч стає перед дилемою правди і неправди. Згідно Н. Макіавеллі, творячи добро, політики за певних обставин порушують моральні норми і їх не можна за це засуджувати. Навпаки, німецький філософ І. Кант вважав умисну неправду недопустимою, навіть якщо ця неправда рятує. *З позицій і засад сучасної політичної етики найчастіше вважається, що політик діє морально тоді, коли добро від його вчинків перебиває зло. Єдино етичним у ситуації морального вибору буде діяння за девізом: “Сміливість і благородство” (на відміну від: “Ціль виправдовує засоби”). При цьому істотною ознакою зрілої політичної етики є звернення політиків до такого загальнолюдського принципу як ненасильство. Воно виступає не як пасивність злу, а як особлива форма опору йому.*

Можливі різні варіанти розв'язання проблеми співвідношення політики та моралі взагалі і в міжнародних відносинах зокрема. Російський політолог Г. Батигін вказував на чотири.

Перший — “хороші” люди повинні керувати “розумними”, тобто, якщо людина хороша, то вона знає, що потрібно іншим, якими ті повинні бути і що для цього слід зробити. Другий – “фарисейський” – передбачає суворе дотримання правил; тут не виникає питання, що морально, а що ні. Третій – *нова протестантська мораль громадянського суспільства* (за М. Вебером) або мораль справи (бізнесу) – досягай успіху, в цьому твоє служіння, найбільший гріх – омана. Четвертий – *традиція І. Канта* – існують професійні вимоги, котрі треба виконувати; вони ні погані, ні добрі, вони поза мораллю.

В цілому, виходячи із сучасного рівня розуміння співвідношення моралі та політики, принципів і завдань політичної етики, треба прагнути до створення такого демократичного гармонійного суспільства, коли такі соціальні та моральні цінності, як свобода, рівність, справедливість, честь і гідність, переходять із сфери моральної або філософської у сферу практичної політики, що прямо стосується політики міжнародної. При цьому мораль у міжнародних відносинах насамперед відіграє роль свого роду універсального соціального регулятора.

Мораль та етика (як основа соціальних норм) – регулюють відносини суб'єктів, взаємодію інтересів сторін, співіснування прав і свобод «свободи і права одного суб'єкта закінчуються там де починається свобода і право іншого» однак часто «кордони держав відстоюються кров'ю» і лише потім угодами.

7.3 Особливості взаємодії права і моралі у міжнародних відносинах.

Міжнародне право завжди перебувало у взаємодії та діалектичній єдності з нормами міжнародної моралі. Це обумовлювалося, зокрема, їх нормативно-ціннісною природою: і право, і мораль – це обов'язкові правила поведінки, які набувають роль юридичного або морального обов'язку і відповідальності за його порушення, відображають існуючий рівень розвитку міжнародної системи, людської цивілізації в цілому. *Нові тенденції морального характеру знаходять відображення в сучасному міжнародному праві, тут особливо показові три моменти, на які звертає увагу французький юрист Б. Жак'є :*

1) еволюція у поглядах на відмову від визнання держав, створених на нелігитимній основі, а також анексії або їх спроб, які здійснюються з порушенням норм міжнародного права;

2) перегляд принципу конституційної самостійності держав у зв'язку з тим, що деякі підходи до організації політичного і соціального життя є в наш час недопустимими і відкидаються міжнародним співтовариством. Звідси зрозумілі труднощі, з якими, наприклад, зіткнулася на міжнародній арені ПАР у зв'язку з проведенням там до кінця 80-х рр. політики апартеїду або Югославія з причини політики порушення прав людини, яку проводив режим С. Мілошевича;

3) все більший розмах, якого набуває надання міжнародної гуманітарної допомоги. Як логічну кульмінацію цього процесу можна розглядати право втручання з гуманною метою. Саме в цьому напрямі проглядаються контури інституційної системи, побудова якої може завершитися створенням нової, наддержавної влади.

З метою забезпечення юридичної та моральної цілісності міжнародне співтовариство має щонайменше три правові яруси.

Перший – ***“м'яке право”*** – система правових норм, яка поступово складається на основі численних резолюцій ООН, її органів, спеціалізованих закладів і цілої низки регіональних організацій. Ці норми позбавлені будь-якого відтінку примусовості. Як приклад, можна назвати Хартію прав та економічних зобов'язань держав (1974 р.), резолюцію ГА ООН про визначення агресії (1974 р.), Манільську декларацію 1982 р. про мирне врегулювання міжнародних протиріч.

Другий – ***“жорстке право”*** – система правових норм англо-американців. Яскравими прикладами її застосування стали події навколо Іраку та в районі Перської затоки в 1990 – 1991 рр. і в Югославії навесні 1999 р. (історія опіумних війн XIX ст. з примусом Китаю «до вільної торгівлі»).

Третій – ***“загальне міжнародне право”*** – система правових норм, які займають провідне місце у правових системах держав і не залежать від волі останніх, тобто норм, які мають повністю обов'язковий характер і не допускають жодних відхилень. Загальне міжнародне право закладає фундамент світового правопорядку, що повинно сприяти перетворенню світового співтовариства, заснованого на принципах міждержавності (інтеретатизму), у справжнє співтовариство націй, яке домінуватиме над державами в інтересах людини.

Разом з тим моральна і правова єдність не означає тотожності міжнародного права та міжнародної моралі. Відмінності між ними можна звести до трьох наступних положень. По-перше, правові норми носять фіксований характер і записані у відповідних статутах, угодах, міжнародних договорах, що пов'язано з інституційним характером міжнародного права (воно тісно пов'язано з державними інституціями та міжурядовими організаціями). У механізмі ж морального регулювання

відсутній елемент інституціоналізму. *По-друге*, міжнародна мораль і міжнародне право відрізняються за сферами своєї дії: моральні норми носять всеохоплюючий характер, а право має в кожний конкретний момент обмежену сферу застосування. *По-третє*, міжнародне право і міжнародна мораль розрізняються за можливостями регулювання системи міжнародних відносин. Це означає, що правове регулювання передбачає насамперед застосування засобів примусу (суд, санкції, розрив дипломатичних відносин), а моральне регулювання – застосування світової громадської думки.

Однак в цілому відмінності між міжнародно-правовими і моральними нормами не заперечують їх єдності та взаємодії як регуляторів системи міжнародних відносин, у т.ч. з метою подолання конфліктів і налагодження співробітництва міжнародних акторів різних рівнів.

Контрольні питання за темою:

1. Визначення поняття права(правової норми) та міжнародного права.
2. Які перші в історії людства наукові праці щодо формування теоретичних основ міжнародного права?
3. Основні (базові) джерела сучасного міжнародного права.
4. Головні принципів сучасного міжнародного права ?
5. Поняття норм моралі. Чи можливе застосування норм моралі у політиці /міжнародних відносинах? Політична етика та етика поведінки у галузі міжнародних відносин.
6. Яка взаємодія (співвідношення) права і моралі в міжнародній політиці?

Лекція 8. Національний інтерес як головне спрямування зовнішньої політики та проблеми безпеки і стабільності в світовій політиці.

Мета – вміння та здатність усвідомлювати співвідношення національної, міжнародної і глобальної безпеки. Автономно та свідомо використовувати знання основ впливу колективної безпеки у світовому товаристві.

8.1. Поняття «національний інтерес». Концепція національної безпеки як основа стабільності міжнародних відносин.

8.2 Загрози для національної та міжнародної безпеки.

Професійні компетентності:

знати: базові категорії та концепції міжнародних відносин, які описують фундаментальну природу світової реальності міждержавних відносин;

уміти: визначати співвідношення національної, міжнародної і глобальної безпеки;

автономність і відповідальність: самостійно та свідомо використовувати знання основ впливу колективної безпеки у світовому співтоваристві.

Ключові слова: національний інтерес, концепція національної безпеки; міжнародна безпека; внутрішня та зовнішня безпека.

8.1. Поняття «національний інтерес». Концепція національної безпеки як основа стабільності міжнародних відносин.

У наш час в умовах зростання глобальної взаємозалежності людства категорії “інтерес” належить важлива роль у розумінні суті тих подій, явищ і процесів, які відбуваються у сфері міжнародних відносин. Вся зовнішньополітична діяльність держав виражається насамперед у прагненні відстоювати свої дійсні чи надумані національні інтереси. При цьому національний інтерес є усвідомленням і відображенням державних потреб, які відстоюються лідерами даної держави. Тому фактично **під національним інтересом треба розуміти національно-державний інтерес**. Традиційно головний національно-державний інтерес *включає три основних елементи:*

- воєнна безпека;
- економічне процвітання і розвиток;

- державний суверенітет як основа контролю над певною територією та населенням.

Таке тлумачення не суперечить твердженню Г. Моргентау, що “теорія ... світової політики повинна будуватися навколо поняття “національний інтерес”. Г. Моргентау та інші *політичні реалісти* дали класифікацію національних інтересів. Тут вони *виділяють наступні інтереси*:

- *постійні або фундаментальні* (захист території, населення і державних інститутів від зовнішньої небезпеки; розвиток зовнішньої торгівлі та зростання інвестицій, захист інтересів національного капіталу за рубежом; взаємовідносини із союзниками і вибір зовнішньополітичного курсу);

- *минуці або проміжні* (перемога у збройному конфлікті, створення альянсу для досягнення конкретної мети на даному етапі розвитку міжнародних відносин, вступ до міжнародної організації);

- *інтереси виживання* (усунення загрози самому існуванню держави);

- *життєві інтереси* (захист безпеки і добробуту нації від серйозних потрясінь);

- *периферійні або дрібні інтереси* (інтереси локального характеру).

Треба зазначити, що без точного розуміння національного інтересу неможливо виробити правильний політичний курс, визначити відповідні орієнтації у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Виходячи з цього, український дослідник В. Кириченко запропонував таке визначення цього поняття: **“Національний інтерес – це інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політичну систему. Ці інтереси поєднують інтереси кожної людини, суспільства в цілому”** (Віче. – 1992. – № 3. – С. 4). Отже, оскільки найвищим національним інтересом будь-якої країни є збереження суверенітету і територіальної цілісності, то правильне **визначення національного інтересу є необхідною передумовою забезпечення національної безпеки.**

Ідеї сучасного розуміння національної безпеки вперше сформулював “Закон про національну безпеку”, введений у США 1947 р. Створена у відповідності з цим законом Рада національної безпеки США повинна була “давати поради Президенту з питань інтеграції внутрішньої, зовнішньої та військової політики, які мають відношення до національної безпеки”. Іншою важливою функцією системи національної безпеки був обов’язок виважувати й оцінювати перспективні цілі, зобов’язання та ступінь розвитку для США у зв’язку з їхньою “дійсною та потенційною військовою силою”.

Проблема підтримки безпеки була актуальною протягом усієї світової історії. Важливим завданням забезпечення безпеки є актуальним і зараз. У її розв'язанні беруть участь окремі громадяни та сім'ї, соціальні групи та нації, держави та союзи держав, міжнародні організації та світова спільнота. Стан захищеності від загроз підтримується на різних рівнях: локальному та національному, регіональному та глобальному. Ці загрози можуть бути досить різноманітними, спрямованими насамперед проти життєво важливих цінностей, що мають матеріальний, духовний і геополітичний характер. Реалізація цих загроз, якщо не будуть прийняті відповідні заходи для їх ліквідації, в стані принести неприпустимої шкоди на-селенню конкретної держави або міжнародному регіону. У разі всесвітнього масштабу загрози можливе виникнення ситуації, яка призведе до глобальної катастрофи, якщо небезпека не буде усунена. І зараз все людство намагається боротися з пандемією коронавірусу.

Серед головних цілей держави в системі світової спільноти, що відповідають її національним інтересам, слід назвати досягнення безпеки, стабільності та добробуту. Кожна країна з позиції доцільності оцінює відносну важливість кожної з цілей, про які вона дбає. Їх значущість для держави та її здібність реалізувати їх залежать від багатьох чинників: геополітичного становища країни, історії, культури, політичної системи, керівництва, характеру взаємин з іншими державами тощо. У зовнішньополітичній практиці держава опікується переважно проблемами національної безпеки. Під безпекою, як правило, розуміють відсутність небезпеки (або захист від неї). Внутрішня безпека залежить від небезпек, що впливають на суспільство або державу зсередини. Зовнішня безпека визначається з відсутності (або завчасних заходів проти) нападу ззовні.

Необхідно підкреслити, що залежно від можливих наслідків, з одного боку, і активних фінансових витрат – з іншого – нині великої значущості з погляду політичної безпеки набувають запобіжні заходи проти зовнішньої агресії.

Збереженню зовнішньої безпеки слугують переважно засоби військового роду. Зазначимо, що з моменту затвердження Вестфальської системи міжнародна безпека розглядалася як відсутність безпосередньої військової загрози. У такому розумінні міжнародної безпеки акцентуються два моменти. Перший пов'язаний з фізичним виживанням держави і її правом і можливістю вести себе в міжнародній системі, керуючись правом суверенітету. На практиці це стимулює сильного до порушення міжнародної безпеки на користь власних інтересів. Другий момент – гарантоване підтримання миру в стосунках між державами в межах певного політичного простору.

Сьогодні перед світовою спільнотою постали нові завдання, без ефективного розв'язання яких міжнародна безпека не буде ні стабільною, ні довготривалою. Одне з них – запобігання розповсюдженню зброї масового враження. У зв'язку з цим особливу увагу привертають так звані порогові держави, що володіють можливостями для створення власної ядерної зброї. Якщо це станеться, то буде порушений баланс сил на регіональному, а можливо і глобальному рівнях.

Не втрачає актуальності проблема боротьби з міжнародним тероризмом, оскільки терористичні акти на атомних електростанціях, хімічних підприємствах і подібних до них об'єктах можуть призвести до серйозних катастроф.

У сучасному світі все більшого значення набувають економічні та інформаційні аспекти забезпечення безпеки. Економічні кризи в умовах глобалізації світової економіки можуть швидко дестабілізувати на-родне господарство країн, розташованих за тисячі кілометрів. Важко уявити собі і можливі наслідки збоїв у функціонуванні інформаційних мереж, оскільки інформація – важливий економічний, політичний і соціальний ресурс. Невирішені глобальні проблеми сучасності – екологічна, енергетична, продовольча – також наповнюють новим змістом поняття міжнародної безпеки.

Безпека залишається одним з найважливіших аспектів у функціонуванні суб'єктів міжнародних відносин. Забезпечення безпеки є базовою потребою, важливим завданням кожної держави та міжнародної спільноти в широкому розумінні цього поняття.

Термін "безпека" історично відповідає латинському *securitas* – безтурботність, недбалість, душевний спокій, вільність від страху, небезпеки, спокій, впевненість у собі. Перші тлумачення безпеки можемо знайти у працях грецьких (Платон, Аристотель, Епікур) і римських (Цицерон, Лукрецій) філософів. За античних часів поняття безпеки використовувалося у філософському, політичному та юридичному аспектах. Водночас праці таких видатних філософів, як Цицерон та Лукрецій, відіграли важливу роль у формуванні змістовності поняття безпеки як на рівні індивіда, так і на рівні держави чи народу. Сучасні визначення у західних і вітчизняних виданнях окреслюють безпеку переважно як: *стан упевненості, спокою, забезпечення, а також його відчуття*, – вказуючи, що вона означає *відсутність загрози та захист перед небезпеками*.

Один із сучасних підходів до проблем безпеки побудований на основі теорії міжнародних режимів. Участь тієї чи іншої держави в будь-якому міжнародному режимі безпеки визначається її власними інтересами, насамперед – забезпеченням своєї національної безпеки.

Національна безпека, таким чином, залишається базовою категорією, відправною точкою для визначення поняття міжнародної безпеки. Традиційно під національною безпекою розуміють забезпечення внутрішніх і зовнішніх умов існування країни, які гарантують можливість стабільного розвитку суспільства і його громадян. Стан безпеки означає, що державі не загрожують війною або іншими замахами ззовні на її самостійний і незалежний розвиток, зберігається гарантія її територіальної цілісності та повноцінної участі в системі міжнародних відносин.

У наукових дослідженнях виокремлюються такі аспекти наповнення цієї дефініції, як *внутрішня безпека* (стабільність і гармонія суб'єкта) та *зовнішня безпека* (відсутність загроз з боку інших суб'єктів). Піклуючись про свою безпеку (відсутність якої спричиняє відчуття загрози та неспокою), держави та міжнародні системи прагнуть впливати на внутрішню сферу та зовнішнє оточення, щоб усунути або принаймні віддалити загрози й елімінувати власний страх, неспокій і непевність. У період глобалізації ці два аспекти демонструють тісний взаємозв'язок, що виступає важливим принципом загальної концепції безпеки.

У міжнародних відносинах основним критерієм типології безпеки слугує розподіл безпеки на національну/внутрішню (безпеку держави) та міжнародну безпеку.

Міжнародна безпека – це реальна матриця міжнародної системи, за якої створюються умови, необхідні для існування та функціонування держав, передусім забезпечення суверенітету держави та її економічної безпеки. У військовому сенсі під цим розуміють можливість відсічі воєнно-політичному натиску й агресії.

Успіх зовнішньої політики держави залежить як від того, наскільки чітко та недвозначно сформульовані національні інтереси, так і від ясного розуміння шляхів і засобів реалізації цих інтересів. Серед пріоритетних цілей держави на міжнародній арені, як вже наголошувалося, превалює забезпечення безпеки країни або національної безпеки в усіх її формах і проявах.

У широкому сенсі **безпека** – це забезпечення всім громадянам держави нормальних умов для самореалізації, захист їх життя, свободи та власності від посягань з боку окремої людини, організації або самої держави. Зрозуміло, економічний, соціальний, етичний стан суспільства, внутрішньополітична ситуація в країні не можуть не позначатися на здатності держави відстоювати свої інтереси, та відповідно, на стані її безпеки. Змістовністю концепції національної або державної безпеки є її геополітичний вимір, де під безпекою розглядають фізичне виживання держави, захист і збереження її суверенітету та територіальної цілісності, здатність адекватно реагувати на будь-які реальні та потенційні зовнішні загрози.

Окремі елементи цієї концепції можна виявити у одного з батьків-засновників США *Джеймса Медісона* (1751 – 1836), проте першим, хто більш-менш чітко сформулював концепцію національної безпеки, був *Уолтер Ліннман* (1889 – 1974). "Нація, – писав він, – перебуває в стані безпеки, коли їй не доводиться приносити в жертву свої законні інтереси, уникати війни і коли вона в змозі захистити, у разі потреби, ці інтереси шляхом війни".

Необхідно підкреслити, що концепція національної безпеки, зовнішньополітична та геополітична, походить від трактування національних інтересів, а в ширшому сенсі – від загального бачення громадян держави свого місця і ролі в світовій спільноті. Концепція національної безпеки будується з урахуванням як зовнішніх загроз, які витікають ззовні та пов'язані із спробами поневолити або підпорядкувати державу, так і внутрішніх, породжених станом самого суспільства та вкорінених у самому суспільстві.

Розрізняють загрози *реальні, потенційні, глобальні, регіональні та локальні*. Поняття безпеки включає такі аспекти:

здатність забезпечення фізичного існування, цілісності, територіальної недоторканності й убезпеченості держави від зовнішніх і внутрішніх загроз;

гарантії від зовнішнього втручання у внутрішні справи;

запобігання потенційним і непередбаченим загрозам самому способу життя .

У крайньому своєму вираженні безпека є синонімом забезпечення виживання держави. У контексті міждержавних відносин виживання означає збереження національної держави як носія і реалізатора загальних цінностей, що характеризують спосіб життя певного народу. Мету виживання неможливо втілювати за допомогою засобів, які жертвують цінностями, які в очах тих, хто ухвалює зовнішньополітичні рішення, додають значущості самому сенсу існування держави.

Сфера дослідження національної безпеки охоплює засоби, форми та шляхи, якими національні держави планують, ухвалюють і оцінюють рішення і політичні курси, спрямовані на її посилення. Національна безпека тісно пов'язана з безпекою самої суспільно-політичної системи країни. У процесі реалізації власних цілей держава взаємодіє з іншими суб'єктами міжнародних процесів, які можуть сприяти або перешкоджати їх досягненню. Тому природно, що концепція національної безпеки будується з урахуванням усіх геополітичних чинників, що впливають на шляхи, форми та засоби реалізації національних цілей.

Первинне завдання концепції національної безпеки – це визначення і розроблення пріоритетних напрямів, комплексу заходів і засобів

запобігання крайніх форм зовнішньої і внутрішньої загрози – війни з іншими державами та громадянської війни. Держава має у своєму розпорядженні різні засоби та шляхи реалізації цієї мети. Один з найочевидніших з них – застосування або загроза застосування насильства.

Задовго до того, як *Карл фон Клаузевіц* (1780 – 1831) сформулював свій відомий афоризм, що "війна є продовження політики іншими засобами", державні діячі діяли у дусі цього афоризму. У основу міжнародної політики закладені конфлікти та способи їх вирішення між народами та країнами, що не підкоряються якій-небудь єдиній для всіх них верховній владі. Протягом останніх трьох століть західна система держав продемонструвала свою ефективність у забезпеченні не залежного існування національних держав. Вона була достатньо гнучкою і дозволяла реалізовувати устремління до національної незалежності. Але досягалося це ціною безлічі воєн, включаючи загальні, як, наприклад, Перша та Друга світові війни, в які були залучені майже всі країни Земної кулі. Відповідальність за реалізацію цих цілей покладалася головним чином на озброєні сили. Концепція національної безпеки мала переважно зовнішню спрямованість, і в цьому сенсі її носієвими конструкціями були зовнішньополітична стратегія, дипломатична практика, військово-політична платформа і її військово-силове забезпечення. Внутрішньополітична конструкція – боротьба з підіривними елементами, розвідка тощо – набула підпорядкованого до зовнішніх завдань положення.

У сучасних умовах одна з головних цілей світової спільноти – забезпечення і збереження міжнародної безпеки, створення умов, що виключають порушення загального миру або виникнення загрози безпеці народів у будь-якій формі. У багатьох смислах національна безпека стала похідною від міжнародної – безпеки всієї світової спільноти.

Вражаючи досягнення науково-технічної революції, створення і розповсюдження ракетно-ядерної зброї масового знищення змусили переглянути корінні проблеми війни та миру, безпеки та міжнародної співпраці. Розроблення високоточних засобів стеження і контролю революціонізувало збирання розвідувальної інформації і верифікацію міжнародних угод. Завдяки можливості вести спостереження за рівнем озброєння противника в конкретний період часу, передислокацією, внутрішніми комунікаціями, пересуваннями військ нівелювались раптовий напад або несподівана зміна в розкладі сил противника.

У період біполярного світопорядку безпека ототожнювалася з балансом сил між двома протиборчими блоками. Головна мета контролю над озброєннями вбачалась в усуненні асиметрії у військових потенціалах

блоків шляхом переговорів і створення атмосфери взаємної довіри та передбачуваності. На такому підході базувалися укладені між двома наддержавами угоди з приборкання гонки озброєнь. Передбачалося, що конфлікти локального характеру можна розв'язати у рамках відповідних блоків.

В умовах, коли національні інтереси формулювалися виходячи з імперативів захисту державної території, населення і природних ресурсів, *військова сила* виступала як найважливіший атрибут влади та потужності держави, а також головний засіб, за допомогою якого держави реалізовували свої інтереси. Військовій силі завжди надавалося провідне значення. Тому більшість дослідників розглядали інші параметри (такі, як чисельність населення, політична організація, географічне розташування, наявність природних ресурсів, економічний потенціал та ін.) виключно в термінах того, у якій мірі вони дозволяють державі успішно вести війну. Конфлікти виникали навколо проблеми територіального розділу або переділу світу, контролю над окремими регіонами. У сучасних умовах національна безпека залежить не лише від потужності та боєздатності озброєних сил, але і від цілого ряду інших чинників – економічної могутності, конкурентоздатної індустрії, якості системи освіти, добробуту громадян і таке інше. Але, військова могутність держави залишається основним показником щодо міцності та авторитету держави у міжнародних відносинах.

8.2. Загрози для національної та міжнародної безпеки.

Після завершення Другої світової війни створились нові можливості для розвитку країн світу. Виникли дві нові конкурентні моделі держав. З'явилися передумови для діалогу різних цивілізацій. Припинення "холодної" війни надало можливість країнам Європи розвиватися без страху бути знищеним під час ядерної війни. Однак зникнення глобальної загрози, а разом з нею – і характерного для блокового протистояння тотального контролю за інформацією, переміщенням людей, капіталів, технологій, зброї зумовило вихід на передній план нових загроз і викликів. Особливість умов кінця ХХ – початку ХХІ ст. полягає в тому, що на зміну домінуючій глобальній зазрозі світу й інтересам наддержав прийшла значна кількість потенційних загроз регіонального масштабу, досить серйозних за своїми наслідками для стабільності й інтересів багатьох держав світу, в їх числі – членів європейської спільноти.

Початок ХХІ ст. охарактеризувався поширенням соціальних, економічних, техногенних та екологічних загроз різного рівня. Сучасним викликом притаманне ускладнення технологічних, фінансових і політич-

них взаємозв'язків в соціально-економічних системах. Виникають важко передбачувані нові комбінації параметрів ризику загроз і масштаби їх наслідків. Більш того, виклики та загрози перетворюються на самопідтримуваний процес, створюючи порочне коло через невизначеність причин і причинно-наслідкових зв'язків і неефективне управління ними. Різниця в типах загроз безпеки, їх джерела та масштаби вимагають докорінно нової організації системи протистояння. Отже, проблема міжнародної безпеки є одною з центральних, з нею так чи інакше пов'язані всі процеси міжнародної політики.

Виникаючи в різних сферах життєдіяльності, загрози мають суб'єктивний і об'єктивний характер. Усе, створене людством, може стати причиною загрози. Стрімкий науково-технічний прогрес, глобалізація, модернізація, постійне зростання насущних потреб людства породили негативні наслідки: транспортні аварії, катастрофи, вибухи на атомних станціях і хімічних підприємствах, удосконалення зброї масового знищення, руйнацію озонового шару Землі, глобальне потепління тощо.

Існує багато *класифікацій загроз для національної та міжнародної безпеки* – залежно від різних критеріїв. Більшість вчених виділяє за критерієм характеру загроз: політичні, військові, економічні, соціальні, культурні, екологічні та ідеологічні, *основні з яких:*

- загроза світової ядерної війни;
- зростання розриву в рівні економічного та культурного розвитку між розвинутими індустріальними країнами Заходу та країнами, що розвиваються;
- економічна та культурна відсталість країн Азії, Африки та Латинської Америки;
- проблема голоду та збідніння;
- обмеженість необхідних для подальшого економічного розвитку людства природних ресурсів;
- екологічні проблеми;
- наростання демографічної проблеми;
- негативні наслідки НТР;
- загострення проблеми міжнародного тероризму та екстремізму;
- поширення наркоманії, алкоголізму та СНІДу;
- порушення прав людини;
- руйнування культурної спадщини та моральних цінностей;
- цивілізаційне протистояння між християнським і мусульманським світами (руйнування та нівелювання національно-культурного розмаїття різних цивілізацій шляхом підміни цінностей певним ліберальним ерза-цом західної культури);

- несправедливий розподіл та споживання ресурсів планети окремими країнами;
- розповсюдження ядерної, хімічної, біологічної, геофізичної, космічної, психотропної, екологічної зброї та технологій масового ураження;
- утворення нових центрів сили, протистояння і боротьба між ними за лідерство (Європейський Союз, Китай, Індія, Бразилія, Росія);
- виникнення глобальних соціальних збурень і протестів проти бідності в країнах "третього світу" .

У ХХІ ст. діапазон загроз глобальній, регіональній, у тому числі європейській, безпеці докорінно змінився. Поява нових загроз і викликів змусила уряди багатьох країн переглянути традиційні підходи до їх розв'язання. Як приклад, наведемо неконтрольовану міграцію або демографічні диспропорції. Поява такого роду викликів стала можливою тільки в сучасному світі. Часто вони пов'язані з іншими проблемами (наприклад, проблему організованої злочинності дуже важко відокремити від проблеми відмивання грошей і корупції). Більше того, самі загрози та виклики часто взаємопов'язані та взаємозалежні. Глобалізація змушує держави змінити не тільки свої підходи до визначення сутності нових загроз, але і розробити нові інструменти їхньої нейтралізації.

Новий глобальний устрій невіддільний від глобального управління, а світове співтовариство повинно взяти на себе колективну відповідальність у різних галузях. Глобалізації сприяє створення транснаціональних компаній і співтовариств міжнародних організацій. Хоча глобалізація не означає остаточного занепаду сучасної держави, багато аналітиків дійшло висновку, що розподіл владних повноважень у рамках міжнародної системи стає більш масштабним. Нова система владних відносин характеризується плюралізмом джерел влади. Держава-нація є лише одним з таких джерел. Вона вже не контролює усі процеси на своїй території. Важливою тенденцією у світовій політиці, що з'явилася на рубежі ХХ – ХХІ ст., є приватизація державних функцій, пов'язаних з використанням військової сили. В епоху глобалізації міжнародні режими можуть виступати як самостійні чинники міжнародних відносин, формуючи загальні принципи, норми, правила та процедури ухвалення рішень. У сучасному світі все більше значення набувають економічні та інформаційні аспекти забезпечення безпеки.

Після 11.09.2011 р. на перший план вийшла проблема створення та функціонування глобальної терористичної мережі. До її складу входять найбільш одіозні терористичні угруповання: єгипетські "Ал-Гамаат ал-ісламія", "Ал-Джихад", алжирські "Фронт ісламського порятунку", пакистанські "Джамаат ал-фукра", "Харакат ал-ансар", палестинські

ХАМАС, "Ісламський джихад", ліванська "Хезболла", міжнародні "Аль-Каїда", "Світовий фронт джихада" та ін.). Останні події в Сирії та Україні та окремі теракти у Європі довели, що ефективна боротьба з проявами тероризму можлива лише шляхом об'єднання зусиль міжнародної спільноти.

Особливо загострилися в наші дні *екологічної проблеми*, а саме:

- руйнування озонового шару атмосфери та проявів глобальних змін клімату (посилення тепличного ефекту; зростання рівня викидів ме-тану, аерозолів, радіоактивних газів);

- забруднення Світового океану через екстенсивну діяльність ТНК, захоронення в ньому отруйних і радіоактивних речовин, насичення вод вуглекислим газом з атмосфери; потрапляння антропогенних нафтопродуктів, важких металів і складних органічних сполук; стрімке зростання кількості населення світу (з 6,1 млрд осіб у 2000 р. до 10 млрд осіб у 2050 р.) і трансформація детермінантів руху міграційних потоків (екологічні мігранти, екологічні біженці);

- обмеженість доступу до світових енергоресурсів і непропорційність їх використання країнами світу;

- зростання обсягів споживання та дефіциту ресурсного й енергетичного забезпечення. Так, світових ресурсів нафти для енергозабезпечення цивілізації вистачить лише на 30 – 60 років, природного газу на 40 – 70 років.

Усі наведені проблеми потребують створення цілої системи світової безпеки. Для цього потрібна консолідація зусиль усієї світової спільноти та міжнародних організацій.

Від ефективності діяльності нових організацій залежить майбутня світова безпека. Першочерговими завданнями, які країни мають розв'язувати найближчим часом, є такі:

у військовій галузі:

відмова від ядерної війни;

демлітаризація космосу;

ліквідація ядерної і хімічної зброї;

скорочення звичайних озброєнь;

зменшення військових витрат;

у політичній галузі:

забезпечення права кожного народу на свободу свого соціального та політичного вибору;

справедливе врегулювання конфліктів;

зміцнення довіри між народами;

в економічній галузі:

відмова від будь-яких форм економічної дискримінації;

установлення нового економічного порядку;

у галузі екології:

об'єднання зусиль усіх держав у боротьбі зі зростанням забруднення навколишнього середовища;

розвиток екологічно чистих, безвідходних технологій і виробництв;

збереження озонового шару планети;

у гуманітарній сфері:

розширення культурного та наукового міжнародного співробітництва;

взаємодія в сфері медицини та освіти;

дотримання політичних та інших прав людини. Забезпечення глобальної безпеки в сучасному світі – процес, який має загальний характер і всеосяжний вимір. Під загальним характером розуміють те, що для підтримки цього виду безпеки необхідні скоординовані дії всіх суб'єктів міжнародних відносин. Всеосяжний вимір безпеки на глобальному рівні обумовлений необхідністю врахування у її забезпеченні всіх чинників кризових ситуацій і проблемних зон глобального розвитку та застосування заходів для підтримки стану стійкості всіх основних життєзабезпечувальних систем світової спільноти.

Загальний і всеосяжний характер в сучасному світі має також процес інформатизації. Він теж є також глобальним, і йому притаманний загальноцивілізаційний характер. Інформатизація є найважливішою і довготривалою тенденцією розвитку світової спільноти, перебуваючи в тісному взаємозв'язку з іншими процесом всесвітнього масштабу – глобалізацією. По-перше, багато проявів глобалізації в формуванні та розвитку світової економіки, фінансів, енергетики, а також інститутів глобального управління виявилися неможливі без виникнення і широкого поширення інформаційно-комунікаційних технологій. По-друге, саме розповсюдження інформаційно-комунікаційних технологій в сучасних масштабах – результат діяльності транс- і багатонаціональних глобальних компаній, глобалізацій економічної і всіх інших основних сфер життєдіяльності людства.

У сучасному світі безпеку забезпечує Організація Об'єднаних Націй, яку можна назвати міжурядовим гравцем на глобальному рівні. Належність держави до ООН (членами ООН є 192 держави) теоретично передбачає участь у глобальному режимі колективної безпеки. Рада Безпеки як основна структура ООН (до Ради Безпеки входять: п'ять постійних членів – Великобританія, Китай, Росія, США, Франція, наділені володіють правом вето; десять непостійних, які обираються Генеральною Асамблеєю ООН на два роки) розглядає і ухвалює рішення з найскладніших проблем у сфері регіональної і глобальної безпеки.

Найбільш перспективним способом запобігання поширенню розглянутих загроз є міжнародне співробітництво держав, яке необхідно здійснювати не в формальному порядку, а із залученням усіх необхідних національних механізмів кожної країни. Проблема міжнародної безпеки актуальна для всіх держав світу, і боротися з сучасними загрозами можливо тільки шляхом ведення конструктивного діалогу між країнами та реалізацією всіх механізмів систем колективної та регіональної безпеки.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняттям «національний інтерес» та «національна безпека».
2. Які існують концепції національної безпеки?
3. У чому полягає сутність системи колективної безпеки?
4. Дайте порівняльний аналіз Євроатлантичної та Євразійської систем безпеки.
5. У чому різниця між системами національної та міжнародної безпеки?
6. Дайте характеристику тероризму як головної загрози системі міжнародної безпеки.
7. Назвіть світові політичні інститути забезпечення глобальної безпеки.

МОДУЛЬ 2.

Сучасні тенденції світового політичного процесу.

Змістовий модуль 3. Основні проблеми міжнародних відносин та сучасні тенденції в світовому політичному процесі.

Лекція 9. Конфлікти в міжнародних відносинах.

Мета – засвоєння студентами концептуальних засад і закономірностей розвитку міжнародних конфліктів і впливу гуманітарного чинника, теоретичного набутку та висновків, розроблених світовою наукою про міжнародні конфлікти.

Основні питання

9.1. Сутність, причини та типологія сучасних міжнародних конфліктів.

9.2. Процес урегулювання міжнародних конфліктів у сучасному світі.

9.3. Сила як сутнісна характеристика міжнародних конфліктів.

Професійні компетентності:

знати: склад основних суб'єктів міжнародних конфліктів, типологію їх учасників;

уміти: аналізувати міжнародні відносини та світову політику з точки зору її конфліктності, застосовувати основні поняття теорії до практичного аналізу міжнародних конфліктів;

автономність і відповідальність: відповідальність за точну ідентифікацію основних категорій міжнародних відносин.

Ключові слова: конфлікт, війна, міжетнічні конфлікти, міжнародна безпека, релігійні конфлікти.

9.1. Сутність, причини та типологія сучасних міжнародних конфліктів.

Конфлікти є невід'ємною частиною міжнародної взаємодії. Вони є специфічною формою міжнародних відносин, їх складовою. Міжнародні конфлікти мають величезний вплив на світову політику держав, компаній, населення. Водночас загальний стан міжнародного середовища обумовлює динаміку міжнародних конфліктів, сприяючи або їх врегулюванню, або подальшому загостренню.

Сучасні міжнародні конфлікти значно трансформувалися на різних рівнях міжнародної системи та поширилися на недержавні суб'єкти між-

народних відносин. Невід'ємним їх елементом стає інформаційна складова. В умовах зростання загрози існуванню суспільства триває процес пошуку засобів і методів найбільш ефективного врегулювання міжнародних конфліктів. З'являються нові соціальні теорії та стратегії, які дозволяють виявляти та вирішувати виниклі суперечності, ефективно управляти суспільно-політичними процесами.

Поняття "конфлікт" широко використовується як в наукових дослідженнях, так і в повсякденному житті. **Конфліктом** називають ситуацію, за якої учасники відносин поєднані єдиним об'єктом, стосовно якого існує усвідомлена несумісності інтересів, що може спровокувати певні дії учасників щодо захисту власних позицій. "Новий тлумачний словник української мови" дає визначення конфлікту як зіткнення протилежних інтересів, поглядів; гострої суперечки; загострення суперечностей, що призводить до гострої боротьби.

Суспільно-політичне явище конфлікту, зокрема політичного між державами, було відоме здавна. До давніх часів належать також спроби осмислення цього феномену, а отже, і перші теоретичні висновки, так чи інакше пов'язані з практикою державного буття. Але загальний рівень розвитку науки тривалий час не створював достатніх передумов для розвитку понятійного апарату, методологічної бази, засобів емпіричної перевірки для окремих суспільних наук. За відсутності цих складових вивчення конфліктів відбувалося переважно в рамках філософії, із використанням властивих їй категорій та методів. Найсуттєвіші зміни в теоретичному дослідженні міжнародних конфліктів спричинювалися важливими змінами в його об'єкті – міжнародних відносинах і предметі – міжнародних конфліктах. Найвищого свого розвитку класична політична та військова "протоконфліктологія" досягла в роботах Фукідіда та Сунь Цзи.

Окрім Фукідіда, проблеми війни та миру вивчали інші філософи Стародавнього світу. Починаючи із моделей Платона та Аристотеля, європейська філософська, а пізніше історична думка стає на шлях створення "норм", ідеальних ситуацій, в тому числі в дослідженні між державних конфліктів. Брак фактичного матеріалу підштовхує вчених до пошуку численних схем і моделей суспільної поведінки, недоліки та переваги яких не можна було перевірити емпірично. Як правило, такі моделі, за давньогрецькою традицією, базувалися на аксіоматичному підході: система міркувань та умовиводів трималася на певній кількості аксіом – положень, які в межах цієї системи не вимагали доведення і не могли бути доведеними. У теоретичному дослідженні конфліктів справедливих аксіом відкрито не так вже і багато. У роботах Платона та Аристотеля, присвячених політичній проблематиці, конфлікт як такий не

був центром уваги. Вважалось, що конфлікт є природним проявом існування держави, тож має природним способом і розв'язуватися, а саме – перемогою сильнішого опонента. Питання про системне значення, можливості обмеження або попередження конфлікту, стратегічні та тактичні альтернативи, за логікою нормативності, не ставилося.

Серйозні зміни у вивченні міжнародних конфліктів відбулись у Середньовіччі. Істотна відмінність теорії міжнародних конфліктів того часу полягала у тому, що вона розвивалася в межах теології. Як така теологія спеціально не досліджувала міжнародні конфлікти. Утім у її лоні, передовсім у Західній Європі, сформувалася своєрідна концепція поділу світу. У його "божественній" частині панує безпосередня воля Бога, а внаслідок цього – гармонія та відсутність конфліктів. У "земній" же частині – в матеріальному світі точиться боротьба добра та зла. Цим безупинним протистоянням теологи пояснювали майже постійні війни "темного" Середньовіччя, їхньою кінцевою метою вважали політичне об'єднання християнського світу та створення аналога царства Божого на Землі. Не можна сказати, що така філософія суперечила поглядам Фукідіда.

Антична традиція була розвинута у працях мислителів Відродження та Нового часу. Проаналізувавши історичний досвід європейських конфліктів, сучасник політичної роздробленості та тривалого структурного конфлікту *Нікколо Макіавеллі* (1469 – 1527) продовжив і розвинув реалістичну традицію в конфліктології. У відомій праці "Володар" він сформулював один із фундаментальних принципів майбутньої реалістичної парадигми – про відокремлення норм моралі від політичної необхідності. Макіавеллі був далекий від пропаганди аморальної поведінки. Натомість він прагнув зробити політику якомога ефективнішою, констатує, що бувають моменти, коли моральні обмеження стають на заваді політичній доцільності. Чотири з половиною століття по тому "батько" політичного реалізму *Ганса Мортентау* (1904 – 1980) погодиться із таким формулюванням. Макіавеллі також зробив крок до визначення анархії в міжнародних відносинах як однієї з причин конфліктів. Узагальнення ним політичного досвіду тогочасної Італії стало підставою для проголошення панування в політиці принципу "або ти, або тебе". Відповідно, очевидна неминучість конфліктів, а надалі – актуальність вироблення ефективних стратегій участі в них.

Майже одночасно з кантовими філософськими основами лібералізму з'являються теоретичні засади зовсім іншого підходу до проблематики війн, їх автор – німецький стратег *Карл фон Клаузевіц* (1780 – 1831). У трактаті "Про війну", опублікованому вже після його смерті, дослідник сформулював тезу про залежність війни – її форм, проявів і законів – від політичних обставин. "Війна є продовженням політики", а отже – війна

видозмінюється разом із політикою. Підпорядкувавши війну політичним цілям, К. фон Клаузевіц зняв проблему досягнення "вічного миру", в якому, на його думку, просто не було необхідності. Натомість була та постійно залишається необхідність раціонального застосування насильства. Клаузевіц розглядає війну не як таку, а як засіб досягнення політичних цілей. Важливість та особливості таких цілей визначатимуть ступінь застосування насильства. Це, між іншим, означало мінливість форм війни та можливість ведення війн без прямого застосування насильства. Як би К. фон Клаузевіц міг побачити сучасний світ міжнародних конфліктів, він, мабуть, здивувався б численним підтвердженням своїх теоретичних постулатів. Роботи К. фон Клаузевіца відчутно вплинули на сучасне розуміння сутності конфлікту та війни як однієї з його форм. Основною метою війни є подолання опору противника та нав'язування йому "власного бачення" післявоєнного світу. Ця звична для нашого часу сентенція має витoki в теоретичних поглядах прусського генерала. К. фон Клаузевіц залишив і численні практичні висновки стосовно організації збройних сил, їхньої структури, кола завдань та функцій, які згодом прийняли армії майже всіх провідних європейських держав. Ключові теоретичні викладки К. фон Клаузевіца є важливою складовою військових доктрин багатьох держав світу.

Міжнародний конфлікт є дуже складним, комплексним явищем. У дослідженні сутності міжнародного конфлікту основними характеристиками, що потребують аналізу, є такі:

- простір (географічний контекст і масштаб конфлікту);
- час (часова тривалість, внутрішні етапи чи хронологічні фази конфлікту); інтенсивність конфлікту та його коливання у часі;
- структура конфлікту (кількість учасників, їх якісні характеристики);
- мотивація конфлікту та цілі учасників (у тому числі ідеологічне по-яснення конфліктних дій);
- тип, характер і кількість "конфлікт-об'єктів" (тобто спірних питань, на вирішення яких націлені конфліктні дії учасників);
- ситуаційний контекст (внутрішній стан учасників і загальне стано-вище середовища міжнародних відносин під час перебігу конфлікту);
- сприйняття учасниками один одного (образи суперника, стереоти-пи, характер знання про суперника);
- тип поведінки учасників конфлікту (стратегія та тактика, комплекс засобів і методів досягнення цілей);
- функції конфлікту для безпосередніх учасників і для усієї системи міжнародних відносин.

Визначені характеристики розгляду конфлікту, його виміри найтіснішим чином пов'язані між собою.

У процесі розвитку теорії міжнародного конфлікту здійснюється систематизація та узагальнення знання про нього. Відкриття нових його характеристик чи особливостей постійно створює підстави для переоцінювання та зміни теоретичного знання про конфлікт. Проте сьогодні не існує єдиної теорії конфлікту. Теоретична конфліктологія залишається полем дебатів і конкуренції між кількома альтернативними підходами.

Можна виділити кілька основних причин міжнародних конфліктів: недосконалість людської природи; бідність і нерівність у добробуті народів різних країн; соціально-економічний та політичний лад держави, рівень її культури та цивілізованості; неупорядкованість міжнародних стосунків.

Причини таких суперечностей можуть бути різноманітними. До основних можна віднести такі:

територіальні конфлікти, які є досить розповсюдженими у сучасному світі та важко піддаються врегулюванню мирним шляхом;

конкуренція держав у тій або іншій сфері;

розбіжність національних інтересів;

боротьба за природні ресурси, яких з кожним роком стає все менше в умовах інтенсивності їх використання;

соціальна нерівність у глобальному масштабі;

особиста несумісність (антипатія) лідерів держав.

Але яка б не була справжня причина міжнародного конфлікту, він завжди приймає форму політичного, оскільки суперечності усвідомлюються та вирішуються державами з притаманною їм внутрішньою, зовнішньою і військовою політикою через механізми її формування і здійснення.

Типи та форми сучасних міжнародних конфліктів можна розглядати через їх різноманітність, особливості, причини виникнення, засоби та способи подолання. Така різноплановість на перший план висуває проблему типологізації міжнародних конфліктів та їх глибоке наукове дослідження.

Найпоширенішою на Заході є **традиційна типологія конфліктів**, згідно з якою розрізняють: міжнародну кризу; конфлікт низької (малої) інтенсивності; тероризм; громадянську війну та революцію, що набуває міжнародного характеру; війну та світову війну.

Міжнародна криза характеризується тим, що в її рамках зачіпаються життєво важливі цілі суб'єктів міжнародної політики; для ухвалення рішень суб'єкти обмежені в часі; події розгортаються непередбачувано. Однак міжнародна криза найчастіше не переростає у збройний конфлікт.

Таким чином, дослідники розглядають міжнародну кризу як такий стан стосунків між суб'єктами міжнародних відносин, за якого жодна зі сторін не бажає війни чи насильства, але обидві вважають свої цілі достатньо важливими, щоб ризикнути заради них можливим розв'язанням війни.

Конфлікт малої (низької) інтенсивності передбачає існування дрібних сутичок на кордонах між державними та недержавними суб'єктами міжнародних відносин; характеризується індивідуальним або невеликим груповим насильством. Такий конфлікт може перетворитися у повномасштабний та призвести до значних руйнувань. Окрім того, дослідники виводять тенденцію того, що в умовах тісного взаємозв'язку сучасних незалежних держав порушення мирного життя в одному з регіонів впливає на всі інші, а в основу конфліктів малої інтенсивності закладені переважно внутрішні конфлікти різної змістовності – політичні, соціально-економічні, релігійні, національні та субетнічні.

До базових форм конфлікту низької інтенсивності відносять:

внутрішньополітичну нестабільність, партизанські війни різної інтенсивності та пов'язаний з ними міський тероризм;

політичний тероризм (у тому числі державний);

міждержавні протистояння, які викликають зіткнення нижче рівня звичайної війни;

діяльність наркомафії – незаконне збирання, перевезення та продаж наркотиків.

Тероризм трактують як складне та багатогранне явище, сутність якого полягає у діях проти окремих осіб чи груп, цілих народів, держав, які здійснюються добре організованими та технічно оснащеними корпораціями державного чи навіть міждержавного масштабу. Головною метою тероризму як міжнародного конфлікту є насильницькі акції та терор як такий. Основними його ознаками є мобільність, часта зміна позицій та засобів, здатність до "заморожування" бойових дій, шантажу. Особливістю тероризму є постійне вдосконалення тактики насильства, поновлення арсеналу сил і засобів, що зумовлено значною схильністю до науково-технічних новацій. Тероризм – це навмисне використання насильства (чи загрози насильства) для психологічного впливу на населення та досягнення таким чином політичних цілей.

Дослідники виділяють тероризм: "революційний", спрямований на по-літичну революцію; "напівреволюційний", політична мотивація якого інша, аніж революція; "репресивний", вектором дій якого є обмеження певних груп, осіб чи форм їх поведінки, які здаються бажаними в даний момент тим чи іншим верствам суспільства. До цієї типології додають ще тероризм без специфічної цілі та так званий спазм-тероризм (тобто серію атак відносно низької інтенсивності та короткої тривалості, але які досить

сильно дестабілізують суспільну думку). Відрізняють також: державний тероризм, що організовується чи підтримується однією державою проти іншої; міжнародний, системний, внутрішньодержавний, релігійний, точковий, мережевий тощо.

Інші типи міжнародного конфлікту – *громадянська війна* та *революція* – є внутрішніми конфліктами у державі між двома та більше сторонами через розбіжності поглядів про майбутній лад цієї країни. Ці конфлікти найчастіше мають соціально-класовий, етнічний чи релігійний характер. Однак якщо одна із сторін звертається про допомогу до закордонних політичних сил і отримує її, то конфлікт може набути міжнародного характеру, перетворившись у великий міжнародний конфлікт, або ж призвести до тимчасового врегулювання, примирення сторін.

Війну трактують як великомасштабний конфлікт між державами та їх коаліціями, що прагнуть досягнути своїх політичних цілей за допомогою організованої збройної боротьби. *Світова війна*, що характеризується втягненням у військовий конфлікт групи держав, що переслідують глобальні цілі, веде до значних людських і матеріальних втрат. Водночас війна як складне соціально-політичне явище є не просто зіткненням військових сил; вона вимагає мобілізації всіх ресурсів, що є у розпорядженні суспільства, – політичних, економічних, дипломатичних, психологічних. Саме тому вважається, що відвернення третьої світової війни є одним із найголовніших завдань сучасної міжнародної політики. Беручи до уваги сучасний стан розвитку міжнародних відносин, З. Бжезинський запропонував сім сценаріїв ескалації насильства у першій чверті XXI ст.:

- повномасштабна стратегічна війна між США та Росією, що на сучасному етапі теоретично можлива, хоча малоімовірна. Або приблизно через 20 років – між США та Китаєм, а також між Китаєм і Росією;
- великі регіональні війни із застосуванням смертоносною зброї (наприклад, між Індією та Пакистаном, Ізраїлем та Іраном);
- етнічні військові конфлікти, що призводять до фрагментації суспільств, загрожують передусім поліетнічним державам – таким, як Індонезія чи Індія;
- різні форми "національно-визвольного руху" проти реального чи передбачуваного расового пригноблення (такі, як: боротьба індіанського населення Латинської Америки; чеченців; палестинців, що борються проти Ізраїлю; проблема курдів тощо);
- несподівані агресії проти сусідніх держав чи США з боку країн, слабких у всіх інших відношеннях, проте таких, що зуміли виготовити зброю масового ураження та знайшли способи її доставки (Північна Корея, Іран);

- терористичні операції підпільних груп проти цілей, що збуджують у них особливу ненависть, теракти з використанням зброї масового знищення;

- кібернетичні атаки, що можуть здійснюватися анонімно державами, терористичними організаціями чи навіть анархістами-одинаками проти операційної інфраструктури високорозвинутих суспільств у прагненні занурити країну у стан хаосу.

Як бачимо, існують різноманітні прогнози щодо можливих конфліктів у міжнародних відносинах. Науковці звертають увагу, що суперництво на міжнародній арені може виникати через земні простори чи невідновлювані ресурси (родючі землі, нафтові запаси, рибні ресурси, ліси, чисту воду). Таким чином, аналіз конфлікту та віднесення його до одного з конкретних типів допомагає класифікувати його, виявити причини, виробити способи взаємодії та взаємосприйняття суперниками один одного. Сукупно це дає змогу окреслити характер конфлікту, визначити динаміку розвитку конфліктної ситуації і, як наслідок, віднайти шляхи його подолання та вирішення.

За сферою суперечностей міжнародні конфлікти визначають як політичні, економічні, ідеологічні, міжетнічні, що відповідає основним сферам взаємодії учасників міжнародних відносин.

Політичні конфлікти відбуваються переважно з таких причин:

- юрисдикція над певною територією, тобто щодо включення певної ділянки суші, яка є предметом спору, у межі державних кордонів держав – учасників конфлікту;

- суверенітет, тобто намагання однієї із сторін реалізувати чи захистити власну політичну незалежність на протиположну намаганням іншої сторони зберегти контроль і не допустити змін;

- домінація в міжнародній системі, яка виявляється у прагненні владних еліт кількох могутніх держав установити чи зберегти свій визначальний вплив на зовнішню і внутрішню політику інших держав світу.

Конфлікти з приводу домінації переважно стосуються проблеми лідерства у міжнародній системі або її окремих частинах. Могутні держави світу змагаються за розподіл і перерозподіл сфер впливу, врешті – за глобальне лідерство. Провідні позиції у міжнародній системі дають змогу державі не лише володіти значним політичним престижем, а і конструювати вигідний для неї міжнародний порядок.

Економічні конфлікти порівняно із політичними характеризуються значно ширшим колом учасників. Разом із державами їх сторонами можуть виступати також і будь-які суб'єкти підприємництва, особливо ТНК,

які мають розгалужені інтереси за кордоном. Економічні конфлікти традиційно виникають через такі причини:

- контроль за сировинно-енергетичними та рибпромисловими райо-нами світу, превалювання експлуатації яких є значною економічною вигодою;
- конкуренція на ринках збуту готової продукції промислового вироб-ництва. У таких конфліктах провідну роль відіграють суб'єкти підприєм-ництва, але в них досить часто втягуються держави, коли їх торгова по-літика має характер повного чи часткового протекціонізму;
- міжнародний економічний порядок, який, на думку політичних лідерів цілої низки держав світу, дискримінує і ставить у незручне становище їх національних виробників.

Ідеологічні конфлікти виявляються у ворожнечі між народами та державами, причиною якої є несумісність домінантних систем цінностей, поглядів на суспільство та світ. Несумісність панівних ідеологій позначається на настроях широких кіл громадян, позиціях політичних партій і рухів, на владних елітах конкуруючих між собою держав світу. Вона стає причиною ворожості у стосунках між державами, а у разі прямого зіткнення між ними надає боротьбі антагоністичного характеру. На цій обставині наголошував *Раймон Арон* (1905 – 1983), стверджуючи, що війни в умовах ідеологічного гетерогенізму завжди відбуваються з метою повного знищення супротивника. Владні еліти воюючих держав не зупиняються перед жодними (навіть морально сумнівними) засобами для досягнення тріумфу. Вважаючи свою боротьбу справедливою, вони можуть задовільнитися лише повною катастрофою для ворога та його моральним приниженням.

Міжетнічні конфлікти. Сьогодні у світі існує понад 180 держав. Проте не більше двадцяти з них є етнічно однорідними, національні меншини в яких становлять менше 5 % населення. У більше 40 % держав світу проживає п'ять і більше національних меншин. Усього у світі налічується близько восьми тисяч "великих" і "малих" народів, кожен з них може претендувати на незалежність. Таким чином, переважна більшість країн світу може стати ареною міжетнічних конфліктів. Міжетнічні конфлікти відбуваються переважно з таких причин: територіальні суперечки; міграції і переміщення; історична пам'ять; прагнення до самови-значення; боротьба за матеріальні ресурси або їх перерозподіл; пре-тензії на владу національних еліт; конкуренція між етносами в сфері поділу праці.

Оскільки в основу міжнародного конфлікту закладені суперечності в інтересах різних держав чи їх об'єднань, то функціональним його при-значенням є розв'язання протистояння. Хоча не завжди наслідком є

повномасштабна реалізація національно-державних інтересів однієї із сторін конфлікту, у його процесі вдається досягти прийняттого балансу інтересів учасників, іноді з деякими застереженнями. Функціональне чи дисфункціональне значення конфлікту залежить від системи, в якій він розгортається. Міжнародний конфлікт, поряд з деструктивною функцією створення міжнародної напруженості, несе в собі позитивне, виконуючи роль сигналізатора, що свідчить про зміну співвідношення сил на міжнародній арені, іншими словами – виконує комунікативно-інформаційну функцію.

Міжнародний конфлікт доводить до відома світової спільноти необхідність перегляду сформованої системи відносин на двосторонньому, регіональному або глобальному рівнях, не ігноруючи проблему, а навпаки – вирішуючи її на ранніх фазах розвитку конфлікту.

9.2. Процес урегулювання міжнародних конфліктів у сучасному світі.

Процеси глобалізації визначають основні тенденції розвитку сучасної світової системи. Попри істотний позитивний вплив глобалізаційних процесів (інтернаціоналізація господарської діяльності, економічне зростання країн, розповсюдження та обмін новітніми технологіями, створення нових робочих місць тощо) глобалізація спричинила посилення конфліктних протистоянь між державами.

Конфлікт у глобалізованому світі – явище вкрай небажане. Конфлікти (зокрема терористичні та збройні) не лише руйнують інфраструктуру (зокрема соціальну), а й створюють сприятливі умови для зростання зло-чинності, унеможливаючи приплив інвестицій, порушують нормальний економічний розвиток. Конфлікти супроводжує деструкція, що породжує нові суперечки та бідність.

Характерною ознакою конфліктів нового покоління стало прагнення до *інтелектуального домінування*, на відміну від конфліктів минулого, коли переважало фізичне домінування. Прагнення "перемогти супротивника не б'ючись" або позбавити його можливості та бажання чинити опір призвело до блокування або спрямування економічної інформації в необхідне русло для здобуття економічного домінування. Подібну форму боротьби можна порівняти із застосуванням стратегічної дезінформації у відкритому військовому конфлікті. Вважається, що об'єднання методів інформаційної та економічної війни призводить до появи таких двох форм боротьби, як блокування економічної інформації та інформаційний імперіалізм. Якщо перша з цих форм була характерною для всіх часів і зараз отримала додаткові можливості для застосування, пов'язані з інформацією в реальному режимі часу, то друга властива

тільки сучасній епосі. Об'єднання фінансового та промислового капіталів на початку ХХ ст. спричинило появу економічного імперіалізму. Сучасний інформаційний імперіалізм полегшує транснаціональним корпораціям, які все більше втрачають національне забарвлення, боротьбу за економічне домінування. Практика показала, що конфлікти нового покоління, які ви-явилися вже в 90-ті роки минулого століття і все частіше дають про себе знати на початку ХХІ, взаємопов'язані та виникають у поєднанні трьох чинників: ісламістського екстремізму, агресивного націоналізму та се-паратизму. Саме ці три чинники створюють конфлікти нового покоління.

Деякі дослідники порівнюють міжнародні конфлікти нового покоління з рухами опору, релігійними та диверсійно-терористичними війнами, національно-етнічними та іншими зіткненнями не міждержавного рівня. Відповідно, ці автори намагаються проаналізувати їх з погляду однієї з уже відомих парадигм або теорій, а елементи, що виходять поза межі теоретичних постулатів, визначають як явища маргінального порядку, що істотно не впливають на основні правила міжнародного спілкування.

Сучасні міжнародні конфлікти вирізняються складним характером. Зважаючи на велику кількість їх учасників, сторонам складніше досягнути консенсусу. Після закінчення "холодної війни" в конфлікти було залучено більше 300 країн. Серед них – більше 80 держав, а також регіональних міжнародних організацій (НАТО, група військових спостерігачів Економіч-ної співдружності Західної Африки тощо). У такій ситуації важко визна-чити структуру конфлікту. Якщо раніше було достатньо просто виявити протиборчі сили, то зараз актори стали дуже різнорідними, тому виявити серед них політичну опозицію непросто. У конфлікти залучені криміна-літет і навіть злочинні співтовариства неповнолітніх. На місце зіткнень з причин ідеології, деколонізації, геостратегічних і гегемонічних інтересів прийшли війни між регіональними державами, а також політизовані конфлікти меншин у розрізненних суспільствах Африки, Близького Сходу та Центральної Азії. Міжнародні відносини визначаються не лише національною військовою потужністю, а й складними політичними процесами, в яких беруть участь міжнародні інститути, транснаціональні корпорації, групи громадян, окремі мережі та групи терористів.

Варто також зазначити істотне зростання конфесійного аспекту в міжнародних конфліктах нового покоління. Терористичні акти, що вже багато років спостерігаються у всьому світі, стають чи не щоденною подією. Як показує практика, використання терористами інформаційних технологій спрямоване не тільки на нанесення шкоди інтересам окремих

держав, а і на розширення політичного, економічного, ідеологічного впливу терористичних організацій в світовому співтоваристві.

Дослідження і аналіз основних причин, вихідних мотиваційних умов і рушійних чинників тероризму, включаючи пропагандистські стратегії терористів, мають першорядне значення для формування відповідних контрзаходів, спрямованих на ліквідацію загрози. ЗМІ й особливо Інтернет стали головними інструментами й основними активами терористів у плані проведення ними стратегічної пропаганди, гарантуючи їм сприят-ливий чинник асиметричної пропаганди. Маючи в своєму розпорядженні такі активи, терористи здатні компенсувати значну частину несприят-ливої для них асиметрії у військовому потенціалі. Об'єднані в єдину мережу, терористи Аль-Каїди надають величезного значення розвитку комплексних стратегій пропаганди з метою досягнення своїх цілей і ба-жаних кінцевих результатів. Вони розробляють свої стратегії, засновані на ретельному аналізі об'єктів впливу, і відповідним чином адаптують ідеологічні послання та методи їх доставки, дотримуючись фундамен-тальних правил, закладених в основу будь-якого процесу комунікації або кампанії зі зв'язків з громадськістю. Уміле використання засобів масової інформації, стільникових телефонів та Інтернету для компенсування аси-метрії в перевагах дозволяє їм продовжити формування нових поколінь радикальних ісламістських терористів.

Засоби та методи в процесі врегулювання міжнародних конфлік-тів набувають беззаперечного значення. На сучасному етапі розвитку світу, економіки, політики та міжнародних відносин врегулювання між-національних конфліктів є актуальним для правової науки та потребує досконалого дослідження. Міжнародні конфлікти різних видів пронизують історію людства через історію окремих народів, їх життя та побут. Можна навести приклади конфліктів на межі ХХ – ХХІ ст., що мали певні наслід-ки та впливали на життя суспільства як окремих країн, так і всього світу. Мова йде про військові конфлікти на території колишньої республіки Югославії, що відбувалися у період між 1991 і 2001 рр., військовий конфлікт в Абхазії, Південній Осетії, Палестино-Ізраїльський конфлікт в Азії, нещодавній конфлікт в Північній Ірландії, Іспанії, конфлікт на Сході України, Нагорному Карабасі та багато інших, що призвели до трагічних наслідків. Тому необхідно, щоб кожна країна та всесвітня спільнота не за-лишалися байдужими до будь-яких протистоянь (особливо військових), навіть якщо вони, на перший погляд, їх не стосуються. Потрібно знайти свідоме та глибоке розуміння значущості цього феномену, відшукати можливі шляхи цивілізованого та мирного врегулювання.

Причинами формування міжнародного конфлікту можуть бути політичні, економічні, соціальні, територіальні, національно-культурні, історичні, військові, релігійні й екологічні проблеми.

Суб'єктами міжнародного конфлікту завжди є держави або коаліції держав. Відносини на зовнішньодержавному рівні характеризуються конкуренцією, а у більш складних випадках вона набирає гострої форми конфлікту, тобто війни. Уряд керується передусім національними інтересами, основу яких складають найважливіші для існування народу потреби: безпеки, контролю та використання природних ресурсів, збереження культурної цілісності та національної специфіки. Природними обмежувачами національно-державних інтересів є обмеженість ресурсів і національні інтереси інших країн.

Важливою характеристикою діагнозу військово-політичного конфлікту є визначення співвідношення (балансу) сил воюючих сторін. На основі такого балансу вибудовуються їхні інтереси, позиції і мотиви поведінки. Отже, від стану балансу сил також залежатимуть можливості врегулювання конфлікту. Знання зазначених аспектів діагнозу дає підстави для врегулювання воєнно-політичного конфлікту, прогнозування основних варіантів і тенденцій його розвитку. Такий прогноз істотно доповнює необхідний масив інформації, здобутої за допомогою діагнозу, і дає можливість отримати дані щодо майбутнього стану військово-політичного конфлікту та воюючих сторін, чого діагноз конфлікту показати не може.

Практика доводить, що достатньо результативними є консервативні засоби міжнародного впливу країн – світових лідерів на різні військові конфлікти, що виникають у тій чи іншій частині світу. Це є: силові засоби впливу (гуманітарні інтервенції примушення до миру); економічний тиск на одну із сторін, що безпосередньо бере участь, чи активно підтримує одну із конфлікуючих сторін у міжнаціональному збройному конфлікті. Наприклад, силові засоби впливу з боку країн коаліційної угоди зупинили ескалацію збройного протистояння в Лівії та Іраку, запобігши їх поширенню за межі цих держав. Однак керівництво країн – політичних гравців сучасності не завжди єдині у своїх намірах і діях щодо запобігання та врегулювання міжнаціональних конфліктів, оскільки все залежить від мотивації, підтримуваної політичними інтересами. На жаль, проблемами сьогодення є Палестино-Ізраїльський військовий конфлікт, конфлікт на Сході України, Нагорному Карабасі, в Сирії та новий військовий конфлікт на півночі Іраку. Разом з тим "силовий спосіб" врегулювання проблем міжнаціональних і міжнародних конфліктів (тобто односторонні та короткотермінові військові акції держав, що є лідерами у сфері міжнародних відносин) можна розцінювати як право сильнішого. Теоретично

можна визначити безліч причин і приводів для проведення військових силових методів: зупинення виготовлення та розповсюдження зброї масового знищення; боротьба з тероризмом; захоплення земель, що раніше були територією певної держави; захист етнічної групи громадян від соціально-культурних чи мовних утисків і багато іншого.

Дієвим засобом врегулювання конфліктів є *арбітраж*. Сторони, що вступають у конфлікт, вибирають групу осіб для розгляду їхньої суперечки та винесення остаточного рішення, що матиме зобов'язальну силу. Схожості з судовим процесом додає процедура розгляду питання, однак сам процес не має чітких норм, які б регулювали безпосередній розгляд доказів. Якщо процес не допускав грубих помилок, суди можуть надати примусову силу рішенням обов'язкового арбітражу.

Оскільки міжнародний воєнно-політичний конфлікт характеризується високим рівнем емоційного загострення, конфліктуючі сторони не завжди можуть дійти згоди шляхом двосторонніх переговорів. У такому разі за-собом, що сприяє врегулюванню конфлікту, стає *посередництво*. Із залученням посередника переговори з урегулювання конфлікту перетворюються на тристоронні. У них сторони переслідують три цілі: відстояти свої інтереси, дійти обопільної згоди конфліктуючих сторін, обрати таке рішення, яке було б оцінено посередником як якісне та конструктивне.

Найважливішою вимогою до посередника є його нейтралітет щодо інтересів кожної з конфліктуючих сторін і високий авторитет. Роль посередника можуть виконувати окремі лідери, держави, а також "коаліційні" суб'єкти, яким притаманні зазначені якості. Найчастіше у цій ролі виступають міжнародні організації ООН, ОБСЄ, Міжнародний суд, а також регіональні організації. Однак їхня діяльність не обмежується тільки посередництвом. Вона має багатоплановий характер і тому може розглядатися як окремий засіб врегулювання військово-політичних конфліктів.

Крім військової сили, важливим засобом ООН для врегулювання конфліктів є *санкції*. Рішення щодо застосування санкцій може ухвалюватися Радою Безпеки, і у цьому разі воно стає обов'язковим або рекомендаційним для членів ООН. Таке саме рішення може ухвалюватися Генеральною Асамблеєю, тоді воно має лише рекомендаційний характер. Прикладом є санкції США проти Росії (російсько-український конфлікт), пов'язані з Мінськими домовленостями з врегулювання конфлікту

на Донбасі, що триватимуть до повного виконання Москвою своїх зобов'язань у рамках Мінських угод, а пов'язані з Кримом санкції – до повернення півострову Україні.

Боротьба з тероризмом сьогодні є пріоритетною в діяльності багатьох міжнародних організацій та великих держав. США та країни ООН

ведуть війну проти міжнародних терористичних організацій. Вона почалася 11 вересня 2001 року з терактів у Нью-Йорку та Вашингтоні. З на-ведених прикладів видно, що для подолання міжнародних конфліктів було застосовано різноманітні методи, а саме: уникнення, відкладання, придушення, ослаблення, завершення, профілактика, які реалізуються засобами врегулювання конфліктів.

Таблиця 9.1

Методи врегулювання міжнародних конфліктів

Методи врегулювання	Сутність методу
Уникнення конфлікту	Ігнорування супротивника, уникання зустрічі з ним, від-сутність реакції на дії протилежної сторони
Відкладання конфлікту	Відхід від боротьби взагалі, відхід зі своїх позицій. Сто-рона, яка здала свої позиції, з подальшим накопиченням сил і зі зміною ситуації на її користь, може поновити свої претензії іншій стороні, спробувати повернути собі втра-чене
Придушення конфлікту	Силові засоби врегулювання міжнародного конфлікту. Застосування санкцій, які можуть бути ухвалені міжна-родними організаціями та державами. Мирне протиборство сторін на основі зближення їхніх позицій та інтересів через посередника. Завданням по-середників є надання допомоги сторонам конфлікту
Ослаблення конфлікту	Сторони, що конфліктують, добровільно передають свої претензії для розгляду третій стороні, рішення якої обов'яз-кове для обох сторін. Арбітри, розглядаючи конфлікт, керуються нормами міжнародного права, конституціями конфліктуючих сторін, нормами договорів. Застосування миротворчих сил ООН
Завершення конфлікту	Переговори дають змогу дійти згоди, вони відкривають шлях до співробітництва сторін, що конфліктують. Однією з найважливіших вимог під час проведення переговорів є відмова від позиційних торгів
Профілактика конфлікту	Координація та інтеграція діяльності. Наявність чітко налагоджених правових норм і механізмів сприяє впоряд-куванню взаємодії держав, розв'язанню проблем, ухва-ленню

рішень, руху інформації. Інтеграція сприяє об'єднанню зусиль різних держав для досягнення загальної мети.

Отже, врегулювання міжнародних конфліктів залишається одним із складних та актуальних аспектів. Проблемам міжнародних конфліктів належить важливе місце в системі міжнародних відносин. Їх розв'язання залежить від багатьох чинників зокрема від: загальної міжнародної ситуації; зацікавленості конфліктуючих сторін у подоланні конфлікту; рівня розвитку демократії; вмілого використання міжнародних посередників та застосування технологій подолання конфліктів.

9.3. Сила як сутнісна характеристика міжнародних конфліктів.

З давніх часів сила трактувалася як один з важливих інструментів держави у досягненні бажаних цілей як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Така тенденція збереглась до сьогодні.

Змістовність поняття "сила" не є постійним; його трактування залежить від особливостей розвитку та побудови міжнародної системи конкретного періоду, які, власне, і сприяють виникненню нових параметрів сили. Оскільки вивчення саме силового аспекту міжнародної взаємодії проводилося тільки у комплексі з іншими проблемами, то необхідне уточнення змістовного наповнення поняття "сила" з урахуванням сучасних тенденцій міжнародних відносин. Як відомо, до основних класичних теорій належать політичний ідеалізм і реалізм, які створили теоретичні передумови для виникнення низки інших течій у політичній науці, зокрема неокласичних і посткласичних. Якщо теоретики політичного ідеалізму вкладали у поняття "сила" значення військової могутності держави (наприклад, Г. Гроцій, Ж.-Ж. Руссо, І. Бентам та ін.), то у політичному реалізмі (Г. Моргентау, Р. Арон та ін.) сутність цієї дефініції розкривається не лише через військову складову, а із врахуванням економічного, ідео-логічного та інших потенціалів держави. Що ж стосується неокласичних і посткласичних теорій, геополітики та теорії еліт, то поняття "сила" держави набуває значно ширшого змістового та функціонального наповнення.

У межах теорії геополітики варто зазначити напрацювання Л. Гумпловича, Р. Челлена та А. Мехена. Польський соціолог *Людвіг Гумплович* (1838 – 1909) сформулював головні та вторинні закони зовнішньої політики, з-поміж яких виокремив постійну боротьбу між сусідніми державами за прикордонну лінію. Натомість вторинними він вважав прагнення держави збільшувати свою могутність і запобігати посиленню могутності сусіда, контроль держави над торговельними

шляхами методом найменшого опору. Нарощування її воєнної сили, на переконання Л. Гумпловича, є основою зовнішньої політики, адже саме зовнішня політика безпосередньо визначає статус держави та її активність на міжнародній арені.

Натомість *Рудольф Челлен* (1864 – 1922) порівняв державу з живим організмом, який складався з п'яти основних частин, а саме: геопросторової, демографічної, економічної, соціальної та політичної сфер. Що ж стосується сили держави, то, за Р. Челленом, вона визначалася за розміром території, її компактністю, а також зручністю комунікаційної системи.

Цікавий підхід обґрунтував *Альфред Мехен* (1840 – 1914), який розглядав силу держави через три складові: географічне розташування країни, її національний характер та морську силу. Поняття морської сили ним ґрунтується на свободі морської торгівлі, де військово-морський флот виконує функцію гаранта. Морська цивілізація асоціюється з торговельною, оскільки головна перевага моря визначається тим, що перевезення товарів водним шляхом завжди було легшим і дешевшим, ніж суходолом. Проте морська торгівля потребує підтримки з боку Військово-морського флоту, особливо під час війни, що цілком підтверджує міцний зв'язок між поживленням торгівлі та розвитком Військово-морського флоту. Однак варто зазначити, що під морською силою дослідник розуміє поєднання низки елементів, поданих у вигляді формули: морська могутність = військово-морський флот + торговий флот + морські бази.

Подальша трансформація змістового наповнення поняття "сила" відслідковується у теоретичних положеннях постмодернізму. Поняття "сила" (А. Тойнбі, М. Хайдеггер та ін.) розглядається як "ілюзорна концепція, що нічого не розкриває, оскільки їй не можна протиставити незалежні факти". Попри таке скептичне трактування сили, постмодерністи все ж визнали, що сила – це "можливість маніпулювання, управління цінностями та сприйняттями". Варто також наголосити на тому, що багато прихильників постмодернізму (П. Діседжер, М. Фуко та ін.) вживають поняття "четверте обличчя" сили, де під силою розуміють "здатність створювати нові суб'єкти відносин і змінювати пріоритетність інтересів у світовій політиці". Загалом поняття "сила" у теорії постмодернізму зводиться до здатності впливати на уявлення, цінності та бажання, створювати альтернативні світи та руйнувати світи, створені іншими.

Доволі своєрідне тлумачення поняття "сила" розроблене у теорії неомарксизму. Теоретики цього підходу дещо оновили та розширили поняття "сила", запропоноване *Карлом Марксом* (1818 – 1883), (якого, з одного боку, називають першим постмодерністом за його заклики до змінення світу, а з іншого – основоположником теорії марксизму). На його переконання, сила у міжнародній політиці – це одночасно засіб примусу і

здатність протистояти такому примусу. З позиції ідеологів неомарксизму (І. Валлерстайн, А. Франк, Ф. Кордозо) сила є комплексним поняттям, що включає економічну, політичну та соціальну складові. Проте основна роль відводиться економіці.

Наприкінці 1970 – початку 1980-х рр. ХХ ст. політичний реалізм відродився у новому, дещо реформованому вигляді – неореалізмі, або структурному реалізмі. Теоретики неореалізму (К. Волтц, Р. Гілпін та ін.) у своїх ідеях зберегли такі основні поняття теорії політичного реалізму, як національний інтерес, боротьба за владу, в тому числі і поняття "сила". Проте останнє розглядалося вже не лише з позиції військової могутності. Так, *Роберт Гілпін* (1930 – 2018) стверджує, що сила держави вміщує як її збройні сили, так і економічні можливості та технологічну ефективність. Так само і *Кеннет Уолтц* (1924 – 2013) стверджує, що основну роль у міжнародних відносинах відіграють матеріально-силові чинники. Провідною тезою неореалізму є твердження про те, що сила державі необхідна не для боротьби за виживання, а для підвищення рівня свого добробуту, що дає можливість реалізувати головну мету держави – підвищення свого статусу та зростання у ієрархії міжнародних систем.

Поняття "сила" стало предметом вивчення і теоретиків політичного неолібералізму. Основна увага ними приділяється проблемам співробітництва та взаємозалежності між учасниками міжнародних відносин. Значний внесок у тлумачення поняття "сила" й у розвиток плюралізму зробили *Роберт Кеохейн* (нар. 1941) і *Джозеф Най* (нар. 1937). Вони вважають, що силу держави не можна прирівнювати тільки до військової могутності, адже вона постійно зміщується з однієї сфери в іншу (наприклад, із військової сфери в економічну). Варто зазначити і те, що в структуралістському підході розуміння сили поєднались здобутки як політичного реалізму, так і теорії взаємозалежності, впровадивши нове поняття – "структурна сила". Під структурною силою слід розуміти спроможність міжнародних акторів забезпечити чотири соціальні потреби, які формують сучасну економіку: безпеку (враховуючи оборонну могутність), знання, виробництво та фінанси. Основна мета такої сили полягає у її здатності: проникати через кордони, які раніше слугували гарантією безпеки, захищаючи національну валюту та національну економіку; здійснювати вплив на перебіг і результат міжнародних переговорів; визначати "правила гри" в певній галузі міжнародних відносин. Американська дослідниця *Симона Стрендж* під структурною силою розуміє "здатність визначати порядок речей, створювати рамки взаємодії держав, народів і корпоративних підприємств", і вважає США тією країною, яка в повній мірі може реалізувати таку силу. Сучасні

глобалізаційні процеси (перш за все економічні) викликають появу нових дефініцій "сили".

Незалежно від обраної стратегії міждержавна взаємодія у політичному просторі й сьогодні базується на понятті "сили". Ця тенденція міжнародного життя пояснюється тим, що кожна держава піклується про реалізацію власних національних інтересів і веде пошук якісно нових ресурсів впливу на інших акторів міжнародних відносин. У цьому сенсі прикладом для наслідування є США, які не тільки використовують усі ресурси у міжнародних відносинах, але моделюють і розроблюють нові – у контексті тих змін, що відбуваються у світовому геополітичному просторі. Яскравим прикладом цьому є розробка концепції "м'якої сили".

Сучасним реаліям міжнародного політичного життя притаманна прагматичність порядку денного, який акцентований на використанні державами військової сили як пріоритетного засобу забезпечення власної національної безпеки. Проте не можна не помічати посилення впливу "м'яких" інструментів дії на систему міжнародних відносин. У сучасних умовах помітно зростає роль гнучких чинників, посилюється вплив політики "м'якої" сили у міждержавних відносинах. Сформульований відомим американським політологом *Джозефом Найєм* у 1990 р. і розвинутий їм у наступних роботах постулат про значущість і ефективність "м'якої сили" в зовнішній політиці держав стає все більш актуальним. Треба звернути увагу, що під "жорсткою" силою Дж. Най має на увазі військову силу в сукупності із політичною, економічною і фінансовою потужністю, а "м'яку силу" він характеризує трьома основними компонентами: культурою, політичною ідеологією і зовнішньою політикою (дипломатією). "М'яка сила – це змусити інших прагнути результатів, які ви бажали б отримати". Проте це "не те саме, що дія або вплив. М'яка сила – більше, ніж просто переконання, умовляння або здатність зробити щонебудь за допомогою аргументів, хоча все це є важливими елементами цієї сили. М'яка сила – це також здатність приваблювати, і залучення часто веде до взаєморозуміння. Простіше кажучи, в поведінкових поняттях м'яка сила – це приваблива сила".

Не можна оминати увагою і те, що поняття "сила" отримало подальший розвиток у межах концепції "м'якої" (soft power) і "розумної сили" (smart power), основоположником яких є Дж. Най. Усі актори міжнародних відносин, на переконання дослідника, мають ієрархію цінностей, на яку можна здійснювати вплив за допомогою переконання. Відтак, під "м'якою силою" Дж. Най розуміє "здатність домагатися бажаного результату через добровільну участь суб'єктів міжнародної взаємодії, а не за допомогою примусу чи виплат". У своїй книзі "М'яка сила: засоби успіху у світовій політиці" (2004) теоретик виділяє три

основні джерела м'якої сили: культуру, політичні цінності та зовнішню політику Концепція "розумної сили" з'явилася як логічне продовження ідеї "м'якої" сили. За Дж. Найєм, "розумна" сила – це насамперед здатність комбінувати "жорстку" та "м'яку" сили в ефективну стратегію". Щодо джерел реалізації "розумної" сили, то, проаналізувавши визначення самого поняття, можемо зробити висновок, що джерела "жорсткої" чи "м'якої" сили (зокрема примус, виплати та приваблення) є водночас джерелами "розумної" сили.

В основу сучасних тенденцій міжнародних відносин закладені становлення та підтримка миру в усьому світі. Тому актуальним є визначення сили держави у межах концепції "м'якої сили" Дж. Ная з можливістю подальшої трансформації у концепцію "розумної сили". Підґрунтям для такого твердження виступає той факт, що стратегія "м'якої сили" має не лише теоретичний характер, вона знайшла практичне застосування у зовнішній політиці провідних країн світу.

Наприклад, у США сформований потужний капітал "м'якої сили", інструментами реалізації якої можна вважати таке: США є країною-лідером, яка приймає найбільшу кількість іноземних студентів; США лідирує за кількістю Нобелівських лауреатів; 85 % світової кіноіндустрії припадає на продукцію Голлівуду.

Китай сьогодні також активно впроваджує в дію стратегію "м'якої сили". Надаючи економічну підтримку найбільш біднішим країнам Південно-Східної Азії, уряд КНР щедро фінансує стажування та мовні курси для представників органів державної влади та неурядових організацій країн Індокитаю та АТР. Різноманітні акції культурного характеру формують на політичному полі позитивні ознаки китайської культури з акцентом на економічні здобутки. Такі країни, як Росія, Туреччина, Індія та Японія, також успішно використовують і нарощують стратегію "м'якої сили".

У реаліях нового тисячоліття міжнародні актори прагнуть змінити стратегію поведінки з "жорсткої" на "м'яку", проте не відкидають зі свого арсеналу такий інструмент, як "сила". Відтак, трактування змістовності поняття "сила" не втрачає своєї актуальності. Під впливом сучасних аспектів міжнародного життя держави все активніше застосовують нові способи впливу на інших акторів міжнародних відносин, що зумовлює потребу в дослідженні перспективних джерел сили та здійсненні їх порівняльного аналізу. Це уможливить віднайдення найефективніших для міжнародної практики силових ресурсів початку XXI ст.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення міжнародного конфлікту.
2. Що таке конфліктогенність міжнародної системи?

3. На підставі яких чинників надається характеристика міжнародного конфлікту?
4. Охарактеризуйте функції міжнародного конфлікту.
5. Охарактеризуйте критерії, за якими здійснюється класифікація міжнародних конфліктів.
6. Чи завжди конфлікти спричиняють шкоду суспільству?
7. Дайте характеристику фаз міжнародних конфліктів?
8. За якими критеріями здійснюється типологія воєнних конфліктів?
9. За яких умов розпочинаються економічні війни?
10. Чи може війна слугувати методом запобігання війні?
11. У чому полягає сенс проблеми трансформації сили?
12. Які проблеми існують з поділом сили на окремі види?
13. Дайте характеристику концепції "м'якої сили".
14. У чому різниця між "м'якою" та "жорсткою силою"?
15. Дайте характеристику концепції "розумної сили".
16. У чому особливість інформаційної війни?

Лекція 10. Сучасні тенденції світової політики в контексті глобалізації

Мета – розуміння змістовності процесу глобалізації, його форм і про-відних рис; здатність до аналізу політичних процесів глобалізації; вияв-лення їх впливу на світову політику.

Основні питання

- 10.1. Глобалізація як явище світової політики.
- 10.2. Політичний вимір глобалізації.
- 10.3. Економічний вимір глобалізації.
- 10.4. Інформаційний вимір глобалізації.

Професійні компетентності:

знати: головні складові глобалізації; місце та роль національної держави у глобалізаційному світі;

уміти: аналізувати міжнародні відносини та світову політику з точки зору глобалізації; застосовувати основні поняття глобалізації до практичного аналізу міжнародних відносин;

автономність і відповідальність: самостійно та свідомо використовувати знання з основ впливу глобалізації на політику й економіку в процесі професійної діяльності.

Ключові слова: глобалізація, антиглобалізм, міжнародний тероризм.

10.1. Глобалізація як явище світової політики.

Від початку розселення людини на земному просторі людство утворювало окремі спільноти, розділені культурними, мовними, політичними та географічними бар'єрами. Організація життя світової спільноти нагадувала певну мозаїку, основними одиницями якої були етноси та державні утворення. Людина відчувала належність до своєї групи, сприймаючи узвичаєнні традиції, звичаї, форми соціальної і політичної організації як природні, єдино можливі, правильні та справедливі. Життя інших груп глибоко відрізнялося і здавалося спостерігачеві чимось дивним і подекуди навіть неприродним. Для людських спільнот історичної давнини був важливим образ "іншого", "чужинця", який не належить до нас і не розмовляє, як ми. Давні греки та римляни називали околиці народи "варварами" (грец. – *βάρβαρος*, лат. – *barbarus*). Давнім грекам на слух здавалося, що незрозуміла їм мова інших етносів звучить як беззмістовне

"бар-бар" – "тарабарщина". Аналогічні уявлення про оточення були у давніх єгиптян. Давні китайці уявляли свою державу як центр Всесвіту, Піднебесну імперію та намагалися відгородитися від зовнішньої ворожої периферії грандіозними фортифікаційними спорудами.

Тривалий час для людства вихід за територіальні межі своєї спільноти був важким та небезпечним зайняттям. На чужинській території мандрівник не був захищений владою і законом, за відсутності розвинутого грошового обігу він не міг придбати їжу та необхідні речі. Не було і розвинених засобів сполучення. Мандрівка лугаля (правителя) шумерського міста-держави Урук Гільгамеша у III тисячолітті до н. е. справила величезне враження на сучасників, ставши основою героїчного епосу; хоча за нашими уявленнями її дальність була зовсім невеликою – вважають, що, вийшовши із півдня сьогоднішнього Іраку, він досяг Іранського нагір'я. У давніх греків епічними стали мандрівки аргонавтів, які морем досягли Колхіди на чорноморському узбережжі Кавказу, й Одиссея, який повертався із Трої (біля проливу Босфор) до Ітаки (острів біля західного узбережжя материкової Греції) Егейським та Середземним морями. Створення мережі надійних і зручних для пересування доріг вважають одним із найбільших досягнень Давньоримської держави. Проте вони не вийшли за межі цієї держави; від сусідів Римська імперія була змушена відгороджуватися укріпленими кордонами – лімесом.

Зростання інтеграційних тенденцій у світі пов'язують із виникненням великих державних політичних об'єднань – імперій та із зростанням міжнародної торгівлі, яке супроводжувалося появою усталених, хоча і не надійних торговельних маршрутів. Тривалий час ця тенденція була нестійкою. Світ залишався мозаїчним і не охоплювався певними глобальними тенденціями. Наприклад, велике кліматичне похолодання VI ст. відбувалося в масштабах усієї планети, втім, для людства цей вплив не мав характеру глобального. Різні народи та державні утворення зазнавали відмінних змін і по-різному реагували на природні зрушення.

Існує кілька дослідницьких підходів, які надають хронологічні рамки та пояснюють змістовність процесу глобалізації. Найбільш радикальні із них: або розглядають процес глобалізації таким, що був властивий людству завжди та спостерігався упродовж усієї його історії, або відносять початок глобалізації лише до останніх десятиліть XX ст., тобто, вважають його суто новітнім явищем. Більш обґрунтованими можна вважати концепції, які пов'язують розгортання глобалізаційного процесу із розвитком капіталістичної економіки. У цьому ракурсі першим прообразом сучасної глобалізації є формування ринкової капіталістичної економіки у Європі. У XIV – XV ст. складається характерна структура економічних і геополітичних відносин між "центром" і "периферією". Центром

виступали області, де капіталістичні відносини зазнавали найбільшого розвитку, стимулюючи бурхливе піднесення торгівлі та виробництва. У них же створювалися фінансові установи, які обслуговували кредитні та розрахункові операції. Шукаючи ринків збуту та місця прикладення інвестицій, центр втягував до своєї економічної орбіти менш розвинені території, які виступали периферією. У Європі XIV – XV ст. центром виступали розвинені міста-республіки Італії, серед них Венеція і Генуя. Вони зосереджували контроль над середземноморськими торговельними шляхами та фінансовими операціями, у тому числі державним кредитом. Назва італійської області Ломбардії, головним містом якої була республіка Генуя, стала іменною щодо ломбардів – установ, що надають кредити від заставу.

Потужність капіталізму як рушійної сили глобалізації демонструє такий факт. У 1405 – 1433 рр., напередодні подорожей великих європейських мореплавців-першовідкривачів, китайський флотоводець Чжен Хе здійснив сім експедицій, у ході яких китайські кораблі досягли Червоного моря, південного узбережжя Африки та, можливо, Австралії. Географічні здобутки Чжен Хе були величезними. Китайські експедиції були набагато численнішими та краще спорядженими, ніж експедиція Колумба, проте не здобули далекосяжних результатів. Китайське суспільство не мало внутрішніх стимулів для використання їх досягнень, тоді як європейці вбачали в розвиткові трансокеанської торгівлі, створенні колоній і факторій величезні можливості для прибуткових інвестицій. Етапність глобалізаційного процесу показана в табл. 10.1.

Таблиця 10.1

Етапність глобалізаційного процесу

Етапи	Змістовність етапу
XIV – XV ст.	Піднесення північноіталійських міст-республік(1) як центрів торгівлі та фінансів, втягнення територій Європи до контрольованої ними мережі торговельних маршрутів
XVI – XVIII ст.	"Довге XVI століття"(2) – становлення капіталістичних відносин у провідних країнах Європи, Великі географічні відкриття, зародження колоніальної системи, розвиток трансокеанської торгівлі
XIX ст.	"Довге XIX століття" – становлення світової колоніальної системи, запровадження золотого паритету валют, створення світових ринків інвестицій, розвиток регулярного трансокеанського пасажирського та вантажного сполучення

Перша половина – середина ХХ ст.	Глобалізація світового політичного процесу – світові війни, світове воєнно-блокове протистояння, демонтаж світової колоніальної системи, оформлення миру "трьох світів"
Кінець ХХ – початок ХІХ ст.	Процес глобалізації "у вузькому сенсі" – лібералізація світових торгових і фінансових ринків, створення глобальних ЗМІ, розвиток інформаційних мереж, становлення світового громадянського суспільства

(1) Для Півночі Європи аналогічну роль відігравав Ганзейський союз міст.

(2) "Довгим", або "великим", цей історичний період називають через те, що його тривалість виходить за межі календарного століття. "Довге ХVІ ст." позначають умовними межами від 1450 р. (початку епохи Великих географічних відкриттів) до 1789 р. (Великої французької революції). Відповідно, умовними межами "Довгого ХІХ ст." є 1789 р. – 1914 р. (початок Першої світової війни).

Створення світової колоніальної системи означало розповсюдження у світовому масштабі капіталістичної економіки та політичного урядування європейського типу. У часи розквіту колоніалізму у ХІХ ст. побутував месіанський погляд на колонізацію як надання світові благ цивілізації; ця діяльність розглядалася як "тягар білої людини" із поширення європейських культурних, економічних і політичних стандартів.

У сучасну епоху спостерігаються явища глобалізаційного характеру. Це глобальні товарні та фінансові ринки, можливість масового зручного пересування людей і вантажів на далекі відстані, загальне поширення інформації у режимі реального часу, наявність міжнародної політичної системи та ін.

Суттєвим етапом глобалізації є усвідомлення пов'язаності світу та наявності у людства певних глобальних проблем, які зачіпають інтереси всіх країн і стосуються людства у цілому.

Створений у 1968 р. Римський клуб став впливовою громадською організацією, що об'єднала авторитетних інтелектуалів, які представляють світову політичну, культурну, наукову та ділову еліту, задля привертання уваги світової громадськості до глобальних проблем. Щорічні доповіді Клубу поставили перед людством питання взаємного гарантованого знищення внаслідок ядерного конфлікту, екологічної катастрофи, меж економічного та демографічного зростання, необхідності стійкого розвитку, глобальної нерівності та ін.

Глобалізація світу є складним явищем, яка включає низку зрушень у провідних сферах життя світового суспільства. У найбільш загальних рисах глобалізацію можна визначити як *постійно поглиблюваний процес інтеграції у інформаційній, економічній, соціальній, політичній, культурній сферах життя світового суспільства, який зменшує значущість традиційних кордонів і бар'єрів, які його розділяють*. Важливо

розуміти, що наявність поняття "світового суспільства" є ознакою глобальності сьогоденного існування людства.

Основні *ознаки процесу глобалізації* такі:

- взаємозумовленість і взаємозалежність потреб і інтересів країн світу;
- інтенсифікація товарних і фінансових потоків, що йдуть через кордони національних держав;
- зростання прямих іноземних інвестицій;
- формування сфери транснаціональної політики (зростання числа міжурядових і неурядових організацій та їх переорієнтація на розв'язання гуманітарних проблем).

10.2. Політичний вимір глобалізації.

Глобальний характер міжнародних відносин починає гостро відчуватися людством вже на початку ХХ ст. Його яскравим виразом була Перша світова війна, яка вилилася у глобальне військове протистояння та у яку були втягнуті усі великі держави тодішнього світу. Війна мала вкрай руйнівний характер. Окрім безпосередніх воєнних втрат її наслідком були політична й економічна кризи, які, набувши глобального характеру, супроводжувалися зміною політичних режимів у Росії, Німеччині, країнах колишньої Австро-Угорської монархії. Сучасникам було очевидно, що Перша світова війна є викликом, відповіддю на який має стати ґрунтовна зміна світового порядку. У січні 1918 р. президент США *Вудро Вільсон* (1856 – 1924) виступив із планом таких перетворень, так званими "Чотирнадцятьма пунктами", які передбачали: право народів на самовизначення

(а це передбачало зміну характеру держав-імперій, які на той час існували); свободу пересування та економічних відносин; створення міжна-родної організації – регулятора рівноправного діалогу та розв'язання міждержавних конфліктів. Пропозиції Вудро Вільсона були реалізовані частково. Вашингтонсько-Версальська система міжнародних відносин передбачала відновлення у суперечливій формі національного суверенітету Польщі та країн, що утворилися після розпаду Австро-Угорської і Російської імперій (Австрії, Угорщини, Чехословаччини, країн Балтії). У 1920 р. було скликано Лігу Націй, яка до 1935 р. включила до свого складу 58 країн. Це утворення було нестабільним і виявилось нездатним вирішити суперечності, що призвели до вибуху Другої світової війни. У 1930-ті рр. світ було знову, як і напередодні Першої світової війни, розколото протекціоністськими бар'єрами, військово-політичними блоками та гонкою озброєнь.

Наступну спробу перебудови світового порядку було здійснено за наслідками Другої світової війни. Американський президент *Франклін Делано Рузвельт* (1882 – 1945) виступив ініціатором змін, які передбачали деколонізацію світу, надання суверенітету залежним країнам, свободу та рівноправність у політичних і економічних відносинах. Гарантом міжнародного порядку мала виступити створена у 1945 р. Організація Об'єднаних Націй (ООН). За своєю побудовою ООН у загальних рисах була схожою із Лігою Націй, втім передбачала більш ефективний механізм узгодження рішень за рахунок створення особливого органу – Ради Безпеки із п'ятнадцяти членів, п'ять із яких (США, Великобританія, СРСР, Франція та Китай) отримували право вето. В умовах післявоєнної архітектури міжнародних відносин діяльність ООН виявилася доволі ефективною. Вона витупала майданчиком дискусій і узгодження позицій двох антагоністичних воєнно-політичних блоків на чолі із США та СРСР і країн Третього світу, об'єднаних на той час у Рух неприєднання. Наявність ООН із її розвиненою системою інституцій дозволяла не лише підтримувати світову рівновагу, але й сприяти міжнародному соціальному, економічному та гуманітарному розвитку. Створення ООН започаткувало глобальний порядок денний, який був актуальним протягом другої половини ХХ ст. Прийнята 10.12.1948 р., Загальна декларація прав людини висунула на передній план міжнародних відносин доктрину прав людини як формально визнаний універсальний правовий принцип.

У 1950 – 1980-ті рр. обидві боки світового протистояння – Захід і радянський блок – використовували заснований на доктрині прав людини порядок денний для ідеологічної і політичної боротьби, нав'язуючи противнику потрібний дискурс. Країни Заходу вказували на відсутність у державах соціалістичного табору фундаментальних громадянських свобод і політичної демократії. Радянська дипломатія намагалася звинувачувати Захід у неувазі до соціально-економічних прав людини та поблажливості до прозахідних авторитарних режимів. У середині 1980-х рр. США, Великобританія та Сінгапур вийшли із Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО), більшість у керівних структурах якої отримали прорадянські елементи з їх антизахідною риторикою і підтримкою тоталітарних режимів у їх боротьбі із свободою інформації.

Після розпаду Східного блоку, у 1990-ті рр. світ набуває рис монополярності. Сполучені Штати стають єдиною світовою наддержавою, створюється ситуація так званого "Американського світу" (*Pax Americana*) – політичного, економічного, ідеологічного та культурного домінування США у світі. Під час Війни у Затоці у 1990 – 1991 рр. США створили й очолили світову коаліцію країн, що нанесла поразки збройним силам авторитарного уряду Іраку, які окупували Кувейт. Це був глобальний

конфлікт, у якому країнам Заходу не протидіяв Східний військово-політичний блок. Війна виявила беззаперечну військову перевагу очолюваних США сил над досить потужним, за попередніми оцінками, Іраком, який претендував на роль регіонального лідера.

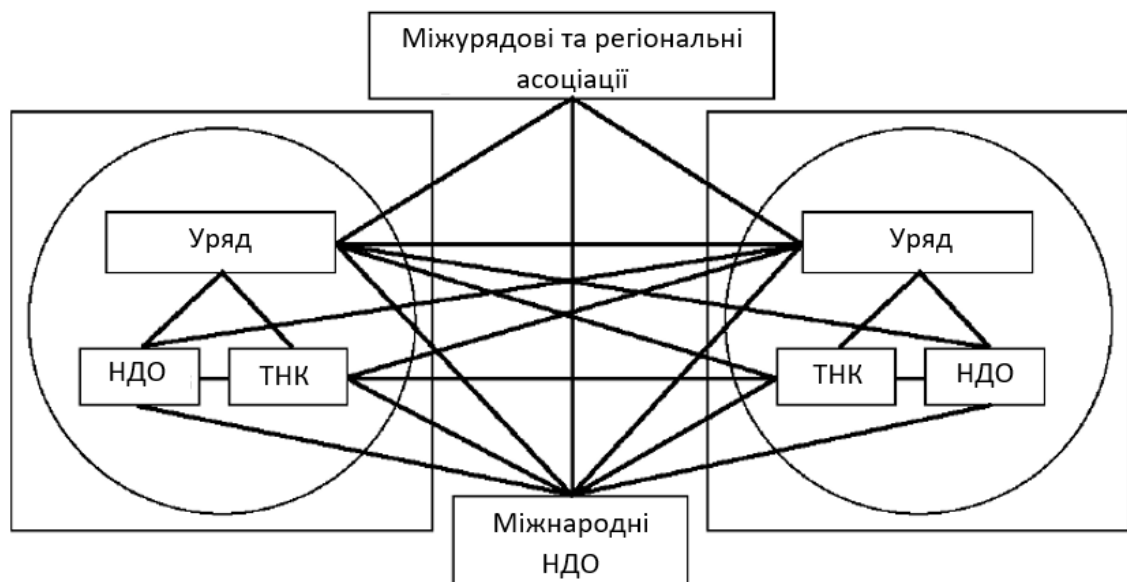
У 1999 р. у складі сил НАТО США нанесли поразки збройним силам Югославії у конфлікті навколо Косово. Авторитарний націоналістичний уряд Югославії, очолюваний колишнім комуністом Слободаном Мілошевічем, звинувачувався у проведенні етнічних чисток проти албанської більшості населення краю. США вдалося переконливо довести справедливість дій сил НАТО через світові ЗМІ, серед яких особливу роль відігравав цілодобовий супутниковий новинний канал CNN. Військова кампанія від-булася незважаючи на досить активну дипломатичну протидію із боку РФ і за відсутності схвальної резолюції Ради Безпеки ООН.

Адміністрація президента США Білла Клінтона, який очолював країну в 1993 – 2001 рр., активно просувала ідею глобалізації як основу нового світового порядку. Пов'язані із процесом глобалізації зрушення у світовій політиці призвели до кризи Вестфальської системи міжнародних відносин, заснованої на Вестфальському мирі (1648), який підвів підсумок три-валім релігійним війнам у Європі. Сутнісним принципом Вестфальської системи було визнання виключного суверенітету держави на своїй те-риторії. Втручання у внутрішні справи суверенної держави ззовні розгля-далося як неприпустиме порушення світового порядку та було приводом для війни. Вестфальська система регулювала відносини рівноправних країн на світовій арені, після Першої світової війни зазнавши певної трансформації. Самовизначення рівноправних етнічних націй почали розуміти як основу державного суверенітету. Ліга Націй та Організація Об'єднаних Націй були частиною такої системи міжнародних відносин.

У часи глобалізації міжнародні відносини зазнають змін, які примушують визнати кризу Вестфальської системи. На початку Війни у Затоці (1990) президент США Джордж Буш заявив про народження "нового світового порядку", за яким порушення міжнародного права та збройна агресія повинні мати відсіч від світового співтовариства. Приводом для санкцій ставали акції, спрямовані на підрив миру, створення військової загрози сусіднім країнам і підтримка міжнародного тероризму. Такі дії суверенних політичних режимів проти власного населення, як геноцид, масові вбивства, політичні репресії, також почали розглядатися як неприпустимі та такі, які потребують втручання міжнародного співтовариства. У 1990-х рр. міжнародні санкції запроваджувалися проти режимів: Іраку – за збройну агресію проти Кувейту та розроблення зброї масового знищен-

ня (1990), Югославії – за військове втручання у Боснії та Герцеговині (1991), М'янми – за масові порушення прав людини (1993), Ірану – за здійснення програми створення ядерної зброї (1995), Судану – за підтримку міжна-родного тероризму та намагання дестабілізувати сусідні країни (1997) та ін. Ініціатором санкцій якнайчастіше виступали США, підтримувані іншими західними країнами. Зростання економічної взаємозалежності робить країни вразливими перед такою формою міжнародного тиску.

Тенденцією розвитку міжнародних відносин стало зростання горизонтальних політичних ініціатив на субдержавному рівні. Демократизація урядування у світі призводить до децентралізації зовнішньоекономічних і зовнішньополітичних відносин, коли їх суб'єктами стають окремі регіони, провінції та області. Поряд із цим розвитку отримує "глобальне грома-янське суспільство", представлене численними неурядовими добровільними асоціаціями із міжнародною сферою діяльності. Міжнародні недержавні організації (такі, як Amnesty International, Greenpeace, ПЕТА, Transparency International) стають представниками мільйонів об'єднаних спільною метою людей різної національної приналежності. Структура міжнародних відносин набуває більш складної форми (рис. 10.1).

10.1 Світове урядування у часи глобалізації: мережа взаємопов'язаних центрів влади

На рис. 10.1 позначені: НДО – недержавні організації; ТНК – транснаціональні корпорації.

Національні уряди включаються у систему відносин, іншими акторами яких є недержавні організації, транснаціональні корпорації, міжурядові та регіональні об'єднання. Водночас ці актори є суб'єктами вироблення політики на рівні самих країн.

У глобальній системі, посилюється взаємозалежність елементів, водночас центри влади віддаляються від суб'єктів і галузей владного впливу. Сучасна стадія глобальних змін трансформує основи світового порядку через реконструкцію традиційних форм суверенної держави, політичної спільноти та міжнародного управління. Відтак, відбувається переміщення від політики однієї держави до нової, комплексної форми багаторівневої політики як складного комплексу, взаємопов'язаного порядку, де держава інтегрована в розвинену систему багаторівневого регіонального та глобального управління.

10.3. Економічний вимір глобалізації.

Швидку глобалізацію світового господарства, як правило, пов'язують із створенням після Другої світової війни нового економічного порядку в міжнародних фінансах і торгівлі. Ключові рішення щодо нього були ухвалені на Валютно-фінансовій конференції Об'єднаних Націй у аме-риканському містечку Бреттон-Вудс у 1944 р. Ідеєю організаторів конфе-ренції було встановлення такої міжнародної валютної системи, яка б гарантувала стабільні та взаємовигідні торговельні відносини між країнами світу та запобігала руйнівним кризам у міждержавних економічних відносинах.

Положення Бреттон-Вудської валютно-фінансової системи зводилися до таких принципів:

установлювалися стійкі (фіксовані) обмінні курси світових валют до долара США, стабільність якого гарантувалася величезними золотими резервами, накопиченими США на той час. Таким чином забезпечувалася купівельна сила валют і безпека міжнародних розрахунків;

із внесків країн-учасниць створювався Міжнародний валютний фонд (МВФ, International Monetary Fund – IMF). Ця міжнародна фінансова інсти-туція мала надавати екстрені кредити країнам, які мали економічні труднощі та валюти яких знецінювалися через негативне сальдо торговельного та/або платіжного балансу;

країни створювали Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР, International Bank for Reconstruction and Development – IBRD), який мав надавати кредити для фінансування програм господарського відновлення післявоєнної Європи. Згодом діяльність МБРР була розширена на країни, що розвиваються. Після долучення до банку інших утво-

рених зі схожою метою міжнародних кредитних установ МБРР став основою Групи Світового Банку (World Bank Group) – провідної установи, яка фінансує проекти розвитку в світовому масштабі;

Генеральна угода про тарифи та торгівлю (ГАТТ, General Agreement on Tariffs and Trade – GATT) була підписана у 1947 р. У підписанні брали участь 23 країни, які зобов'язувалися знижувати або ліквідовувати тарифні та інші бар'єри у взаємній торгівлі. На момент перетворення у Всесвітню торговельну організацію (ВТО, World Trade Organization – WTO) у 1995 р. до угоди приєдналися 123 країни [90, с. 112].

Бреттон-Вудська валютно-фінансова система існувала до скасування золотого стандарту долара США у 1971 р. У 1976 р. її було трансформовано у Ямайську валютну систему, за якою курси світових валют є фіксованими щодо долара або щодо золота. Відтоді вони є плаваючи-ми, такими, що встановлюються ринком. У цілому створена архітектура міжнародних фінансових інституцій виявилася стійкою. У другій половині 1940 – 1950-ті рр. за її допомогою забезпечувалося післявоєнне відновлення європейської економіки; у 1960 – 1980-ті рр. вона сприяла цілям розвитку деколонізованого світу; у 1990 – 2000-ті рр. міжнародні фінансові інституції забезпечували допомогу в економічній трансформації країн колишнього соціалістичного табору.

Аналізуючи діяльність міжнародних фінансових інституцій, економіст Джон Уїльямсон зазначив, що умови, виставлені країнам, які зверталися за кредитною допомогою, є доволі стандартними. Дж. Уїльямсон перелічив їх у десяти пунктах, які отримали умовну назву "Вашингтонський консенсус" (за місцем розташування очільних офісів міжнародних фінансових організацій). Держава-позичальник мала провести послідовну дерегуляцію власної економіки, забезпечивши легкі та прозорі умови для ведення бізнесу. Потрібна була приватизація державних підприємств, землі та інфраструктури, щоб забезпечити громадянам доступ до володіння великою власністю. Вимагалася лібералізація фінансових і товарних ринків і зовнішньої торгівлі. Велика увага приділялася фіскальній дисципліні з метою оздоровлення державних фінансів. Державні видатки мали відповідати витратам; це дозволяло скорочувати дефіцит державного бюджету та надавало стабільності національній валюті.

Із точки зору ліберальної економічної доктрини, виконання вимог "Вашингтонського консенсусу" вело до економічного оздоровлення і створювало підґрунтя для стійкого економічного зростання. З боку кредиторів, дотримання "Вашингтонського консенсусу" дозволяє країні-позичальнику мати фінансові ресурси, необхідні для обслуговування боргу. Разом із тим "Вашингтонський консенсус" сприяє створенню так

званих відкритих економік³, інтегрованих у міжнародні ринки, та глобалізовану систему зовнішньоекономічних зв'язків. Отримувачами допомоги міжнародних фінансових організацій були переважно країни Третього світу.

У 1980-ті рр. до неоліберального курсу економічної політики переходять провідні економіки світу. У Великобританії цей курс був пов'язаний із ім'ям прем'єр-міністр Маргарет Тетчер, яка очолювала уряд країни у 1979 – 1990 рр. Уряд М. Тетчер здійснив масштабну приватизацію державних підприємств. До рук приватних інвесторів була передана велика кількість виробництв у базових галузях господарства та комунального сектора, житловий фонд, залізниці та ін. Фінансова дерегуляція зняла обмеження на здійснення зовнішніх інвестицій, що суттєвим чином посилювало міжнародне значення Лондонської фондової біржі. Були послаблені позиції національних профспілок, що надало більшу свободу дій менеджменту компаній, зокрема, у таких болючих питаннях, як закриття підприємств і перенесення виробництва у інші країни.

У США схожі за змістовністю неоліберальні перетворення проводила адміністрація президента *Рональда Рейгана* (1981 – 1989). "Рейганоміка", як називали курс економічної політики Р. Рейгана, передбачала суттєве зниження податкового навантаження на великі корпорації і приватні доходи. Було зміцнено долар, і водночас розпочалося нарощування номінованого у доларах державного боргу США. Казначейські облігації США ставали найважливішим засобом формування міжнародних резервів і провідним міжнародним фінансовим інструментом. Унаслідок дерегуляції бізнес США також отримував більшу свободу щодо перенесення виробництва і здійснення міжнародних інвестицій.

Окрім Великобританії та США, зрушення у бік більш ліберальної і менш регульованої економіки відбуваються у Франції, Німеччині, Японії, Індії, Південній Кореї, Бразилії.

Водночас карколомні зрушення почали відбуватися у економіці соціалістичних країн. Реформи Михайла Горбачова 1985 – 1991 рр. призвели до демонтажу соціалізму в Радянському Союзі. Відбувся розпад соціалістичного табору, країни якого у 1990-х рр. здійснили більш чи менш послідовний перехід до ринкової економіки. Постсоціалістичні країни Центральної та Східної Європи обрали шлях європейської інтеграції. У Китайській Народній Республіці із 1978 р. почала здійснюватися так звана "політика реформ і відкритості", яку пов'язують із ім'ям Ден Сяо Піна. Реформи у КНР передбачали дозвіл приватного підприємництва, широке залучення іноземних інвестицій та інтеграцію країни у світове господарство. Поряд із КНР ставку на економічний

розвиток, заснований на іно-земних інвестиціях і розширенні експорту товарів і послуг, робили інші, великі за розміром країни Азії.

У 1980-ті рр. можна було спостерігати глобалізацію економічних процесів у найбільших економіках світу. Реформи у багатих на капітал країнах Заходу створювали умови для міжнародного інвестування і перенесення виробництв. Реформи у багатих на трудові та природні ресурси країнах Сходу та Півдня створювали сприятливі можливості для інвестування. Протягом 1990-х рр. це призвело до вибухового зростання процесів економічної глобалізації. Глобалізація 1990-х рр. призвела до глобального розподілу праці. У КНР та інших країнах Східної і Південно-Східної Азії були розміщені численні виробництва транснаціональних корпорацій.

Динаміка значущих процесів, що відбувалися у світовій економіці на рис. 10.2.

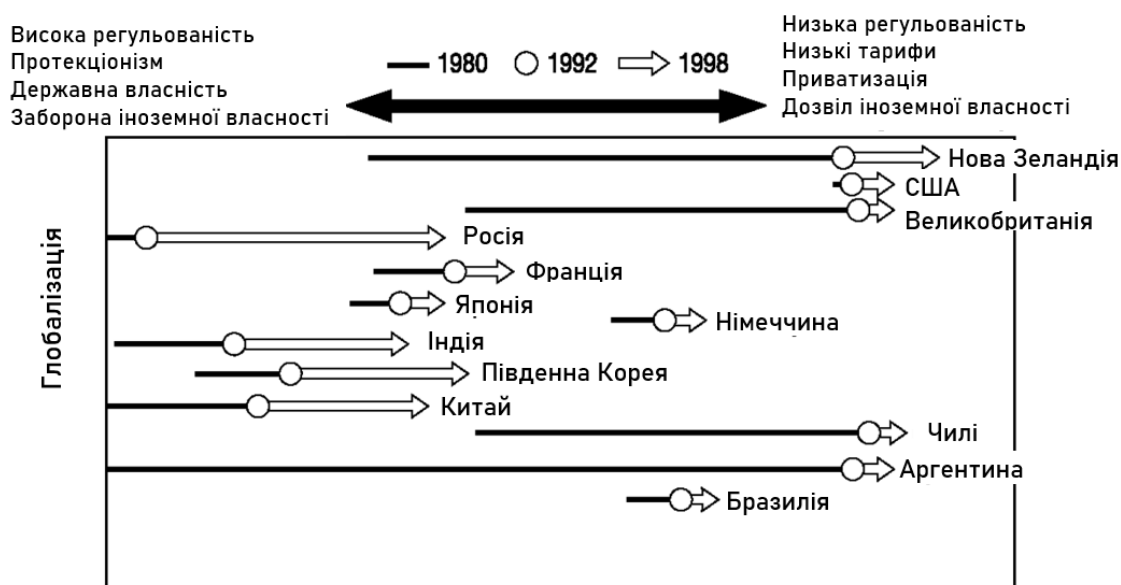

Рис. 10.2. Просування дерегуляції і лібералізації у економіках світу, 1980 – 2000 рр.

Таким чином вони зменшували собівартість продукції за рахунок дешевшої робочої сили та доступніших ресурсів. Масовані іноземні інвестиції створювали основу для "китайського економічного дива" – темпи економічного зростання у КНР протягом двох десятиліть перевищували 10 %. За рахунок збільшення економічних можливостей КНР здійснила стрибок у господарському розвитку розбудувавши сучасну інфраструктуру, кардинальним чином поліпшивши ситуацію у національній науковій і освітній сфері. У 2000-х рр. у КНР формуються власні великі корпорації із глобальним масштабом діяльності. Китай перетворюється на "світову фабрику", де за станом на 2010 р. зосереджувалося майже 20 % світового промислового виробництва.

Актуальний для середини ХХ ст. поділ світу на демократичні країни Заходу та табір соціалістичних держав Сходу перетворюється на розпо-діл між глобальними Північчю та Півднем.

Глобалізацію 1980 – 2000-х рр. часто називають "корпоративною". Протягом 1970 – 2000-х рр. у світі швидко збільшувалася кількість великих фірм. Їх число за цей проміжок часу зросло із 7 000 до приблизно 50 тисяч. Двісті найбільших корпорацій забезпечували більше половини обсягу світового промислового виробництва, причому головні офіси 142 з цих корпорацій були зосереджені лише у трьох країнах – США, Японії та Ні-меччині. Економічна вага транснаціональних корпорацій дозволяла порів-нювати їх за показником обсягів продажів із ВВП цілих країн. Наприклад, у 2000 р. продажі американської автомобілебудівної корпорації General Motors дорівнювали ВВП Данії, а продажі німецької корпорації Siemens були вищими за ВВП Малайзії. Здійснення закордонних інвестицій, пе-ренесення виробництв, розширення кола транскордонних постачальни-ків, участь у міжнародній торгівлі надавали діяльності транснаціональних корпорацій глобального характеру.

У 2000 – 2010-х рр. процес глобалізації набуває нових рис, пов'я-заних із прогресом у творенні нової, інформаційної економіки й інформа-ційного суспільства. Інформаційні технології надають додаткові технічні переваги тим компаніям, які розширюють свою міжнародну діяльність. Зокрема, це виявляється у поширенні глобального аутсорсингу, елек-тронних майданчиків продажів, міжнародних розрахункових систем тощо.

10.4. Інформаційний вимір глобалізації.

ХХ ст. стало часом бурхливого розвитку засобів масової інформації, які отримували усучаснену технологічну базу. До 1920-х рр. основою ЗМІ були щоденні друковані газети; у 1930 – 1940-х рр. – радіомовлення; у 1950 – 1990-х рр. – телебачення, у тому числі супутникове; із кінця 1990-х рр. – всесвітня електронна мережа Інтернет. Із розвитком тех-нологій комунікацій зростали і можливості ЗМІ щодо транскордонного перенесення інформації. Друковані ЗМІ (газети) мали виключно націо-нальний масштаб, повідомлення іноземних газет лише передавалися національними ЗМІ у власному викладі. Радіосигнал міг транслюватися на великі відстані, що дозволяло організувати і транскордонне мовлення. Під час Другої світової і "холодної" війн сторонами конфлікту із пропаган-дистською метою було організоване систематичне мовлення на країни-супротивники. Створені за сприянням уряду США радіостанції "Свобода", "Вільна Європа", "Голос Америки" мали вплив на суспільство країн Східного блоку. Це примушувало країни соцтабору вдаватися до

засобів технічної протидії поширенню радіосигналів. Із розповсюдженням транскордонного радіомовлення громадяни отримували можливості безпосередньо ознайомлюватися із джерелами інформації інших країн, виходячи за межі національного інформаційного простору.

Розвиток супутникового телебачення у 1990-х рр. супроводжувався появою і широкою інформаційною експансією супутникових цілодобових новинних каналів. Перший із глобальних новинних каналів CNN (Cable News Network) із штаб-квартирою у м. Атланта (США) розпочав мовлення 1.06.1980 р. і спочатку орієнтувався на американську аудиторію. У 1985 р. було запущено його міжнародний підрозділ – CNN International, який також спочатку був зорієнтований на перегляд у світових готелях американськими туристами. У 1990 р. CNN швидко переорієнтується на міжнародну аудиторію, зосереджуючись на показі оперативних новин із місця подій. Під час Війни у Затоці CNN організувала безпрецедентний за кількістю і оперативністю потік цілодобових репортажів, які створювалися по обидві боки фронту – кореспонденти CNN працювали і в Багдаді. Завдячуючи CNN, Іракський конфлікт став першою у світовій історії "війною у прямому ефірі", яка транслювалася у режимі реального часу на світову аудиторію. Досвід війни примусив казати про "ефект CNN" щодо впливу на громадську думку та на процес ухвалення рішень політичними керівництвами країн, які брали участь у конфлікті. Декілька років CNN зберігав світову інформаційну монополію на подачу оперативних новин.

Із середини 1990-х рр. з'являються аналогічні до CNN проривні проекти супутникового мовлення у інших країнах. У 1996 р. створюється міжнародна телекомпанія "Аль-Джазіра" (Al Jazeera) зі штаб-квартирою у м. Доха, столиці Катару. У мережу "Аль-Джазіри" входять кілька каналів, які здійснюють мовлення арабською та англійською мовами. "Аль-Джазіра" отримала вибуховий зліт популярності, транслюючи новини із театрів військових дій на Близькому Сході на початку 2000-х рр., у тому числі звернення лідера міжнародної терористичної мережі "Аль-Каїди" Усами бен Ладена. У 2011 р. "Аль-Джазіра" широко транслювала події Арабської весни, сприяючи розгортанню протестів. Фактор "Аль-Джазіри" став однією із причин Катарської кризи червня 2017 р., коли група країн регіону Перської затоки на чолі зі Саудівською Аравією висунули Катару ультиматум, однією із вимог якого було припинення "Аль-Джазірою" інформаційної підтримки радикальних ісламістських рухів.

На рубежі 1990 – 2000-х рр. утворюється низка інших міжнародних супутникових телевізійних мереж із глобальним покриттям. Окремі із них від початку мають на меті здійснення спрямованого впливу на світову громадську думку. У 2005 р. почали мовлення канали російської супутникової телевізійної мережі Russia Today (згодом RT). Їх метою є проведен-

ня російського порядку денного та вплив на світову громадську думку. RT надає трибуну для виступів представникам радикальних рухів країн Заходу, антисистемним політикам і прибічникам теорій змови.

Розвиток інформаційних технологій призводить до поширення децентралізованих мережевих засобів масової інформації та комунікації. Кількість користувачів всесвітньої мережі Інтернет швидко зростає на рубежі 1990 – 2000-х рр. У 2000 – 2010-х рр. Інтернет стає загальнопоширеним навіть у країнах із низьким рівнем економічного розвитку. Відбувається трансформація самого інтернету. Технології Інтернету 1990-х рр., які отримали умовну назву Web 1.0, передбачали одностороннє розміщення і передавання інформації. Користувачі мережі могли ознайомлюватися із розміщеним там контентом, наприклад, читати статті електронної версії певної газети або дивитися трансляцію телепрограм на сайті телевізійного каналу. Технології інтернету Web 2.0, які поширюються із 2000-х рр. передбачають двосторонню взаємодію та створення мережевих структур, де автор та отримувач інформації взаємодіють і можуть мінятися місцями. До технологій Web 2.0 належать блоги, соціальні мережі, менеджери повідомлень, вікі-проекти.

Мережеві комунікації кардинальним чином уможливають доступність інформації та можливості її трансляції у глобальному масштабі. Було створено основу для небувалої щільності інформаційних контактів. Глобалізація ЗМІ, які орієнтуються не лише на національну, але й на світо-ву аудиторію, сприяло оформленню такого явища, як світова громадська думка. Посилання на "людство", "світову громадськість", "людей доброї волі" тощо використовувалися у зовнішньополітичній сфері набагато раніше появи супутникових каналів і електронних мереж. Проте тоді вони були лише фігурою мовлення і не посилалися на реальність. Завдяки прогресу в засобах масової інформації і комунікації світова громадська думка набуває реальних обрисів і стає чинником впливу на формування світопорядку.

Прогрес світових засобів масової інформації і комунікації не є однорідним явищем у тому сенсі, що він не забезпечує рівномірне поширення деякої "нейтральної" інформації. Інформаційна картина світу відтворює його власну структуру, у ній відображуються властиві йому тенденції розвитку. Найбільшого впливу на світовий інформаційний контент надають найбільші гравці на інформаційному полі.

Спостерігається кілька негативних тенденцій, притаманних глобалізованому інформаційному простору. Так, вважається, що відбувається глобалізація мови спілкування та витиснення локальних мов. Провідними мовами спілкування стають англійська, китайська, іспанська, арабська. Панування англійської культурної індустрії (переважно американського

походження) сприяє комерціалізації культури та збідненню культурного стандарту. Стандарти американської масової культури проникають у життя народів світу, змінюючи звичаї, побут та ментальність. Це явище отримало назву "макдональдизації". Негативні її наслідки стали одним із рушіїв антиглобалістського руху.

Кризові процеси у глобалізованому світі. Наявність глобальних тенденцій пов'язана із формуванням антиглобалізаційного руху, який був найбільш активним на рубежі 1990 – 2000-х рр. у час усвідомлення глобалізації як явища й активної суспільної дискусії щодо її ідеології. Антиглобалізм охоплює ідеологію і практику соціально-політичного руху. Його важливою складовою є відмова Заходів в праві вважати своєю винятковою прерогативою конструювання нового світоустрою. Учасники антиглобалістського руху декларують, що виступають не проти глобалізації як такої, а проти її конкретної моделі – глобалізму, який передбачає створення суспільства, керованого за єдиними правилами зі світового центру. Проблема глобалізму й антиглобалізму є предметом дискусій серед політиків, філософів, вчених, чий погляд істотно відрізняються.

Критики глобалізації розглядали її як проєкт "правлячих еліт", які використовують міжнародні фінансові організації задля просування інтересів транснаціональних корпорацій. Прихильників глобалізації звинувачували у "ринковому фундаменталізмі", намаганні придушити соціальні свободи та гарантії у розвинених країнах і використати дешеві трудові та природні ресурси у країнах, що розвиваються. На противагу пропонувався "лівий" проєкт глобалізації, який засновувався на неокомуністичній ідеології і був конгломератом гасел про захист трудових прав, протекціонізм та "інтер-національну солідарність". У ідеології антиглобалізму поширення набула концепція "золотого мільярда", відповідно до якої внаслідок процесу глобалізації людство розділяється на забезпечену меншість, так званий "золотий мільярд", і маси населення Третього світу, за рахунок експлуатації транснаціональними корпораціями якого забезпечується високий стандарт життя у розвинених країнах. Схожу концепцію ідеологи антиглобалізму розвивають і стосовно самого західного суспільства. Ними "золотий мільярд" розглядається як глобальна привілейована меншість власників капіталу та кваліфікованих професіоналів, тоді як маси пролетаріату (або "прекаріату", за концепцією Г. Стендинга) приречені на десоціалізацію і зубожіння. Різка диференціація матеріальних благ у світовому масштабі породжує конфлікти на різних рівнях – регіональному, національному, міжнародному, міжконфесійному, міжкласовому тощо. Будучи погано керованими, вони мають тенденцію до розростання, підключення все

більшого числа учасників, що створює серйозну загрозу не тільки безпосереднім учасникам конфліктів, але і всьому людству.

Антиглобалістський рух об'єднує спектр радикальних організацій серед яких антивоєнні, расові, правозахисні, анархістські та навіть націоналістичні. Антиглобалісти відзначилися масовими протестними акціями під час міжнародних заходів на вищому рівні. У 1989 р. відбулися масові протести у Парижі, де відбувалася зустріч лідерів країн G7. Понад 200 тисяч протестувальників вимагали скасувати заборгованість країн Третього світу перед міжнародними фінансовими організаціями. У 1994 р. відбулася спроба зірвати урочистості з приводу 50-річчя з дня утворення МВФ і Світового Банку, які проходили у Мадриді. У 1999 р. акцію "Карнавал проти капіталу" було влаштовано у Лондоні, захід було спрямовано проти зустрічі лідерів країн G8 у Кельні. У тому ж році масштабні заворушення відбувалися у Сієтлі (США) із метою завадити конференції Світової організації торгівлі. У 2001 р. антиглобалісти започаткували традиції проведення Міжнародних соціальних форумів, перший із яких відбувся у м. Порто-Алегре (Бразилія), скликалися Європейські соціальні форуми – перший у 2002 р. у Флоренції.

Результатом глобалізації міжнародних відносин була поява міжнародного тероризму. Міжнародний тероризм можна розглядати як асиметричну відповідь радикальних рухів, пов'язаних переважно із радикальним ісламом. У доглобалізаційну епоху недержавний тероризм був асоційований із партизанськими війнами та збройним повстанством, лідери глобального терору прагнули впливу на світову громадську думку, примусивши політичних лідерів країн Заходу змінити курс своєї політики. У 1994 р. групою терористів була здійснена спроба підірвати Північну вежу Світового торговельного центру в Нью-Йорку, через що загинули шість осіб. 11.09.2001 р. групами терористів, пов'язаних із рухом "Аль-Каїда", була здійснена успішна атака на будівлі Світового торговельного центру та Пентагон. Ця атака була використана адміністрацією президента США Дж. Буша як *casus belli* для вторгнення в Афганістан у 2001 р. і в Ірак у 2003 р.

Контрольні запитання

1. У чому полягає змістовність процесу глобалізації?
2. Надайте визначення поняття глобалізації у міжнародних відносинах.
3. У чому полягає різниця між Вестфальською та глобалізованою системами міжнародних відносин?
4. Окресліть основні риси політики "Вашингтонського консенсусу".

5. Обґрунтуйте передумови формування світової громадянської думки у глобалізованому світі.
6. Проаналізуйте основні положення ідеології антиглобалізму.
7. Розкрийте змістовність поняття "міжнародний тероризм".

Лекція 11. Процеси інституалізації громадянського суспільства та політична модернізація в глобальному світі: теоретичні концепції та реальні результати.

Мета – надати основні уявлення про змістовність і динаміку процесу демократизації у сучасному світі, виявити його проблеми й особливості в умовах глобалізації, надати аналіз основних моделей світового демократичного процесу, ознайомитись із його концепціями, виявити змістовність процесу "третья хвиля демократизації".

Основні питання

11.1. Демократизація як глобальна тенденція світового розвитку.

11.2. Деколонізація і демократичний процес у країнах Третього світу.

11.3. Демократії у "строкатих" суспільствах.

Професійні компетентності:

знати: особливості впливу демократії на міжнародні відносини та сутність суперечності процесів демократизації в сучасному світі;

уміти: усвідомлювати характер демократичних змін у посттоталітарних країнах;

автономність і відповідальність: самостійно та свідомо використовувати знання основ впливу демократії на політичну діяльність у сфері міжнародних відносин.

Ключові слова: громадянське суспільство, глобалізація, демократизація, третя хвиля демократизації.

11.1. Демократизація як тенденція світового розвитку.

Ідея демократії стає частиною мейнстріму європейської і американської (тобто Західної) суспільної думки Нового часу на рубежі XVIII–XIX ст. Так зване "Довге ХІХ сторіччя" європейської історії розпочалося Великою Французькою революцією 1789 – 1799 рр. із гаслами "свободи", "рівності" та "братерства" та війнами за незалежність колоній європейських країн на Американських континентах, де ствердилися республіканські форми правління. "Довге ХІХ сторіччя" називають "століттям революцій", які відбувалися у європейських країнах, перетворюючи їх на конституційні монархії. Завершується воно вибухом Першої світової війни 1914 – 1918 рр.

У цей час демократизація суспільств набуває обрисів глобального процесу, що охопив країни Заходу. Крім вимог щодо обмеження монар-

хічної влади та запровадження конституційного правління, боротьба велася за загальне виборче право, громадянські та соціальні свободи (свободи слова, друку, зборів, мітингів і демонстрацій, пересування, вибору місця проживання, недоторканність особи, житла, таємниця листування, свободу совісті та віросповідання; Соціальні свободи передбачають право на труд і рівність прав найманого робітника та роботодавця, право на відпочинок, соціальні гарантії). Вищої точки процес демократизації у західному світі досяг у 1917 – 1918 рр., коли внаслідок революцій були повалені імперські монархічні режими у Росії, Німеччині, Австро-Угорщині, Османській імперії і на їх місці були проголошені демократичні держави. Нетривалий час у лютому-жовтні 1917 рр. у колишній Російській імперії був створений перехідний демократичний уряд, запроваджені всеосяжні громадянські права та свободи, виборчі права отримали жінки, почалися переговори про утворення національних автономій із народами імперії. Після поразки у війні Османську імперію було розділено за Севрським мирним договором 1920 р. У новоутвореній Турецькій республіці уряд харизматичного лідера Мустафи Кемалю Ататюрка розпочав докорінні суспільні перетворення, які передбачали створення світської республіки, формування інституцій демократичного правління, заміну шариату європейським громадянським кодексом права.

Проте тогочасні досягнення демократизації у Західному світі виявилися нестійкими. Демократична тенденція призвела до загальної заміни монархічної форми правління на конституційну та республіканську. Пов'язані із монархією старі еліти, представлені спадковою землевласницькою аристократією, були усунені від провідної ролі у суспільстві. Але у 1920 – 1930-ті рр. країни Заходу зазнали піднесення новітні ідеології, які трактували себе, як альтернативу демократії – комунізм, фашизм і націонал-соціалізм. Гострі кризи (такі, як Перша світова війна, Велика депресія 1929 – 1933 рр.), дестабілізували суспільства, надаючи можливість політичним силам, які сповідували крайні ідеології, прийти до влади у Росії, Італії, Німеччині. Навіть у тих країнах, де радикали не отримали владу безпосередньо, політичне протистояння підштовхувало до встановлення авторитарного способу правління. Такою була ситуація у Польщі, де діяв "санаційний" режим генерала Ю. Пілсудського, регентське правління М. Хорті в Угорщині та ін.

Навіть у розвинених демократіях демократичні інститути відзначалися недосконалістю. У США діяли так звані Закони Джима Кроу, якими запроваджувалася расова сегрегація, а темношкіре населення було обмежено у громадянських правах (були повністю скасовані у 1964 р.). У Швейцарії виборчих прав були позбавлені жінки; норма була ліквідована

у 1971 р., а у асоційованому із Швейцарією князівстві Ліхтенштейн – у 1984 р.

Демократичний процес у глобальному масштабі було відновлено після завершення Другої світової війни 1939 – 1945 рр. Пов'язані із Демократичною партією політичні еліти США виношували план створення нового світового порядку, який передбачував демонтаж світової колоніальної системи, вільне самовизначення націй і запровадження рівноправних відносин між країнами. Частково ці гасла вдалося реалізувати президенту Вудро Вільсону, який у 1918 р. виступив із планом завершення Першої світової війни та створення Ліги Націй. Вудро Вільсону не вдалося досягти своєї мети у повному обсязі через спротив старих колоніальних імперій – Британії та Франції. У кінці Другої світової війни США набули значної економічної, військової, технологічної і політичної переваги над іншими країнами світу, що дозволило адміністраціям Франкліна Рузвельта та Гаррі Трумена реалізувати свій зовнішньополітичний план, запустивши розпад колоніальних імперій та створивши Організацію Об'єднаних Націй, яка 10.12.1948 р. ухвалила Загальну декларацію прав людини, у виробленні якої видатну роль відіграла американська політик і суспільний діяч Елеонора Рузвельт.

Із 1945 р. процес демократизації, який до того моменту охоплював спільноту країн Заходу, набуває світового масштабу. Новоутворені у ході деколонізації держави так званого Третього світу набувають демократичного правління. У 1960 р., названому Роком Африки, незалежність набувають відразу 17 колишніх колоній Франції і Великої Британії. Радикально змінюється політична карта світу, існування ООН забезпечує новим країнам рівноправний міжнародний статус.

Створення блоку НАТО, запровадження "Плану Маршалла", утворення Європейської Економічної Спільноти у цей час також мають далекосяжні наслідки для демократичного процесу. Ними була ліквідована загроза нового протистояння між європейськими країнами. Почалося формування системи "держави загального добробуту", що забезпечувало суспільно-політичну стабільність європейських демократій. Євроатлантична вісь формувала так званий "полюс свободи", "вільний світ", який протистояв радянському тоталітаризму Східного блоку. Американській дипломатії вдалося нав'язати Радянському Союзу зовнішньополітичний дискурс щодо прав людини, який за своєю змістовністю неминуче сприяв глобальному демократичному розвитку.

На цьому етапі сталість демократичного процесу в провідних країнах Заходу була забезпеченою. Проте стійкість демократичного режиму в де-колонізованих країнах і країнах Третього світу виявилася недостатньою. Протягом 1960 – початку 1970-х рр. у низці ключових

країн Третього світу молоді демократичні режими змінюються авторитарними диктатурами різного типу. Наприклад, у Бірмі загострюється протистояння між партіями бірманської більшості та військово-політичними угрупованнями етнічних меншин периферійних районів. Нестабільність поглиблюється активною діяльністю місцевої комуністичної партії, яку підтримував Китай. У 1962 р. у країні відбувається військовий переворот і встановлюється авторитарний етнократичний режим генерала Не Віна, який проголошує самоізоляцію країни й ідеологію "бірманського шляху до соціалізму". У колишній африканській колонії Бельгійське Конго, проголошеної Республікою Заір, у 1965 р. владу узурпує президент Мобуту Сесе Секо. Він створює однопартійний тоталітарний режим, вибудовує культ своєї особи та запроваджує політику "заїрізації", яка виливається у глибокий регрес конголезького суспільства, тривалий економічний занепад і жахливий розгул корупції. Найзабезпеченіша природними ресурсами країна континенту стає зоною злиденності. У країнах Латинської Америки на піднесення радикальних лівих рухів політичні еліти відповідають серією переворотів, що приводять до влади військові диктатури. Нестабільною ситуація біла навіть у Туреччині, яка із початку 1920-х рр. пройшла шлях глибоких перетворень і була членом НАТО (із 1952 р.) і кандидатом до ЄЕС. Двічі (1960 р. і 1980 р.) гострота політичної кризи у країні примушувала військових установлювати воєнне правління, щоправда, у обох випадках запроваджувалися швидкі плани відновлення демократії. Величезної деструктивної ролі що-до процесу глобальної демократизації відіграло воєнно-блокове протистояння. СРСР і комуністичний Китай надавали глобальній підтримки лівим радикалам і терористичним угрупованням, домагаючись включення країн, що розвиваються, у орбіту власної політики або свідомо проводячи політичну дестабілізацію прозахідних режимів. Протистояння із політикою Заходу часто виливалося у громадянські війни, які тривали десятиліттями за зовнішньої підтримки.

Наступне піднесення демократичного процесу розпочинається із середини 1970-х рр. У цей час відбувається демократичний перехід у авторитарних, не соціалістичних країнах Європи – Революція гвоздик у Португалії і падіння режиму "чорних полковників" у Греції (1974 р.), початок відновлення демократичного правління у Іспанії (1975 р.). Демократичний транзит – досягнення політичної угоди із опозицією і запровадження планів відновлення демократії – у 1980-ті рр. відбувається у країнах Латинської Америки (Бразилія, Аргентина, Чилі, Парагвай та ін.).

Проривного характеру мала демократизація країн радянського блоку, започаткована політикою "нового мислення" лідера СРСР Михайла

Горбачова у 1985 р. Демонтаж радянського блоку та розпад СРСР призвів до демократичного транзиту десятків країн колишнього соціалістичного табору та країн, які були втягнуті в орбіту радянської політики. В умовах однополярного світу 1990 – початку 2000-х рр. процес демократизації стає провідною тенденцією глобалізації.

11.2. Деколонізація і демократичний процес у країнах Третього світу.

У загальних рисах концепцію процесу демократизації у глобальному світі було розроблено *Самуелем Гантингтоном* у роботі "Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ ст.". **Теорія трьох хвиль демократизації** сформувала одну із можливих теоретичних моделей розглядуваного явища. До пер-шої хвилі Гантингтон відносить демократичну боротьбу в країнах Заходу до Першої світової війни; другу хвилю складають події після перемоги у Другій світовій війні та деколонізації – до 1962 р.; третя хвиля розпо-чинається португальською "революцією гвоздик" 1974 р. Звичайно, слід сприймати надані хронологічні рамки як умовні.

Розглядаючи процеси демократизації, можна зазначити, що нестій-кість демократії була пов'язане не лише із економічними та політичними кризами, які породжували нестабільність, а й з таким явищем, як модернізація. **Теорія модернізації** пов'язана із роботами *М. Вебера* та *Т. Парсонса*. Під модернізацією розуміють процес суспільних змін, коли традиційне суспільство зрушується від підтримання сталих форм життя до процесу розвитку, змін, запровадження позитивних інновацій.

А. Гершенкрон доповнює розуміння модернізації **концепцією "трьох ешелонів"** у розвитку сучасного суспільства. До першого ешелону належать країни, де модерне суспільство зароджується унаслідок внутрішніх процесів. Ці країни (Франція, Англія, Нідерланди, Західна Німеччина, Північна Італія, США) стають рушієм змін і світового прогресу. Країни другого ешелону (інші європейські країни, Росія) втягуються у розвиток унаслідок контактів із першими. Зрештою, країни третього ешелону (решта світу) мають глибоко традиційні суспільства, зміни у яких можуть бути ініційовані лише за спрямованих зовнішніх зусиль. У них модернізація набуває характеру наздоганяльного розвитку.

Ліберальна демократія є одним із найважливіших інститутів модерного суспільства. Її зв'язок із суспільним прогресом є визнаним і очевидним. Утім, ця очевидність є загальною, тоді як у конкретних обставинах спроби запровадження демократії у традиційних суспільствах часто зазнають симптоматичних невдач і пов'язані із ризиком конфліктів.

Запровадження демократичних перетворень може викликати ворожу реакцію суспільства та надавати перевагу антидемократичним силам.

Успішним досвідом демократизації у період "першої хвилі" була Революція Мейдзі 1868 – 1889 рр. у Японії. Серед широкого комплексу кардинальних реформ у країні було запроваджено конституцію та інститути парламентаризму за прусько-німецькою моделлю конституційно-монархічного устрою. Ця модель виявилася стійкою. Після суттєвих конституційних змін, запроваджених за наслідками поразки у Другій світовій війні, Японія стає країною з розвиненою демократією. У ході "другої хвилі" світової демократизації стійку демократичну систему було відтворено в Індії, де ще за часів британського правління сформувалися численні освічені суспільні еліти та ма-сові політичні рухи західного типу. Федеративний устрій Індії ефективно збалансував інтереси територій, етнічних і релігійних груп населення.

Навпаки, суміщення демократизації і модернізації виявилось проблемою для країн Близького Сходу. В Ірані в 1950-ті рр. не вдалося досягти суспільної згоди щодо реформ, що потягло за собою втручання зовнішніх сил і військовий переворот. Шах Ірану Мохаммад Реза Пехлеві перейшов до авторитарного правління і в 1963 р. під тиском президента США Джона Кеннеді вдався до радикальних суспільних і економічних реформ, названих "Білою революцією". За п'ятнадцять років шахським урядом було досягнуто вражаючих успіхів у економічній і соціальній сфері, які вивели Іран до ряду розвинених країн. Водночас реформи супроводжувалися придушенням опозиції і політичними репресіями. У країні зростало політичне напруження, авторитету набула радикальна опозиція, представлена багатьма групами, у тому числі такими, що підтримували клерикальну ідеологію. У квітні 1979 р. в Ірані вибухнула Ісламська революція. Новий лідер країни аятола Хомейні виступив архітектором політичної системи "ісламської республіки". Сутність нової політичної системи полягає у тому, що хоча президента і парламент країни обирають на загальних виборах, спеціальні інституції із ісламських богословів мають широкі повноваження як щодо контролю над народним волевиявленням – включно із зняттям із балотування кандидатів, так і щодо прав вето на рішення обраних органів влади, контролю над збройними силами та силовими структурами. У політичній системі Ірану інститути демократії суміщаються із авторитарними та тоталітарними теократичними елементами.

У Південній Кореї, яка належить до регіону Південно-Східної Азії, встановлене після Другої світової війни демократичне правління виявилось не стійким. До вересня 1945 р. країна була колонією Японії; після поразки метрополії вона була розділена на зони окупації між США та

СРСР. У 1948 р. завершилось американське військове правління. У країні від-бувалися вільні вибори, однак політична система швидко деградувала до корумпованої авторитарної диктатури. Ситуація ставала критичною через військове протистояння із прорадянською Північною частиною країни, комуністичні заклоти, збіднілість і технологічну відсталість. Вибори 1960 р. проходили в атмосфері фальсифікацій і громадянського протистояння. Новообраний президент – демократ Юн Бо Сон розпочав запровадження політичної реформи щодо переходу від президентської до парламент-ської республіки. Проте генералітет країни, розцінивши цей план як за-грозу остаточного руйнування політичної стабільності, вдався до військо-вого перевороту. У Кореї було встановлено гібридний політичний режим; конкурентні вибори проводилися, водночас демократичні свободи обме-жувалися; вводився надзвичайний стан, ставали можливими поліцейські переслідування політично неблагонадійних. Під керівництвом президен-та – генерала Пак Чон Хі у країні були запроваджені масштабні програми економічного розвитку, наслідком яких стало "Диво на річці Хонган" – перетворення Кореї на технологічно розвинену країну. Демократичний транзит і відновлення громадянського правління відбулися у 1987 р.

Розгляд другої хвили демократизації ставить питання про готовність традиційний суспільств до демократизації. Досвід низки країн, що модернізуються, вказує на необхідність: створення суспільних передумов для де-мократизації суспільства; необхідність економічної і соціокультурної адаптації традиційних суспільств до демократичного правління. Отримало популярності судження, що стійка демократія стає можливою за умов досягнення суспільством певного рівня доходу на душу населення.

11.3. Демократії у "строкатих" суспільствах.

Групою суспільств, демократизація яких у глобальному світі викликає проблеми, є суспільства із строкатим складом населення. Ця строкатість може мати різну природу. Етнічна "строкатість" передбачає наявність у межах держави представників двох або декількох етнічних груп. Поява таких груп може бути викликана різними обставинами та мати різну тривалість. Етноси можуть співіснувати у межах однієї країни історично тривалий час; їх право на територію проживання і традиційний уклад життя не заперечується. Запорукою стабільної ситуації у таких "строкатих" країнах можуть бути тільки традиції доброзич-ливого співіснування і сталі форми міжетнічних стосунків.

Невеликий час, який минув з появи етносу на певній території, напружені відносини, викликані культурними, історичними і релігійними

антагонізмами, можуть призводити до сприйняття певної групи як чужинців, дестабілізувати суспільні відносини. Таким було ставлення до албанської більшості у автономному краї Косово, де сербська влада у своїй політиці спиралася на історичний міф про "пришлих" косоварів-албанців, які захопили історичну сербську землю. Конфлікт було вирішено лише через військове втручання сил НАТО із метою припинення розгорнутої владою Сербії кампанії етнічних чисток.

У регіоні М'янми Аракан співіснують етнічні групи рохінджа, за етнічною, мовною та релігійною ознакою близькі до бенгальського населення прикордонних регіонів Бангладеш, та бірманська група араканців, яка за мовою та релігією близька до етнічної більшості країни. Протягом десятиліть військовий режим М'янми здійснював політику витискування рохінджа на територію Бангладеш, оголосив представників цього народу нащадками трудових мігрантів доби британського панування над країною. Демократичний транзит М'янми, який триває із 1990-х рр. і в ході якого були створені федеральні та регіональні представницькі органи влади, не привів до нормалізації ситуації у Аракані. Перемогу на виборах отримують відверто шовіністично налаштовані політики, які наполягають на дискримінації. У 2016 – 2017 рр. ситуація у провінції набула масштабів, близьких до гуманітарної катастрофи; завдяки тиску із боку світового співтовариства криза була пригашена.

Глобалізація неминуче призводить до мобільності населення, до появи у країнах світу етнічних та (або) релігійних груп із нетривалою історією перебування – мігрантів. У 1990-ті – 2000-ні рр. об'єктом економічної міграції стали країни Європи, які мають розвинену соціальну систему. Політика урядів країн Західної Європи тривалий час була сприятливою для цього процесу. Панувала доктрина мультикультуралізму, за якою уможлиблювалась побудова толерантного та культурно різноманітного суспільства, де різні етнічні, релігійні та культурні групи можуть співіснувати у рамках однієї країни, не асимілюючись і повністю зберігаючи свої особливості та традиції. Але мультикультуралістська концепція зазнала жорсткої критики у 2010-х рр., приводом для чого стала ціла низка явищ.

Відсутність асиміляції мігрантів призводила до соціальної ізоляції. Спільноти мігрантів утворюють замкнені групи, які не інтегровані у суспільство країни. Такі суспільства стали середовищем для розвитку радикальних рухів, включно із кримінальними і терористичними. Протистояння із основною масою населення відбувається як за культурною (етнічною, релігійною), так й за соціальною ознакою. Неінтегровані мігранти десоціалізуються і утворюють кримінальні

спільноти. Резонансні хвилі погромів у містах Франції, Великобританії та Швеції початку 2010-х рр. були виявом цієї тенденції.

Це викликало появу так званої "ліберальної дилеми" щодо можливості демократії у мультикультуральних, строкатих суспільствах. **Концепція "ліберальної дилеми"** засновується на тезі про те, що взаємодія у демократичному суспільстві потребує міжособистісної довіри. Міжособистісна довіра (interpersonal trust) як соціальний показник засвідчує схильність людей до взаємної довіри та здатності до спільних дій: до об'єднання у політичні партії, голосування на національних і місцевих виборах, підкорення закону тощо. Мультикультуральне, етнічно строкате суспільство складається із груп, довіра між членами яких, як правило, неможлива. Отже, суспільство розсипається на ворожі групи, замість міжособистісної довіри поширюється внутрішньогрупова солідарність.

Відповідь на виклик "ліберальної дилеми" є потенційно небезпечним для демократії, адже відновлення комфортної ситуації суспільства довіри може протікати шляхом позбавлення від чужинців, надання політичної влади радикальним і ксенофобським політичним силам. Загрозою стає зростання популізму та переродження політичних режимів у неліберальні демократії.

Проблеми розвитку демократії у глобальному світі. Для глобалізації характерне посилення щільності інформаційних, культурних і особистісних контактів. У неєвропейських країнах зростає прошарок освіченого населення. Великі маси людей переміщуються, отримуючи освіту або досвід роботи. Кінематограф, телебачення надають зручний доступ до ознайомлення із західною, переважно американською, масовою культурою. Відбувається явище вестернізації – запозичення характерних для країн Заходу способу життя і стандарту культури. Будь-які теоретичні схеми, які описують процес демократизації у глобальному світі, є досить загальними та не вичерпують усіх його особливостей. Культурна та соціально-політична строкатість окремих країн обумовлює складність процесу глобалізації і широку варіативність тих форм, яких він набуває у регіонах світу. Розвиток таких засобів широкого доступу до інформації, як Інтернет, і засновані на його базі мережі обміну інформацією мають низку цікавих ефектів. За посередництвом Інтернету пропагується вестернізована культура, що призводить до популяризації західного способу життя, включно із демократичними цінностями та процедурами; водночас розповсюджується антидемократична та терористична пропаганда. У 2010-ті рр. Інтернет став засобом пропаганди Ісламської держави (ІДІЛ) – терористичної організації і квазі-державного об'єднання, яке певний час контролювало території Північного Іраку та Сходу Сирії. За

допомогою відеосервісів інформаційні служби ІДІЛ не лише побудували мережі інформації, пропаганди та рекрутингу. Ними була запущена нова, інноваційна кампанія терору, який не потребував усталеної організації і тривалої підготовки. Будь-яка фанатична особа могла, проглянувши відеороліки із інструкціями, вчинити індивідуальний теракт, заявивши про свою належність до ІДІЛ. Використання ключової демо-кратичної цінності – свободи слова у глобальному світі перетворилось на загрозу.

Іншим сучасним викликом глобалізованого світу є поширення гібридних режимів і неліберальних демократій. Як і у випадку із традиційними суспільствами, які перебувають на початкових етапах модернізації, загрозу у даному випадку створює використання механізмів воле виявлення (голосування), яке може бути оберненим проти самої демократії. У випадку гібридних режимів відбувається маніпуляція голосуванням, як правило, за рахунок недопущення до виборів альтернативних канди-датів або через контроль над ЗМІ. У випадку неліберальних демократій волевиявлення не підкріплюється іншими інститутами ліберального (вільного) суспільства – незалежною судовою владою, вільними ЗМІ, громадянським суспільством тощо.

На рубежі 2000-х рр. були зроблені спроби силової демократизації суспільств, які не виявляли потенцій для демократичного розвитку. Наразі визнано, що заподіяне адміністрацією президента США Джорджа Уокера Буша вторгнення до Іраку й Афганістану відбувалися відповідно до неоконсервативного плану демократизації Великого Близького Сходу (хоча формально обґрунтовувалися потребою знешкодження терористичної загрози після нападу у Нью-Йорку 11.09.2001 р.). Передбачалося, спираючись на воєнну силу, нанести поразки авторитарним і клерикальним режимам партії БААС і Талібану та провести у країнах глибокі економічні та демократичні перетворення, створивши "новий Близький Схід" і забезпечивши безпеку Ізраїлю. В обох випадках США вдалося створити неліберальні демократії.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні "хвилі" демократизації глобального світу. Стисло розкрийте змістовність цих етапів.

2. Чому "перша хвиля" демократизації охопила лише країни Заходу?

3. У чому полягала роль США у демократизації післявоєнного світу?

4. У чому криється причина нестійкості демократій у країнах Третього світу? Наведіть приклад і проаналізуйте його.

5. Що таке "неліберальна демократія"? Чи можна вважати "неліберальною демократією" політичний лад України?

Лекція 12. Регіональні проблеми міжнародних відносин.

Мета – надати основні уявлення про змістовність поняття регіону, сутність тенденції до регіоналізації міжнародних відносин у сучасному глобалізованому світі.

Основні питання

12.1. Регіони у міжнародній політиці.

12.2. Регіоналізм у сучасному світі.

12.3. Макрорегіони світу.

12.4. Регіональна стабільність і регіональна інтеграція.

Професійні компетентності:

знати: сутність тенденції до регіоналізації міжнародних відносин і етапи виникнення та розвитку конфліктів у межах регіональних систем;

уміти: шукати шляхи вирішення регіональних проблем;

автономність і відповідальність: самостійно та свідомо використовувати знання щодо розроблення методів потенційного запобігання виникненню регіональних конфліктів.

Ключові слова: регіон, регіоналізація, регіони світу, макрорегіони.

12.1. Регіони у міжнародній політиці.

Розглядаючи міжнародні відносини, як правило, говорять про взаємодію країн, які виступають носієм державного суверенітету, вони є основними акторами (чинними суб'єктами) світової політики. У XIX ст., коли формувалася теорія міжнародних політичних відносин, кількість таких акторів була досить невеликою, і світова політика зводилася до відносин декількох великих держав, що привертало увагу дослідників. Світовий рівень міжнародної політики отримав актуальність у другій половині XX ст. разом із воєнно-блоковим протистоянням і подальшою глобалізацією. Глобальне протистояння, глобальна політика, міжнародні організації, глобальні проблеми людства потребували відповідного рівня аналізу, який охоплює міжнародні процеси у світовому масштабі. У цьому плані важливий розгляд ще одного рівня структури міжнародних відносин – регіональний.

Поняття регіону є уявно простим, адже ми постійно оперуємо ним, виділяючи групи країн і території. У них уявляється деяка спільність, і це дозволяє (а часом навіть і вимагає) аналізувати їх як певну спільноту. Набагато складніше виявити чіткі критерії, які обумовлюють існування

регіону, адже чинників їх виокремлення є декілька і вони можуть конкурувати між собою.

Регіон може виділятися *за географічною ознакою*. Такий підхід перегукується із відомою у минулому теорією "природних кордонів", а також географічним детермінізмом – уявленням, що природні умови проживання справляють визначального впливу на формування суспільства. За таким підходом регіон об'єднується спільністю природно-кліматичних умов і обмежується очевидними географічними кордонами, що не позбавлено сенсу. Наприклад, завоювання VII – VIII ст. поширили арабські етноси та їх культуру на територію, географічно пов'язану поясом земель Аравійського півострова та Північної Африки, що за своїми природою і кліматом найбільш відповідали традиційному способу життя і ведення господарства арабських племен. У перспективі це створило групу званих арабських країн, де араби складають більшість населення та арабська є мовою міжетнічного спілкування.

Регіон може виділятися *за історико-культурною ознакою*, яка базується на культурній близькості населення. Ця близькість формується історично, надаючи людям спільний історичний досвід існування. Приклад арабських завоювань показує, що напрями розселення арабської спільноти диктувалися їх способом життя – господарством, культурою і побутом. Більше того, політичні завоювання арабів у VII – VIII ст. вийшли далеко за межі "географічно придатних" для них пустельних земель. Арабський халіфат охопив обширні території зі строкатим населенням, утворивши основу для майбутньої ісламської єдності.

Регіон може виділятися *за економічною ознакою*. У такому випадку розглядають тісні економічні зв'язки у рамках певного господарського комплексу із властивими йому особливостями галузевої структури. Господарське районування широко використовується у економічній географії для аналізу структури розміщення виробничих сил (як правило, у межах однієї країни). У складі сучасної України виділяють дев'ять економічних регіонів. У складі такого великого міждержавного об'єднання, як ЄС, так звані єврорегіони утворюються як транскордонні об'єднання, основною метою яких є економічна інтеграція та розвиток. Єврорегіон Маас – Рейн включає суміжні території Німеччини, Бельгії та Нідерландів, розташовані навколо транспортного коридору Аахен – Маастрихт – Хасселт – Льєж із високорозвиненими галузями машинобудівної, хімічної промисловості та транспорту.

Регіон може виділятися *за соціально-політичною ознакою*, де на передній план виходить спорідненість політичних систем і соціального ладу територій. Згадані єврорегіони є також і проєктами соціально-політичного розвитку, які посилюють і поглиблюють інтеграцію між

територіями країн ЄС. Балто-Чорноморський регіон, до якого включають Україну, Польщу, Білорусь і країни Балтії, розглядається як перспективний проєкт політичного партнерства країн, що мають подібні суспільства і можуть бути пов'язані спільними цілями своєї зовнішньої політики.

Як можна побачити із наведених прикладів, ознаки виділення конкретного регіону часто перетинаються. Єврорегіон Маас – Рейн є не лише об'єднанням територій, які взаємодоповнюють одна одну економічно. Ці території є близькими культурно, пов'язані спільною історією взаємовідносин. Нарешті, створення єврорегіонів є політичним проєктом, адже їм надають офіційного статусу. Виділення регіону є певною умовністю, а його розміри та місце у системі світових відносин може різнитися від невеликих територій у межах однієї суверенної держави – до транскордонних територій і великих багатонаціональних формувань, що включають групи країн.

12.2. Регіоналізм у сучасному світі.

Якщо населення самоідентифікує себе як мешканців певного регіону, кажуть про наявність регіоналізму – політичного мислення, яке фокусується на підкресленні регіональних особливостей територій.

У сучасному світі регіоналізм стає помітною політичною тенденцією. Відповідно до концепцій сучасної теорії міжнародних відносин, процеси глобалізації і регіоналізації є взаємодоповнюваними. Глобалізація нівелює значення національної держави із властивою для неї ідеологією державного націоналізму та патріотизму. В умовах сучасного глобального суспільства посилюється автономія особи, і людина не настільки жорстко, як це було раніше, ідентифікує себе як представника саме цієї держави. Самоідентифікація із державою не зникає, але людина набуває більше простору для виявлення інших боків своєї ідентичності – зокрема, регіональної. Політична децентралізація і свобода економічного життя та-кож сприяють перенесенню уваги громадян на більш близький для повсякденного життя рівень регіонів.

Регіоналізм як ідеологія пропагує набуття територіальної автономії у рамках певної держави, політичної децентралізації і проведення політики регіонального розвитку. Ці цілі відстоюють регіональні (регіоналістські) політичні рухи та партії. Іноді політичний регіоналізм приходить до сепаратизму та вимог сецесії. Прикладом такої партії може слугувати Ліга Півночі, яка діє у Італії. Партія була заснована у 1989 р.; її існування підтримують відмінності у культурі й економічному розвитку між Північною та Південною частинами країни. Партія вимагає федералізації країни в інтересах заможнішої Півночі.

Сучасне концептуальне осмислення тенденції до регіоналізації віддзеркалює концепція так званого "нового регіоналізму" ("м'якого регіоналізму", "відкритого регіоналізму" тощо). Бачення нового регіоналізму засновується на сприйнятті сучасного світу як взаємодії не лише (і навіть не стільки) держав, а властивих для епохи глобалізації недержавних утворень, у тому числі регіональних. Відкритість системи міжнародних відносин уможливує створення транскордонних децентралізованих інтеграційних об'єднань, провідну роль у яких відіграватимуть регіони.

Існує кілька моделей політики, які реалізують принципи регіоналізму. Найбільший досвід у цьому накопичений європейськими країнами, де регіоналізм є одним із напрямів політики ЄС. Перший документ "Регіональна політика Спільноти" було видано Єврокомісією ще у 1969 р. Для сприяння європейському регіоналізму та посиленню територій у 1985 р. було утворено Асамблею регіонів Європи (Assembly of European Regions – AER). Розвиток AER відбувався відповідно до програми "Ширшої Європи" (Wider Europe). Отже, у процесі розширення AER об'єднала більше 300 регіонів країн Європи, включно із країнами – не членами Європейського Союзу. В Україні членами AER наразі є міські самоврядування Кривого Рогу, Одеси та Павлограду. У складі європейських інституцій AER є парт-нером Конгресу місцевих і регіональних урядів Європи (Асамблея у складі Ради Європи) та Комітету регіонів (ЄС). Розвиток регіональної політики ЄС було підтримано програмою INTERREG, фінансованою Європейським фондом регіонального розвитку (ERDF).

У 1988 р. Європарламентом було прийнято "Хартію регіоналізму", якою проголошувався перехід до "Європи регіонів". Тривалий час "Європа регіонів" залишалася популярною концепцією щодо трансформації ЄС у напрямі послаблення національних інституцій на користь регіонів, які ставали б основою територіально-політичної організації ЄС і партнерами його вищих інституцій – Єврокомісії та Європарламенту. У 1994 р. Радою Європи було ухвалено "Хартію місцевого самоврядування", а в 1996 р. AER прийняла "Декларацію про регіоналізм", які розвивали ідею *трьох рівнів європейської інтеграції* – регіонального, національного та наднаціонального. Для європейської моделі регіоналізму характерні спирання на європейські цінності, високий рівень інституціоналізації та правової культури, послідовність і етапність розвитку. Проте ця модель піддається критиці із кількох позицій. Вважають, що "модель самоорганізованих територій" надає переваги найбільш розвиненим територіям, що призводить до поглиблення міжрегіональних диспропорцій, хоча політика ЄС була спрямована на їх переборення. "Європа регіонів" розхитує принципи демократії, адже

розмиває політичну відповідальність за рішення влади, яка традиційно зосереджується на рівні держав.

Модель "Східного регіоналізму" як правило асоціюється із політикою Китаю. На програмному рівні концепції регіоналізму Китаю підкреслюються економічні вигоди від регіональної інтеграції, взаємовигідність та його ідеологічна нейтральність. Тут КНР веде непряму полеміку із західним регіоналізмом, якому закидають прагнення до нав'язування певної системи цінностей (перш за все політичної демократії і прав людини). На практиці "Східний регіоналізм" виступає інструментом просування економічних інтересів Китаю через створення систем прикордонної торгівлі між суміжними провінціями КНР і територіями країн оточення, запровадження регіональних інвестиційних проєктів китайських компаній тощо. Проєкти регіоналізації, як правило, не формалізуються і не інституціоналізуються через укладання зобов'язальних угод і створення відповідальних політичних структур. Східна модель інтеграції отримує позитивні оцінки, якщо сприяє господарському розвитку. На прикладі регіонального економічного співробітництва КНР і М'янми її критики розкривають хижацьке використання людських і природних ресурсів. Брак демократичних інститутів веде до безвідповідальності політичної влади перед населенням експлуатованих регіонів. Основним рівнем моделі "Східного регіоналізму" є міждержавний, що передбачає утворення систем регіональної співпраці із переважанням впливу із боку Китаю. Економічна вигідність і деідеологізація розглядаються позитивно, адже регіональна співпраця може вибудовуватися між країнами, які мають відмінні (у тому числі відверто антидемократичні) політичні режими.

12.3. Макрорегіони світу.

Серед найбільш поширених підходів до районування світу за регіонами є використовувана ООН кодифікація UN M49 (Standard Country or Area Codes for Statistical Use – Series M, No. 49), яка містить стандартні коди країн, використовувані для статистичних потреб. UN M49 є чотирьохрівневим, де першим рівнем (код 001) виступає світ у цілому, другим – континенти (наприклад, 150 – Європа), третім – відповідний макро-регіон, четвертим – країна. Отже, спираючись на схему регіоналізації, можна окреслити такі **макрорегіони світу**:

Африка: Північна Африка, Тропічна Африка (Африка на південь від Сахари: Східна Африка, Центральна Африка, Південна Африка, Західна Африка);

Латинська Америка: Карибський басейн, Центральна Америка, Південна Америка, Північна Америка;

Азія: Центральна Азія, Східна Азія, Південно-Східна Азія, Південна Азія, Західна Азія (Близький Схід);

Європа: Східна Європа (із виключенням Північної Азії – Росії), Західна Європа, Центральна Європа, Північна Європа, Південна Європа, Балканські країни;

Океанія: Австралія та Нова Зеландія, Меланезія, Мікронезія, Полінезія.

Як було зазначено, виокремлення даних регіонів і віднесення до них конкретних країн є умовним і часто дискусійним питанням. Так, Іран може бути віднесений до регіону Південної Азії, щодо якої він є пов'язаний своїми східними кордонами – він межує із Пакистаном і Афганістаном. Іран є багатоетнічною, "строкатою" країною, населення його східних про-вінцій (останів) є етнічно близьким до населення його сусідів на Сході. Водночас західна частина Ірану є типовою близькосхідною, із переважанням західноазійських (близькосхідних) етносів – персів, арабів, курдів та ін.; з "нафтовою" економікою, домінуванням ісламу шиїтського напрямку (найбільша країна Південної Азії – Індія, не є ісламською) і відповідними зовнішньополітичними інтересами, зосередженими навколо Перської Затоки. Із цієї точки зору Іран можна віднести до Західно-Азійського (Близькосхідного) регіону.

Суттєвою проблемою є приналежність до певного регіону Російської Федерації. Території країни на схід від Уральських гір (Азійська Росія), і Далекий Схід мають очевидну географічну та певну етнічну близькість до регіонів Центральної та Східної Азії. Проте на цих територіях мешкає менше 1/5 її населення, економічно та політично вона є лише додатком для російського Центру. Західна частина РФ (Європейська Росія) є географічно великим утворенням, що вміщує переважну більшість населення. Традиційно РФ відносять до країн Східної Європи, із якими вона має певну історичну, етнічну, конфесійну та мовну спорідненість. Водночас за масштабами, чисельністю населення і характером зовнішньополітичних інтересів у Азії Росія випадає із кола країн Сходу Європи. Існують і суттєві культурні та ціннісні відмінності, обумовлені особливостями історичного розвитку цього територіально великого, самодостатнього державного утворення, яке під час формування перебувало під культурним впливом народів Степової Азії. Отже, РФ часто долучають до субрегіону Північної Азії (або Євразії).

Щодо визначення регіону Східної Європи дискусійною є належність колишніх країн так званого соцтабору. Існує точка зору, що чіткий поділ на Західну та Східну Європу є відображенням застарілих політичних

реалій доби міжблокового протистояння. Альтернативою є виділення регіону Центральної Європи та Балканського півострова. До Центральної Європи у такому випадку відносять ФРН, Австрію, Швейцарію, а також Чехію, Угорщину, Словаччину, Словенію, Польщу. Румунію і Болгарію із іншими країнами колишньої Югославії включають до Балканського регіону. Використання такого альтернативного регіонального поділу активно підтримується і просувається політиками цих країн. Для України питання регіонального поділу Європи є відчутною політичною проблемою. Належність до усіченої Східної Європи є ознакою прив'язки її до Росії. Крім цього, образ "країни Східної Європи" викликає низку негативних стереотипів (бідність, злочинність, відсталість, специфічна "радянська" ментальність, традиційне суспільство), які не сприяють творенню позитивного іміджу країни. Перспективним для України є входження до числа країн Центральної Європи або Сходу Європи як регіону, який спирається на так звану Балто-Чорноморську вісь співробітництва та виключає Росію зі сфери взаємин. Історично така регіональна конфігурація відтворює обриси Великого Князівства Литовського XIV – XV ст.

12.4. Регіональна стабільність і регіональна інтеграція.

Специфіка сучасної світової політики нівелює загрози *військових конфліктів* великого масштабу та високої інтенсивності. Такі конфлікти завдають високих втрат для учасників і суміжних сторін в умовах глобалізованого господарства та глобалізованого суспільства. Зниженню глобальної напруги сприяло припинення світового військово-блокового протистояння на початку 1990-х рр. На передній план у сучасному світі виступають локальні конфлікти малої інтенсивності. Через низку причин і рушійних механізмів вони можуть викликатися структурними (економічними, ресурсними) суперечностями між країнами. Таким є конфлікт за експлуатацію економічних ресурсів Південно-Китайського моря, де у районі Парасельських островів і архіпелагу Спартлі розвідані поклади нафти та газу. У конфлікт утягнуті кілька країн регіону, які оспорожують морські кордони, якими означені потенційні місця видобутку. Море насичене численними островами, атолами та рифами, що створює юридичні приводи для оголошення суверенітету (виключної економічної зони) над морським шельфом. Основними сторонами конфлікту є Китай, який претендує на преференції у володінні даними морськими територіями, В'єтнам, Філіппіни, Малайзія. Конфлікт має тривалість перебігу з використанням військової сили (із боку Китаю) та досвід міжнародного арбітражу та посередництва у рамках АСЕАН.

Територіальні зіткнення є іншим джерелом регіональних конфліктів. Територіальна суперечка між двома країнами може породжувати зміщення регіонального балансу сил і втягування до політичного протистояння широкого кола країн регіону. Конфлікт між Вірменією та Азербайджаном навколо території Нагорного Карабаху залучив до політичних учасників протистояння такі регіональні країни, як Росія, Туреччина й Іран, по-роджуючи умови для регіональної нестабільності.

Етно-конфесійні суперечності є небезпечним механізмом розвитку регіональних конфліктів. Такою є "курдська проблема". Конфігурація розселення курдського етносу включає суміжні території Туреччини, Іраку, Ірану та Сирії, де курди складають національні меншини. Прагнення курдів до єдності і самостійності не можна задовільнити проектами відокремлення національно-культурних автономій у складі країн. Курдська меншина політично зорганізована (функціонує впливова Робітничка партія Курдистану) та має дієві військові структури, будучи чинником нестабільності регіону. Курдська сторона є частиною більш широкого військово-політичного протистояння, яке із 2011 р. охопило Сирію та Ірак.

В умовах глобалізованого світу регіональні конфлікти, як правило, набувають широкого контексту, залучаючи гравців, які не належать до регіону. Так, сирійське (або іраксько – сирійське) протистояння, яке розпочалося із серії повстань 2010 – 2011 рр., задіяло практично всі країни регіону (Іран, Туреччину, Саудівську Аравію, ОАЕ, Катар, Йорданію, Ізраїль), а також нерегіональні країни – РФ і США. Процес втягування до конфлікту зовнішніх учасників породжує ***інтернаціоналізацію конфлікту***. Протистояння набуває загостреного, складного характеру, що утруднює використання традиційних засобів деескалації регіональних конфліктів – міжнародне посередництво та використання миротворчих сил під егідою міжнародних організацій.

Цілям регіональної стабільності сприяє створення регіональних об'єднань і відповідальне регіональне лідерство із боку політично й економічно потужних країн. Тенденція до створення структур регіональної безпеки набуває розвитку із середини ХХ ст., серед них: СЕАТО (Організація угоди про безпеку Південно-Східної Азії – військово-політичний блок, який діяв у 1955 – 1977 рр.), СЕНТО (Організація центрального договору – військово-політичне об'єднання, що існувало у 1955 – 1979 рр.).

За своєю побудовою вони включали провідні країни регіону та США й одну або декілька країн Заходу, що забезпечувало ефективну військово-політичну взаємодію в умовах глобального воєнно-блокового протистояння.

Із послабленням рівня напруги на початку 1990-х рр. на передній план виступили проекти міждержавних регіональних об'єднань, які переслідують цілі міждержавного партнерства й економічної інтеграції. Таким об'єднанням є Європейський Союз, формування якого розпочалося із угод 1951 р. Створення ЄС було викликано прагненням припинити руйнівні військові конфлікти у Європі, досягнувши взаємокорисних умов співіснування на основі ціннісної, економічної, політичної, соціальної і культурної інтеграції. Поряд із європейським проектом у світі виник ряд регіональних об'єднань, заснованих на філософії взаємокорисної інтеграції. Такою є АСЕАН – Асоціація країн Південно-Східної Азії, утворена у 1967 р., яка наразі включає десять країн регіону із населенням біля 600 млн людей та ВВП у 9,7 трлн. доларів. Рівень інтеграції у рамках АСЕАН є набагато меншим, ніж у ЄС. На перший план країни висувують взаємокорисну економічну співпрацю, практично виключаючи об'єднанчу ціннісну основу та прагнення до економічної і політичної єдності. Тим не менше, АСЕАН є механізмом зовнішньополітичної координації країн регіону, дозволяючи здійснювати спільні економічні ініціативи. У регіоні Центральної і Південної Америки у 1985 р. було утворено МЕРКОСУР – Спільний ринок країн Південної Америки. Основою об'єднання також є використання переваг економічної інтеграції, зокрема через забезпечення свободи руху товарів і послуг, координації економічних політик, гармонізації законодавства. Наразі до складу об'єднання входять одинадцять країн регіону та Нова Зеландія із сумарним населенням у 265 млн осіб і ВВП у 3,4 трлн. доларів. Ефективність спільноти обмежується через нестабільність відносин, викликану політичними коливаннями між правими та лівими політичними силами, які визначають політику режимів країн регіону. У 2000-х рр. дестабілізаційним чинником стала боротьба, ініційована ліво-популістським урядом Венесуели, яка приєдналася до об'єднання у 2003 р. і участь якої була призупинена у 2017р. через антидемократичні зрушення у внутрішній політиці.

НАФТА – Північно-Американська угода про вільну торгівлю (USMCA із 2018 р.) була створена у 1992 р. До зони вільної торгівлі, що економічно об'єднує увесь Північноамериканський континент, увійшли США, Канада та Мексика. Метою об'єднання є створення сприятливих умов для взаємної торгівлі та інвестицій. Об'єднання має суто економічні цілі, тридцятирічне його існування інтенсифікувало процеси взаємного товарообігу. Діяльність об'єднання ускладнюється систематичним дисбалансом у торгівлі, внаслідок чого утворюється негативне сальдо у торгівлі США із Мексикою. Виникла суперечка інтересів, пов'язана із проблемою мобільності робочої сили – необмежений допуск громадян

Мексика на ринок праці США матиме низку далекосяжних наслідків, які виходять за рамки суто економіки.

У сучасному світі забезпечення регіональної стабільності та взаємовигідного співробітництва є умовою сталого політичного та господарського розвитку.

Контрольні запитання

1. Назвіть чинники, які визначають поняття регіону. Спираючись на них, наведіть і проаналізуйте приклад регіону.

2. Охарактеризуйте принципи "м'якого регіоналізму". У чому причини кризи цієї концепції?

3. Проаналізуйте один із макрорегіонів світу. Які країни до нього включають? Що є критеріями до виділення регіональної єдності?

4. Чому регіональні інтеграційні об'єднання стають чинником політичної стабільності? Наведіть приклад такого об'єднання.

Змістовий модуль 4. Міжнародні відносини у різних сферах суспільного життя

Лекція 13. Міжнародні інформаційні відносини як складова сучасної матриці світової політики.

Мета – усвідомлення ролі міжнародних інформаційних відносин у світовій політиці та її вплив на міжнародні відносини.

Основні питання

13.1. Сутність інформатизації в її політичному вимірі.

13.2. Інформатизація світової політики через використання досягнень інформаційної революції.

13.3. Сутність та особливості інформаційної війни.

Професійні компетентності:

знати: структурні та функціональні моделі міжнародних інформаційних відносин, моделі взаємодії суб'єктів міжнародних інформаційних відносин, моделі поширення міжнародної інформації;

уміти: визначати місце інформації та інформаційної безпеки в системі безпеки різних акторів світової політики та міжнародних відносин;

автономність і відповідальність: самостійно та свідомо виділяти інформаційні складові безпеки держави, суспільства й особи.

Ключові слова: інформаційна революція, інформаційна війна, кібернетична сфера.

13.1. Сутність інформатизації в її політичному вимірі.

У наукових роботах феномен інформатизації тісно пов'язаний з концепцією інформаційного суспільства. У її основу закладені ідеї про наступ так званого "інформаційного століття", що формує нове "інформаційне оточення". Стержневим елементом суспільства визнається комунікація, здатна сформувати "цивілізацію розуму". Основним критерієм рівня розвитку сучасного суспільства є величина інформаційного обміну між суб'єктами політичних зв'язків і його якість.

Інформатизація, зачіпаючи всі сфери соціальної дійсності, повинна спрямовуватись на задовільнення інформаційних потреб індивідів і їх об'єднань. Її сутністю визнається формування автоматизованого середовища, за-родження, обробки та поширення знань з метою їх перетворення на дієвий матеріальний чинник.

Політологія покликана вивчати проблеми взаємозв'язку інформатизації суспільства зі сферою політичних відносин. Однак динамізм і багатовекторність взаємовпливу інформаційної та політичної сфер породжують нові форми та технології, спричиняючи серйозні проблеми теоретичного та прикладного характеру. Отже, інформатизація не тільки конструктивно впливає на сферу політичних відносин, але формує ряд викликів і наслідків, що вимагають адекватної реакції експертної спільноти та державної влади. Політична наука, як і практика політичного управління, не завжди належним чином реагує на нові тенденції в розвитку інформаційних комунікацій. Сутність інформатизації в її політичному вимірі постійно змінюється, набуваючи суперечливого характеру, наслідком чого стають непередбачуваність і неоднозначність результатів процесу з причин як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку.

Інформатизація не революціонізує соціально-політичну структуру сучасного суспільства, але може органічно вписатися в неї, надаючи великий вплив на окремі її елементи. Інформатизація є основою взаємодії між членами суспільства, формування громадянського суспільства і його інституційних структур. Постійна інформаційна взаємодія між громадянським суспільством і державною владою, між усіма гілками та структурами центральної і місцевої влади є найважливішою умовою сталого розвитку держави, збереження її єдності та цілісності. Діяльність системи органів державної влади має своєчасно підтримуватись достовірною інформацією. Це є найважливішою умовою сталого й ефективного функціонування суспільства, реалізації всіх стадій процесу державного управління, адекватного цілям і завданням розвитку та задоволення насущних потреб суспільства.

Демократичні перетворення, інтенсифікація і глобалізація інформаційних процесів розширили простір політичної системи від міста-держави до гігантських націй-держав, визначивши нове коло завдань, від розв'язання яких залежить могутність політичної влади всередині та поза межами держави. Серед таких – інформаційне забезпечення функціонування політичної системи та регулювання інформаційних процесів у сучасному суспільстві.

Політичне значення інформатизації та наслідки її впливу на сферу владних відносин повинні оцінюватися не тільки в позитивному ключі.

Поширене переконання, що інформаційна епоха, будучи тісно пов'язана з процесами глобалізації, втілює і ретранслює серйозний конфліктний потенціал. Наприклад, А. І. Поздняков зазначає, що досягнення інформатизації інтенсивно використовуються в антигуманних цілях, дестабілізуючи політичний процес.

Ключовим маркером для акторів світової політики визнається їх зниження або підвищення статусу в соціальному, інформаційному й економічному обміні. Не слід забувати про проблему динаміки інформаційного простору, іменованого "цифровим розривом", який визнається найсуперечливішим з аспектів інформатизації. Є досить серйозні підстави відносити "цифровий розрив" (або "цифрову нерівність") до специфічного різновиду суспільно-політичної дискримінації.

У 1997 р. в офіційних документах Організації Об'єднаних Націй констатувалась обмеженість доступу населення більшості країн планети до інформаційної сфери. Якщо в розвинених країнах постіндустріальної цивілізації застосовувалося поняття "інтернетівський спосіб життя", то для ідентифікації залежності соціальних груп від системи електронних комунікацій стали застосовувати термін "цифрова нерівність" або "цифровий розрив". В опублікованій в 2013 р. доповіді Всесвітнього економічного форуму "Глобальні ризики 2013" підкреслювалося, що глобальний цифровий інструментарій надає безпрецедентні можливості для здобуття військово-стратегічних і економіко-конкурентних переваг його власникам. Умовами для цього називалися контроль над технічними центрами транснаціональних комунікаційних мереж, розгалужена космічна супутникова система, наявність ефективних комунікаційних технологій і підготовлених кадрів. Невідповідність цим критеріям обумовлює регресивний стан аутсайдерів інформаційно-політичного та політико-економічного суперництва в світі, що глобалізується.

Можна не сумніватися, що найбільш впливовими суб'єктами інформатизації в постбіполярному світі поряд з інститутом держави є транснаціональні групи та корпорації. Великий капітал давно та ґрунтовно освоїв інвестиції в інформаційну сферу, що є однією з причин політичної ангажованості та вибірковості впровадження передових інформаційних комунікацій і технологій в суспільне життя. Багато підстав є для того, щоб визнати прерогативу Світової організації торгівлі у визначенні пріоритетів формування глобального інформаційного простору.

Політичні технології управління інформатизацією призначені для розв'язання проблем правового регулювання, інформаційної безпеки, співвідношення свободи та відповідальності за користування інформацією, сукупність яких визначає напрям розвитку політичної сфери суспільства. Головним важелем для впливу на свідомість людей в політичних цілях стають досягнення інформатизації; інформатика стає основним двигуном політики. Будь-яка політична система, кожен з її компонентів функціонують у взаємодії із зовнішнім середовищем. Суб'єкт політики ніколи не буває цілком вільним у виборі мети та засобів її

досягнення: він повинен за допомогою засобів інформатизації враховувати обставини, можливу реакцію середовища на свої дії, прогнозувати ступінь досяжності поставленої мети та виявляти умови успішного результату.

13.2. Інформатизація світової політики через використання досягнень інформаційної революції.

Стратегічні програми інформатизації реалізуються вже понад два десятиліття. У лютому 1993 р. був оприлюднений меморандум Білла Клінтона й Альберта Гора щодо створення "Національної інформаційної інфраструктури", яку пізніше доповнила концепція "Інформаційного суспільства", затверджена Комісією Європейського Союзу в грудні 1994 р. Інформаційна політика провідних акторів глобалізації може слугувати однією з причин "цифрового розриву" між державами постбіполярного світу. Інформаційне співтовариство країн, що розвиваються, і надалі перебуває в технологічній і матеріальній залежності від зарубіжного імпорту. Як впливає з викриттів громадських активістів, імпортовані інформаційні продукти та технології застосовуються в якості інструментів інформаційної боротьби проти суб'єктів міжнародної політики, які прагнуть відстояти національний суверенітет своєї держави. Справжні задуми щодо встановлення інформаційно-політичного домінування камуфлюються офіційними деклараціями, в яких проголошується необхідність рівноправного співробітництва в інформаційній галузі. Так, прийнята в 2000 р. країнами так званої "вісімки" "Хартія глобального інформаційного суспільства" містила заклик до подолання електронно-цифрової нерівності між країнами та максимального залучення в світовий інформаційний простір усіх держав – незалежно від рівня їх технологічного розвитку. Незважаючи на пропаганду загальнолюдських цінностей в сфері інформаційної політики, претенденти на світову гегемонію не вдаються до реальних дій з подолання проблеми інформаційної нерівності, детермінованої принциповим розривом у можливостях практичного впровадження інформаційних технологій.

До типових ознак "наздоганяючої інформатизації" слід віднести: науково-технологічне відставання від лідерів глобального інформаційного суспільства; спроби поглинання ресурсів суспільства за допомогою поширення інформаційних технологій і комунікацій зовнішнього походження; самоорганізацію соціальних груп, антагоністично налаштованих до традиційних ментальних та ідейних установок суспільства. Зазначені причини спонукають до посилення ролі державної інформаційної політики.

Процес інформатизації політики має амбівалентний і двосторонній характер. Потреби боротьби за владу і гегемонію в національному, регіональному та глобальному масштабах змушують акторів використовувати досягнення інформаційної революції в утилітарних цілях. У науковому співтоваристві це знайшло відображення в появі таких дефініцій, як "кіберполітика", "ноополітика", "медіаполітика". Під кіберполітикою розуміють застосування у сфері політичних відносин кібернетичних і наукових методів. Найбільш значущими з них слід назвати автоматизовані механізми зворотного зв'язку, електронну соціальну інженерію, маніпулювання масовою свідомістю. Медіаполітика реалізується через сукупність політичних, законодавчих, економічних, культурних регуляторів діяльності засобів масової інформації. Особливе місце відводиться осмисленню феномена ноополітики, що трактується як інформаційна стратегія з управління міжнародними процесами за допомогою використання механізмів психологічного впливу на суспільну свідомість.

Безперервний розвиток інформаційних технологій створює унікальну можливість розв'язати проблеми національної та міжнародної безпеки. Особливість інформаційної революції полягає в розширенні суб'єктів політичної боротьби, включаючи не тільки об'єднання, які відстоюють інтереси громадянського суспільства, а й екстремістські мережеві суспільства.

Розвиток розглянутих тенденцій свідчить про те, що вплив інформатизації на політичні відносини викликає і зворотний ефект. "Політичний клас" у різних країнах і регіонах, а також інтернаціональна еліта епохи глобалізації можуть використовувати досягнення інформаційної революції для реалізації своїх корпоративних потреб, що далеко не завжди збігаються з інтересами національних держав і світової спільноти в цілому. Це актуалізує необхідність постійного вдосконалення інформаційної безпеки як невід'ємного компонента національної безпеки України. Водночас особлива увага повинна приділятися духовно-інформаційній складовій безпеки особистості, суспільства та держави. Наслідком поширення інформаційних технологій є поява глобальних інформаційних мереж, які радикально змінюють традиційні ідеологічні погляди, морально-етичні цінності тієї чи іншої держави.

У постбіполярному світі на порядок зросли можливості для інтенсивного впливу на світогляд, який формується не тільки за рахунок спотворення інформаційних потоків, а й більш закамурфльованих операцій, що надають політико-ідеологічний і моральний вплив на індивідуальну та колективну політичну свідомість індивідів і соціальних спільнот.

Наявність ефективних електронних комунікацій, транснаціональних соціальних мереж, які неможливо поставити під контроль національної держави, створює серйозну конкуренцію класичним системам освіти та виховання, а поширювані через них ідейні настанови нерідко вступають у суперечність з досягненнями світової культури та нормами традиційної моралі. Саме в зазначеному сегменті інформаційної сфери переплітаються і взаємно накладаються один на одного елементи інформатизації і політики, породжуючи гібридні форми обох сфер життєдіяльності.

Отже, феномен інформатизації політики не тільки визначає рівень захищеності національних інтересів у інформаційному просторі, а і підвищує вимоги до стану всього спектра проблем політичної, економічної, соціальної, військової, екологічної сфер – залежно від рівня їх залученості в глобальний інформаційний простір.

Підводячи підсумок, зазначимо, що сутнісній вираз інформатизації світової політики полягає в соціальній ангажованості використання досягнень інформаційної революції в полі владних відносин. Незважаючи на зовні стихійний характер поширення передових електронних комунікацій і технологій, зацікавлені політичні актори розширюють свої можливості у маніпулюванні та виборчому використанні напрацювань інформаційної епохи. Зважаючи на це, виправданим буде вести мову не тільки про "інформатизацію політики", але про "політизацію інформаційної сфери", що має вельми суперечливі наслідки для міжнародної і національної безпеки та для політичного процесу в цілому. В умовах перманентної інформаційної революції, подальші практичні прояви якої сьогодні вкрай складно спрогнозувати та передбачити, пріоритетним завданням державного управління залишатиметься налагодження продуктивних контактів з мережевими цивільними об'єднаннями, неурядовими організаціями, науковцями та експертами як України, так і зарубіжних держав. Удосконалення державної політики в постбіполярному світі вимагає залучення всього комплексу ресурсів і досягнень інформаційної сфери.

13.3. Сутність та особливості інформаційної війни.

Історія земної цивілізації пов'язана з однією з "вічних" проблем соціальної практики – проблемою насильства. Особливо гостро питання насильства поставали в період великих історичних поворотів і корінних руйнувань сформованих укладів життя цілих народів, коли вирішувалася доля націй, держав. Найжорстокішим і кривавим видом насильства завжди була війна. Більше 14 500 воєн, відомих людству, є красномовним доказом цьому.

І напередодні військових конфліктів, і в ході воєн створювалися нові технічні засоби та тестувалася більшість технологічних інновацій, які потім переходили в "мирне" життя. Сучасна технологічна революція призвела до появи абсолютно нового виду протистояння ворогуючих сторін. У 1980-ті рр. почали широко використовувати поняття "інформаційне протиборство", "інформаційна ера" в зв'язку з тим, що інформаційні системи стали частиною нашого життя, докорінно змінивши його. Ми використовуємо інформацію як головний інструмент обміну даними, сприйняття і маніпулювання оточуючими нас людьми. Інформаційній пропаганді завжди належало важливе місце у зовнішній і внутрішній політиці будь-якої держави, в інформаційну еру вона набуває нового значення. Розвиток новітніх технологій прискорило поширення глобалізаційних процесів і сприяло формуванню єдиного інформаційного простору, а інформаційне протиборство стало одним із дієвих методів досягнення мети.

Як зазначають дослідники, інформаційну війну можна уявити як "суперництво соціальних систем в інформаційно-психологічній сфері з приводу впливу на ті чи інші сфери соціальних відносин і встановлення контролю над джерелами стратегічних ресурсів, у результаті чого одні учасники суперництва отримують переваги, необхідні їм для подальшого розвитку, а інші їх втрачають". Евристична сторона запропонованого формулювання полягає в конкретизації сфери розповсюдження впливу інформаційної війни в науково-теоретичному міждисциплінарному підході до змістовності поняття. Також необхідно відзначити роботу колишнього віце-президента США, лауреата Нобелівської премії Альберта Гора, який визначає інформаційну війну як "атаку на розум". Ним підкреслюється роль інформаційного впливу на ухвалення політичних рішень, а також особливості поведінкової реакції індивідів на "інформаційний бум" з боку зацікавлених осіб.

Отже, *інформаційна війна* (англ. – *Informationwar*) – термін, що має два значення:

вплив на цивільне населення і/або військовослужбовців іншої держави шляхом поширення певної інформації. Термін "інформаційно-психологічна війна" був запозичений зі словника військових кіл США. У перекладі "Information and psychological warfare" може звучати і як "інформаційне протиборство", і як "інформаційна, психологічна війна" – залежно від контексту конкретного офіційного документа або наукової публікації. У цьому сенсі також доцільний термін *психологічна війна* – психологічний вплив на цивільне населення і (або) військовослужбовців іншої держави з метою досягнення політичних або суто військових цілей; цілеспрямовані дії, вжиті для досягнення інформаційної переваги шляхом

завдання шкоди інформації, інформаційним процесам і інформаційним системам супротивника з одночасним захистом власної інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем.

Ці визначення є основою для тверджень, що інформаційна війна – це:

- комплексне спільне застосування сил і засобів інформаційної та збройної боротьби;

- дії, спрямовані на досягнення інформаційної переваги, підтримку національної військової стратегії за допомогою впливу на інформацію та інформаційні системи противника з одночасним забезпеченням безпеки та захисту власної інформації;

- тільки засіб, а не кінцева мета, аналогічно тому, як бомбардування – засіб, а не мета;

- засіб для проведення стратегічної атаки або протидії;

у гуманітарному сенсі – ті або інші активні методи трансформації інформаційного простору. В інформаційних війнах цього типу мова йде про певну систему (концепцію) нав'язування моделі світу, яка покликана забезпечити бажані типи поведінки.

Основними формами ведення *технічної інформаційної війни* є: радіоелектронна боротьба, війна з використанням засобів електронної розвідки та наведення, нанесення віддалених точкових ударів з повітря, психотропна війна, боротьба з хакерами, кібернетична війна.

Інформаційна війна – це цілеспрямовані дії, вжиті для досягнення інформаційної переваги шляхом нанесення шкоди інформації, інформаційним процесам та інформаційним системам противника з одночасним захистом власної інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем.

Розглядаючи чинники інформаційної війни можна виділити дві протилежні *інформаційні підсистеми*:

- порушення інформації, яка зосереджена на введенні повідомлень в інформаційну систему супротивника, руйнівна діяльність проти носіїв інформації;

- інформаційний захист, який в основному зосереджений на виявленні порушень проти власної інформаційної системи та протидії їм.

Як "нульову точку" в розвитку теорії інформаційної війни приймають зазвичай 1976 р., коли радник Міністерства оборони США *Томас Рона* вперше заговорив про інформаційну війну як явище в міжнародних відносинах. Він виділив основні аспекти, які відрізняють інформаційні війни в сучасних умовах: існування інформаційної опозиції (поняття "ворог", виражене в термінах війни), глобальні потоки

інформації, паралельна дія хибної та достовірної інформації, вкидання фальшивої інформації в ін-формаційне поле противника тощо.

Мартин С. Лібіцький (колишній співробітник Центру передових кон-цепцій та технологій Інституту національних стратегічних досліджень Університету національної оборони у Вашингтоні) наголошує, що інформаційна боротьба не існує як окрема техніка ведення війни. М. Лібіцький виділив сім форм ведення інформаційної війни, детально описавши: інформаційну боротьбу з використанням систем управління; боротьбу на базі розвідувальних служб; боротьбу з використанням електронних систем, у тому числі радіоелектронних і криптографічних; психологічну боротьбу, в якій інформація використовується для зміни способу мислення іншої людини; боротьбу на основі хакерської діяльності; економічну інформаційну боротьбу; боротьбу в кіберсфері.

У 1950-х рр. *Пол Лайнбарджер* помітив, що в термінології існує співвідношення між термінами "психологічна" та "інформаційна" війна. Психологічна війна передбачає застосування пропаганди противника та всі заходи політичного, економічного та військового характеру, необхідні для запобігання боротьбі та нівелювання моралі протиборчої сторони. П. Лайнбарджер зауважив, що доктрина психологічної війни, прийнята в 1950-х рр. Об'єднаним комітетом начальників штабів Сполучених Штатів Америки, містила використання пропаганди та інформаційних засобів для впливу на поведінку, думки, емоції супротивника, а також іноземців, які перебувають на території ворога, з метою забезпечення реалізації конкретної державної політики.

Майкл Браун виокремив три типи інформаційної війни. Перший тип передбачає маніпулювання сприйняттям ворога, використання елементів психологічної боротьби та насадження власної думки про те, що має бути правдою. Другий заснований на порушенні потоку інформації, знищенні даних для запобігання координації з боку іншої сторони. Третій тип полягає у шпигуванні за системами, якими користується інша сторона.

Джордж Штейн, у свою чергу, стверджує, що інформаційну війну в найширшому розумінні слід розуміти як використання інформації для досягнення національних цілей країни.

Дороті Деннінг (професорка Джорджтаунського університету та відомий фахівець з криптографії) дає визначення інформаційній війні як виду діяльності, спрямованому на придбання та використання інформаційних ресурсів, включаючи датчики, диктофони, транспортери, процесори та контейнери. Через залежність, що існує в інформаційній інфраструктурі й інформаційному потоці, інформаційна війна впливає на ресурси. Д. Деннінг указує, що інформаційна інфраструктура охоплює всі

інформаційні ресурси, розрізняючи наступальну й оборонну інформаційні війни.

Отже, кібернетична сфера стрімко милітаризується. Нові інформаційні комунікаційні технології – це середовище, що характеризується потужною геостратегічною динамікою, багатьма засобами та методами, що викликають занепокоєння, та безліччю супротивників. Глобальна інформаційна мережа створює можливості для різних форм асиметричної атаки.

Засоби та методи інформаційної боротьби, що використовуються країнами, підлягають еволюції та мають добре обґрунтовану основу для застосування. Первинною основою інформаційних змагань була психологічна боротьба, в якій важливу роль відігравали пропаганда, дезінформація чи маніпуляції. Ефективність методів інформаційної боротьби, заснованої на психологічному впливі, ґрунтувалася на посиленні на емоційну сферу реципієнта та використанні знань про соціальний, політичний та культурний аспекти.

Інформаційна епоха, комп'ютеризація та розвиток сучасних технологій створили можливість для інформаційного впливу в реальній та віртуальній сфері. Розвиток медіа-сфери відігравав важливу роль у масовості доступу до інформації, а отже, і можливості дії на масового отримувача інформації. Інтернет дозволив збирати, передавати та отримувати до-ступ до величезної кількості даних, які також є предметом боротьби з ін-формацією з боку держав. Використання засобів і методів інформаційної боротьби дозволяє досягти передбачуваних цілей майже без використання інших практик (наприклад, сили).

Інформаційна боротьба застосовувалась з давніх часів, але її середовище та способи постійно змінюються. Найбільш вразливим елементом інформаційної системи є людина, яка в цьому плані потребує широкого захисту. Форми інформаційної боротьби набувають багатогранного характеру і можуть впливати на соціальну, політичну, економічну, культурну, ідеологічну, військову сферу.

Маючи на увазі сучасний технологічний розвиток, можна констатувати, що інформаційна боротьба також відіграватиме важливу роль у конкуренції держав у майбутньому. Сфера інформації та її використання можуть породити в майбутньому численні виклики та загрози для учасників міжнародних відносин.

У будь-якій складній самоорганізованій системі генетично закладено механізм саморуйнування. Цей механізм має інформаційну основу, будучи вразливий для чужорідних інформаційних впливів. Якщо складна система стає нестійкою, будь-яка інформація, що впливає на неї, може призвести до незворотних наслідків. Ця особливість позначається на

системних процесах будь-якого рівня, роблячи їх придатними для ведення інформаційних війн.

Чим же страшна інформаційна війна? Найбільш руйнівними наслідками можуть бути: втрата частини території держави, еміграція населення, порушення промислової структури, політична та військова залежність від держави-переможниці. Тобто істотної різниці в наслідках війни інформаційної та звичайної немає. Уражену країну так само чекають втрата ресурсів, падіння економіки, можливо, навіть втрата життя населення та ін. Виходячи з цього дуже важливо розуміти небезпеку сучасної машини інформаційного впливу, перестати недооцінювати комунікативні процеси. З огляду на складність цих процесів кожній державі необхідний орган, призначений для захисту інформації та створення інформаційного зброї.

Контрольні запитання

1. Дослідіть проблеми взаємозв'язку інформатизації суспільства та сфери політичних відносин.

2. Проаналізуйте найбільш впливові суб'єкти інформатизації в постбі-полярному світі.

3. Охарактеризуйте типові ознаки "наздоганяльної інформатизації".

4. У чому полягає амбівалентний, двосторонній характер процесу інформатизації політики?

5. Охарактеризуйте поняття "цифрова нерівність", або "цифровий розрив".

6. Які дві протилежні інформаційні підсистеми можна виділити, розглядаючи чинники інформаційної війни?

Лекція 14. Релігія і світова політика.

Мета – здатність до аналізу генезису розвитку та взаємовідносин релігії та політики, аналізу основних моделей поділу між релігією та політикою.

Основні питання

- 14.1. Історія формування взаємовідносин між релігією та політикою.
- 14.2. Моделі поділу між політикою та релігією.
- 14.3. Конфлікт між релігією і політикою.

Професійні компетентності:

знати: теоретичні та практичні аспекти впливу релігійного чинника на світову політику та міжнародні відносини;

уміти: усвідомлювати релігійний чинник у міжнародних відносинах;

автономність і відповідальність: самостійно використовувати знання основ впливу релігійного чинника на світову політику.

Ключові слова: релігія, релігійний фундаменталізм, політична релігія, світська держава.

14.1. Історія формування взаємовідносин між релігією та політикою.

Для стародавніх держав Середземноморського басейну до моменту появи християнства був характерний релігійно-політичний монізм, тобто ототожнення релігії та політики. Дуалістична концепція відносин між релігією та політикою християнства передбачала розділення цих сфер. Насправді ж протягом багатьох століть вони залишалися пов'язаними різними способами. Просвітництво та Французька революція започаткували процес їх поділу в інституційному вимірі. Це призвело до формування сучасної моделі світської держави, за якої жодна релігія не є офіційною або релігійне право не є основою державного права. Багато неєвропейських країн не піддалися цьому процесу, який характерний для більшості країн, в яких домінує християнство. Більше того, у країнах, де відбулося інституційне відокремлення релігії від політики, ступінь цього поділу з історичних, політичних, культурних чи соціальних причин може відрізнятися. Отже, сьогодні ми маємо справу з різноманітними формами релігійно-політичних відносин.

Проблема взаємного взаємозв'язку релігії та політики виникла лише з появою християнства. До християнства релігія складала одну з галузей

державної діяльності або навіть збігалася з політичною та соціальною сферами. У релігійно-політичному монізмі політична та релігійна влада була зосереджена в одній сутності. Це найчастіше був монарх, який позиціонувався як втілення божества. Політична та релігійна єдність була способом світоусвідомлення, особливою структурою організації держави. Вона була задумана як оптимальний, ефективний метод консолідації держави, побудови всіх її структур – як інституційних, так і соціальних. Монізм трактувався у двох версіях: східній (простір мусульманського Сходу) та західній (християнські держави).

Політична релігія створює своєрідну сферу сакрального, функціонуючи як еквівалент традиційної богословської релігії. Варто зазначити, що сакралізацію політики та політичної релігії не слід порівнювати з *політизацією традиційних релігій*. Політизація релігії, тобто її використання в ім'я політичних цілей, що не супроводжується сакралізацією політики, є моделлю підпорядкування релігії політиці. Політичну релігію слід також відрізнити від громадянської релігії, тобто концепції, внесеної до філософського дискурсу *Жан Жаком Руссо* (1712 – 1778) і поширеної головним чином через статтю *Роберта Белла* "Громадянська релігія в Америці" (1967 р.). Громадянська релігія – це сукупність вірувань, орієнтацій на цінності, минулих подій, "громадянських міфів", символів і ритуалів, що є об'єднавчими для всіх членів політичної спільноти. Вони стимулюють символічне спілкування, формують соціальний клімат. Американська версія громадянської релігії не ототожнюється з жодною релігією, проте сприймає Бога як центральний символ. Водночас громадянська релігія у французькому варіанті зовсім не наголошує на трансцендентній реальності. Громадянська релігія іноді може нагадувати політичну, особливо у зовнішніх проявах (символи, ритуали тощо). Але її слід трактувати як окреме явище, яке визнає автономію особистості в суспільстві, пропагується мирними методами, посиляється на стихійний консенсус у прийнятті своїх переконань і практиці колективних ритуалів, співіснує з традиційними релігіями та різними політичними ідеологіями.

До формальних релігійних держав (де-юре) відносять (у класичному чи модернізованому варіанті) всі країни, в яких офіційно та юридично встановлено релігійну природу. У країнах, де було проголошено офіційну релігію (домінуючу, державну, привілейовану) нарівні з іншими ознаками релігійної держави (наприклад, фінансування церкви з бюджету, правовий захист домінуючої релігії, резервування деяких посад для послідовників такої релігії тощо), формується тип формальної релігійної держави. Великобританія, Норвегія, Данія, Іран, Саудівська Аравія та Греція залишаються формальними релігійними країнами. У випадку реальних релігійних країн не існує де-юре офіційної релігії, водночас релігія набуває

привілейованого статусу. Прикладом фактично релігійних країн можуть бути арабські держави, які формально не визнають шаріатського впливу, але практично реалізують їх у різній мірі (включаючи Марокко, Алжир, Бангладеш).

14.2. Моделі поділу між політикою та релігією.

Сутність відносин між релігією та політикою втілюється в моделях розподілу сфер їх впливу, що віддзеркалюють формальний та інституційний типи функціонування держави та релігійних об'єднань. У країнах такого типу жодна релігія не визнана офіційною, водночас усім конфесіям надано однаковий статус. У взаємовідносинах політики (як прояву прерогативної функції держави) та релігії саме державі належить очільне місце. Не будучи компетентною у суто теософічних аспектах, держава тримає пріоритет у визначенні меж релігійної свободи та тлумаченні змістовності релігійних явищ.

У відході держави від релігійних інституцій, "виштовхуванні" релігії у приватну сферу прослідковується продовження ідеї секулярності, що базується на позиціях секуляризації. Змінивши початкову, загарбницьку сутність, секулярність зберегла головне – позицію відмежовування у закритій (розрив контактів) і відкритій (визнання за релігією морального та виховного впливу) формах. Проте подеколи секуляризм набуває агресивного характеру, підриваючи політичну та культурну значущість релігії.

Прагнення вивести релігію поза межі державної політики, надавши ознак приватності, пов'язане напряму із розвитком свідомості, обумовленим досягненнями науки. Ідея вилучення божественного начала з публічної сфери бере початок у **лаїцизмі**. У свою чергу, останній надихався принципом класичної філософії *Etsi Deus non daretur* (як би бога не існувало), що базується на іманентних категоріях, розкриваючи внутрішню сутність явищ. На ньому засновані погляди філософів епохи Просвітництва, які заклали підвалини появи світської держави зі "світською" формою релігії – релігії Республіки зі світським світоглядом.

Зазвичай розглядають чотири моделі взаємодії релігії та політики: французьку, німецьку, американську, радянську. Розмежування цих моделей базується на характері принципу відокремленості держави від релігії: радикальному або поміркованому.

Конституцією 1946 р. Франція проголосила себе світською державою – ідеологічно нейтральною, рівновіддаленою щодо будь-яких конфесій. Таким чином, була закріплена **французька модель світської держави**, базована на ліберальній ідеології, за якої публічна релігія становить за-грозу для вільного суспільства. Релігійна свобода перейшла в

приватне життя як спосіб індивідуального самовираження, який має бути толерантним до прав інших членів громади.

Французька модель висуває два принципи поведінки з боку держави та громади щодо релігії:

ліберальна держава має бути ідеологічно нейтральною, неупередженою щодо будь-яких конфесій;

"сліпою" перед самим існуванням релігії як соціального явища;

громадськість же повинна бути "оголеною", відкритою для усвідомлення превалювання негативних проявів релігійної свободи над позитивними.

Громадяни наділені свободою вибору сповідання, тож і тягар відповідальності перебирають на себе, знаючи, що їх релігійна свобода обмежується законом.

Беручи за основу ідеї Великої французької революції, французька модель позиціонує релігію як соціальне зло, яке відкидає суспільство на за-сади Середньовіччя. Отже, держава має усілякими засобами боротися з консервативним клерикалізмом.

Критики французької моделі вбачають у її постулатах ознаки дискри-мінації, оскільки утискаються права та проявлення віросповідання. Так, мусульманкам заборонено носити хеджаб як свідчення приналежності до релігії, тоді як християнки не були позбавлені натільних хрестиків.

Французька модель вважається "негнучкою": у ній не розвинений людський чинник (нівельовані внутрішньосуспільні стосунки, а подеколи навіть загострені самою системою); не вичерпані можливості між народного впливу релігійних діячів (що може розв'язати певні конфлікти); недооцінена соціальна цінність релігії (оскільки вона формує моральні цінності).

Німецька модель передбачає скоординований розподіл сфер впливу між державою та церквою, їх співробітництво з визнанням автономії за релігійними об'єднаннями. Держава, відмовляючись від юрисдикції, поважає їх право на формування власних норм і форм діяльності – у рамках світського життя та короткочасових цілей. Отже, релігія є вільною у своїх проявах, не зазнаючи утиску з боку держави. Ідеологічний державний нейтралітет не є антирелігійним та антицерковним, як у французькій моделі. Релігійні об'єднання не позбавлені суспільної ролі, хоча виведені поза рамки юридичної та нормативної сили. Релігійність сприймається як позитивний вибір, і державою гарантується свобода релігійної практики. Держава, поважаючи історично сформовану релігійність своїх громадян і визнаючи соціальну цінність релігії, також заявляє про готовність співпрацювати з релігійними громадами. Водночас релігійні громади

підпорядковуюються державним законам, тоді як права й обов'язки громадянина не залежать від релігійних вірувань. У такий спосіб справджується толерантність самої системи відносин релігії та політики.

Американська модель світської держави базується на суто прагматичному дусі самого способу життя. Система політико-правового регулювання взаємин держави та релігії прагне досягти максимально можливого вилучення/ізоляції релігійних об'єднань від державного та суспільного життя, створити "видимість" фактичної рівності (рівного фактичного потенціалу) всіх релігійних об'єднань у відносинах із державою, уникати навіть натяку на привілейованість статусу тієї чи іншої релігії (релігійного об'єднання) в будь-якій формі.

Радянська модель спиралась на марксистсько-ленінську ідеологію, повністю заперечуючи релігійність і замінюючи її атеїстичним світоглядом. Конституційно гарантуючи рівноправність незалежно від раси, національності, статі та віросповідання, тоталітарна держава обмежувала громадянина у виборі. Боротьба з релігією велася пропагандистськими (засуджувалася консервативність релігійних догматів, прагнення відвернути людину від розв'язання земних проблем заради химерної перспективи післясмертного досвіду) та каральними (дискримінація священно-служителів з позбавленням політичних прав, заборона релігійних відправ та освіти) засобами. Пропагуючи ідеї лібералізму, держава піддавала релігійні інституції тотальному контролю, поставивши церкву в безпосередню залежність.

Модель узгодженого поділу характерна для країн Європейського Союзу, де історично сформувалась провідна церква. Модель цього типу засновує політику схвалення інституту релігії. У конституціях Польщі, Болгарії, Іспанії та Італії підкреслюється національний характер і традиції церкви, а деякі преамбули посилаються на постулати релігійної моралі. Уряди Італії, Іспанії, Польщі фінансують релігійну освіту в державних школах; приватні особи у Польщі й Іспанії частину доходів можуть передавати релігійним установам у якості благодійного внеску, за що держава послаблює для них податкове навантаження; у деяких країнах надано однаковий статус кільком конфесіям (як католицькій і протестантській у Німеччині). Благодійна та душпастирська діяльність, через яку виражається соціальна активність церкви, з боку держави визнається соціально корисною.

Класифікація відносин релігії та політики за формально-правовим аспектом базується на політичних і правничих реаліях, формуючи такі моделі світської держави:

цілком світська держава (наприклад, Франція), де секуляризм став системою формальних і правових вимог;

інституційно світська держава (наприклад, Іспанія, Італія), в якій секуляризм існує на рівні інституційних вимог до структури та функцій державних органів;

вибірково світська держава (наприклад, Бельгія), в якій секуляризм включає вибрані елементи структури та функцій держави, але без конкретизації критерію для цього вибору. Ця модель не є результатом будь-якого цілісного бачення ставлення органів державної влади до релігії; вона є результатом конфліктних тенденцій у конфесійній політиці та нівелюванні історичної спадщини конфесійної держави.

До останньої моделі слід віднести і систему державно-конфесійних відносин, що панувала в країнах радянського блоку. Конституції цих країн відмежовували церкву від держави (Польща, Угорщина, Чехословаччина, Болгарія та Югославія). Албанія була єдиною серед комуністичних країн, яка заявила про атеїстичний характер держави в Конституції. Темп і масштаби запровадження системи розділення в цих країнах залежали від історичних і соціологічних умов, ідеології комуністичних партій тощо.

Показники ступеня участі держави у сфері релігії є вимірниками, за якими можна визначити діапазон державної політики щодо релігійних проявів. Один з них – *GIR (government involvement in religion* – залучення уряду до релігії) враховує: способи, якими держава підтримує офіційну релігію (наприклад, фінансова допомога); взаємозв'язок між державним законодавством і релігійним правом; засоби регулювання, обмеження або контролювання; політику уряду щодо релігій, які не мають статусу офіційної релігії; обмеження, пов'язані з релігійною конверсією та прозелітизмом; наявність релігійних вимог щодо державних посад чи громадянства. Високі значення GIR надаються країнам, які найбільш близькі до моделі релігійної держави (найвищий ступінь участі уряду в сфері релігії), а найнижчі – з моделями чистого розділення. Показник GIR може дещо змінюватися щороку через поточну політику та зміну правових рішень у сфері державно-релігійних відносин. У 2002 р. найвищий GIR був приписаний країнам Близького Сходу та Північної Африки, в яких існує офіційна релігія мусульманського типу (крім Лівану та Ізраїлю). Серед країн Близького Сходу Ізраїль отримав одну з найнижчих оцінок, але порівняно з рештою світу це відносно високий показник. Середній бал GIR для всіх західних ліберальних демократій порівняно низький (19,17), що становить менше половини середнього показника країн Близького Сходу. Цікавими є випадки, коли країни, в яких майже все населення офіційно сповідує єдину релігію (наприклад, 97 % у Португалії), отримують незначний бал GIR через низький рівень участі уряду в сфері релігії.

14.3. Конфлікт між релігією і політикою.

Дослідження державно-конфесійних відносин має тривалу та яскраву традицію: від давньогрецьких авторів, схоластів, просвітників до філо-софів модерну та постмодерну. Сучасні дискурси філософії та соціології релігії надихаються, окрім авторитетної класики, працями *Мірчі Еліаде*, *Чарльза Тейлора*, *Еміліо Джентіле*, *Хосе Казанови*. Зважаючи на вражаюче вторгнення етноконфесійної теми до порядку денного світової політики та міжнародних відносин (феномен Ісламської держави, прояви різнобарвного релігійного фундаменталізму, протистояння Франція – Ісламський світ тощо), майже позабута опозиція "конфесійність – секуляризм" знов відіграє ролі першого плану.

Утім актуалізація політичної складової релігійності, етноконфесійної конфліктності змушує нас переглянути спадщину засновників сучасних соціальних метатеорій – Макса Вебера і Еміля Дюркгейма.

Макс Вебер (1864 – 1920), прийшов до висновку, що релігія та розум не повинні конфліктувати між собою, оскільки релігія шукає раціонального виправдання своїм догмам, а люди можуть раціонально вибирати цілі, поставлені релігійними цінностями. Отже, раціоналізм може служити релігії, а релігія – залученою до раціональних дій, створюючи нові соціальні практики. Так само французький соціолог *Еміль Дюркгейм* (1858 – 1917) бачив можливість співіснування в сучасних суспільствах релігійних цінностей поряд з опозиційними світоглядами, оскільки за відсутності спільних цінностей релігія захищає суспільство від аномії. Крім того, *Хосе Казанова* (народ. 1951) у своїх роботах переконливо довів, що релігія може адаптуватися до функціонування в сучасних країнах, розмістившись у сфері громадянського суспільства.

Предметом конфлікту між державою та релігійними організаціями є також інституційна або символічна влада в певній громаді. Прикладом першоконфлікту є суперництво між імператором і папою середньовічної Європи, у подальшому – суперництво католицької церкви з комуністичною державою у Польщі. Релігія також може конкурувати з політичною силою за контроль над національною культурою. Існує також конфлікт між релігією та політикою в державах, що розвиваються, де політика, яка прагне встановити національну ідентичність, намагається підпорядкувати собі релігію, використовувати її інструментально або навіть замінити. Конфлікт також виникає у країнах, де секуляризація є частиною офіційної політики. Релігійно орієнтовані громадяни та релігійні інституції можуть відхилити світський державний проєкт, що вступає в конфлікт з державною владою. Як правило, з'являються релігійні політичні партії (наприклад, у Туреччині й Ізраїлі), які формують опозицію, водночас

визнаючи (іноді вибірково) принципи демократії. Зазвичай їх очолюють харизматичні лідери, а їх члени безумовно підкоряються своїм лідерам і партійній політиці, яка орієнтована на постійний конфлікт із світськими цінностями. Варто також згадати конфлікти між різними релігіями чи конфесіями в межах однієї громади, в яких одна конфесійна асоціація використовує політичні засоби у боротьбі проти іншої.

У політичній спільноті релігія може перебирати на себе критичні функції, виконуючи роль нетлінної совісті держави. Таким чином релігія перешкоджає абсолютизації держави й обмежує її всемогутність. У демократичних суспільствах релігія є запобіжником перетворення держави на тоталітарну. Інструментами цієї протидії стають вплив на засоби масової інформації, мобілізація протестних рухів, опір політичним лідерам. Політичну програму можна відхилити не з економічних, а з моральних міркувань. До акцій протесту можна залучати людей поза релігійною громадою. Здатність релігії до мобілізації залежить насамперед від харизматичного лідера та потужності організаційної сили. Релігійно мотивований протест може розглядатися як загроза соціальній стабільності. Іноді поява протестного руху викликана розчаруванням у націоналізмі, проблемами з легітимністю чинного політичного порядку та політикою, яка сприймається як загроза для релігійної громади або мотивована невизначеністю, спричиненою соціальними змінами. Різкі соціальні й економічні перетворення зумовлюють появу груп людей, які не можуть впоратися зі швидкими змінами і трактують релігію як інструмент протесту проти політики та політиків.

Сучасну тенденцію до перекладу політичних питань на релігійну мову називають **урелігією**. У минулому утопічні громади намагались підтримувати "чистоту" життя в очікуванні приходу месії, відокремлювались від решти суспільства, розселяючись у віддалених місцях чи географічних регіонах. Сьогодні завдяки масовій комунікації густоті населення, посиленню державного контролю над громадянами зменшуються можли-вості для таких проявів. Держава згодна миритися з відходом релігійних громад від політики та участі в соціальному житті, відмовою від сплати податків, несення військової служби та неприйняття індексації і паспортизації. Проте держава захищає базові цінності. Якщо члени релігійної групи заперечують необхідність освіти для своїх дітей, їх зобов'язують співпрацювати з альтернативними освітніми програмами; батьків, які відмовляються від надання дітям медичної допомоги, можуть притягнути до відповідальності за порушення прав.

Сутність релігійно-політичних відносин можна розглядати на підставі двох антагоністичних підходів. Так, моністичні держави, подібно до ідеї монізму, що визнає існування тільки одного першоджерела всього суцього,

зливають державу та релігію з подвійною метою: політичного та релігійного монізму. Прихильники дуалістичної концепції, навпаки, розрізняють ці інституції, оскільки вони є виразниками різних цінностей – духовних і матеріальних. Виділяють дві моделі: релігійної держави, в якій релігія та політика інституційно взаємопов'язані, та держави світської, де держава відокремила себе від церкви.

За типом релігії можна виділити *католицькі, протестантські, православні, ісламські та іудаїчні* релігійні країни. Зважаючи на панування одного з двох елементів (тобто релігії та політики) формується модель *верховенства релігії над державою* або *верховенства держави над релігією*. Ураховуючи ступінь інтенсивності зв'язків між державою та релігією, можна розрізнити *модель класичного конфесійного стану* та *модель модернізованого конфесійного стану*. З іншого боку, якщо розглянути як формальний, так і юридичний аспекти релігійно-політичних відносин і фактичну участь державних органів, можна відокремити *формальні релігійні та фактичні релігійні держави*.

Типологія світських держав може також ґрунтуватися на розрізненні формального та правового аспектів відносин між релігією та політикою та фактичної участі органів державної влади у політичних і правових процесах. Виходячи з цього можна виділити моделі *цілісносекулярного стану, інституційно – секулярного стану, вибірково секулярного стану*. Різноманітність взаємозв'язків між релігією та політикою поза виміром інституційного порядку може виражатися у вигляді п'яти моделей: *конфлікт релігії та політики; релігія як політичний супротивник; взаємна адаптація; співпраця; відокремлення релігії та політики*. У багатьох випадках вони існують незалежно від форми, яка офіційно надана інституційному впорядкуванню релігії-політики в громаді.

Контрольні запитання

1. Проаналізуйте основні етапи історії формування взаємовідносин між релігією та політикою.
2. Охарактеризуйте види релігійних держав.
3. Розкрийте основні моделі поділу між політикою та релігією.
4. Порівняйте основні характеристики французької та німецької моделей світської держави.
5. Наведіть основні принципи взаємодії політики та релігії в моделі узгодженого поділу.

Змістовий модуль 5. Україна у світовій політиці

Лекція 15. Україна у світовій політиці.

Мета – здатність до розуміння та аналізу зовнішньополітичних настанов України, зокрема таких, як євроінтеграція та стратегічне партнерство України з Організацією Північноатлантичного договору.

Основні питання

15.1. Основні віхи утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин.

15.2. Україна між Європою і Азією.

15.3. Співпраця між Європейським Союзом та Україною.

15.4. Основні виміри відносин між Україною та НАТО.

Професійні компетентності:

знати: місце України у світовому та європейському геополітичному просторі;

уміти: аналізувати основні вектори зовнішньополітичного розвитку України та зовнішньополітичні ризики агресії з боку інших країн;

автономність і відповідальність: відповідальність за коректну інформацію щодо зовнішньополітичного курсу країни.

Ключові слова: зовнішньополітичний вектор, євроінтеграція, НАТО, Європейський Союз.

15.1. Основні віхи утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин.

В умовах глибокої економічної і політичної криз у СРСР і глобальних змін у світі наприкінці ХХ ст. Україна почала формуватися як повноправний суб'єкт міжнародних відносин. Так, 16.07.1990 р. Верховною Радою УРСР було прийнято Декларацію про державний суверенітет, що стало першим кроком до фактичного і юридичного утвердження незалежності України. Ураховуючи необхідність всебічного забезпечення прав і свобод людини, необхідність побудови правової держави та повноцінного політичного, економічного, соціального та духовного розвитку українського народу, в документі були виражені прагнення до створення демократичної держави. У Декларації був визначений державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повнота та неподільність влади республіки в межах її

території, а також незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. У Декларації про державний суверенітет були проголошені принципи, які надали можливість Україні гідно увійти до загальноєвропейського та світового співтовариства, зокрема переваги загальнолюдських цінностей над класовими, намір стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і буде дотримуватися трьох неядерних принципів – не приймати, не виробляти та не набувати ядерної зброї.

24.08.1991 р. Верховною Радою УРСР був прийнятий Акт проголошення незалежності України, який став важливим етапом українського державотворення. У документі, зокрема, зазначалося: "Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19.08.1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України". Акт був ухвалений абсолютною більшістю депутатів Верховної Ради України. Відповідно до історичної традиції 24.08.1991 р. наша держава офіційно одержала назву – Україна. Згодом були утверджені атрибути державності; Національний синьо-жовтий український прапор замайорів над куполом будинку Верховної Ради 04.09.1991 р.

Але Україна понад три місяці залишалася невизнаною державою світу, оскільки прийнятий Акт не мав відповідної юридичної сили. Для того щоб не викликати жодних сумнівів у світі щодо легітимізації проголошення незалежності України та для визнання міжнародної правосуб'єктності нашої держави, 01.12.1991 р. був проведений Всеукраїнський референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності. Ця акція була необхідна задля нейтралізації політичних спекуляцій противників української незалежності, особливо у Східних і Південних областях України, які заявляли, що народ не підтримує проголошення незалежності держави. Президент М. Горбачов і керівництво СРСР прикладали всіляких зусиль для укладення нового союзного договору. Світове співтовариство також не поспішало визнавати Україну самостійною державою, зайнявши вичікувальну позицію та спостерігаючи за розгортанням подій. Беручи участь у референдумі, громадяни України мали відповісти на запитання "Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?". Підтвердити свою позицію треба було чітко: "Так, підтверджую" або "Ні, не підтверджую". На підтримку незалежності України висловилося абсолютна більшість

громадян, "за" проголосувало 90,32 % . Отже, УРСР відійшла в історію, а нова держава Україна набула самостійності на геополітичній карті світу.

Завдяки результатам референдуму Україна затвердилася на міжнародній арені як незалежна держава. Тільки після 01.12.1991 р. незалежну Україну почали визнавати держави світу: в грудні 1991 р. незалежність України була визнана Польщею та Канадою, а згодом – усією світовою спільнотою. Українські правознавці стверджують, що у період із 01.01.1991 до 31.01.1992 р. Україну як суверенну незалежну державу визнали понад сто країн світу. Після проголошення незалежності Україна стала суб'єктом міжнародних відносин; головна мета керівництва – зберегти цю суб'єктність в контексті жорсткої конкуренції за вплив у Східноєвропейському регіоні.

15.2. Україна між Європою і Азією.

Сучасна геополітична теорія свідчить про подвійне становище України: наша держава історично перебуває між двома різними цивілізаціями – Західною і Східною, частково належачи до кожної з них. Тому геополітичний статус нашої держави є значущим для обох світових регіонів. На думку стратега американської "імперії" Збігнева Бжезінського, від головних стратегічних напрямів України залежить доля світу. Крім того, Україна близька не лише слов'янським народам, які в історії ділили спільну долю з країною, але і між усіма країнами європейського субконтиненту. Ще з античності Україна була "брамою націй" – найзахіднішою землею кочової цивілізації, від скіфів до козаків і татар, і водночас найсхіднішою цивілізацією німецького муніципального права. Саме це надає Україні певні переваги та певні ризики як своєрідному аванпосту між Європою і Азією. З одного боку, Україна може перетворитися на країну-лімітроф ("санітарну зону"), яка відокремлює заможну та демократичну Європу від бідної, авторитарної Азії, або стати містком, поєднуючи обидві цивілізації і беручи від них усе найкраще. Документами, що визначили стратегічну спрямованість нашого зовнішньополітичного курсу є Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р., Акт проголошення незалежності від 24.08.1991 р.; Основні напрями зовнішньої політики, схвалені Верховною Радою України 02.07.1993 р. і Конституцією України, прийнятою V сесією Верховної Ради 28.06.1996 р.

01.10.1991 р. на 46-й сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй Голова Верховної Ради України Л. М. Кравчук заявив, що створення самостійної Української держави є поворотним моментом, який відкриває нову сторінку в її історії. "Україна, – говорив він, –

підтверджує вірність принципам Статуту ООН, Гельсінського Заключного Акту та Паризької хартії, заявляє про свій намір стати безпосереднім учасником загальноєвропейського процесу та членом європейських структур. Наша держава не має територіальних претензій до жодного із своїх сусідів і, в свою чергу, відкидає будь-які спроби говорити з нею мовою територіальних претензій".

З метою формування зовнішньополітичного курсу в основу **госстратегії України** покладено такі **принципи**:

- виваженість і передбачуваність зовнішньої політики;
- розбудова відносин з іншими державами та міжнародними організаціями на засадах рівноправності, взаємоповаги та невтручання в їх внутрішні справи;
- принцип неподільності міжнародного миру та міжнародної безпеки;
- відсутність територіальних зазіхань чи претензій до сусідніх держав і невизнання жодних територіальних претензій щодо себе;
- визнання пріоритету права у розв'язанні міждержавних і міжнародних конфліктів.
- Основним завданням зовнішньої політики сучасної України є додержання оптимального геополітичного балансу у відносинах між Заходом і Сходом. До інших завдань відносять:
  - зміцнення національного суверенітету та захист територіальної цілісності України;
  - забезпечення функціонування України як повноправного та незалежного суб'єкта міжнародних відносин;
  - утвердження зовнішньополітичних пріоритетів держави на рівні між-державних, регіональних, міжрегіональних і міжнародних відносин;
  - активізацію взаємовигідного співробітництва України на світовій арені;
  - інтеграцію національної господарсько-економічної системи у систему світової економіки;
  - захист прав та інтересів громадян України та юридичних осіб за кордоном;
  - підтримку української діаспори;
  - узгодження національних інтересів із потужними суб'єктами світової політики.

Актуальними **загрозами, що вимагають особливої уваги та зовнішньополітичного реагування з боку України, є:**

- втручання у внутрішні справи України з боку інших держав, висування ними територіальних претензій до неї; воєнно-політична нестабільність і конфлікти у сусідніх країнах;
- наявність в Україні сепаратистських тенденцій в окремих регіонах і з боку певних політичних сил; прояв міжетнічних і міжконфесійних конфліктів; відсутність ефективної боротьби з корупцією та організованою злочинністю;
- різке зниження життєвого рівня переважної частини населення; зростання кількості безробітних, їх соціальна незахищеність;
- антропогенні порушення і техногенні перевантаження, негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи, неефективне використання природних ресурсів;
- інформаційна експансія з боку інших держав та уповільнене входження України до світового інформаційного простору;
- неухильне зменшення населення внаслідок депопуляції (перевищення смертності над народжуваністю) і неконтрольованої міграції та інші.

Глобалізація ставить перед людством нові загрози. Сьогодні для України є дві актуальні загрози – військовий конфлікт на Сході і боротьба з COVID-19. Керівництву країни треба виробити чітку стратегію щодо запобігання ним. Оскільки регіональні та глобальні проблеми в сучасному світі вирішуються на рівні інтегральної співпраці, допомога наших європейських партнерів буде запорукою успішного подолання дестабілізаційних процесів.

15.3. Співпраця між Європейським Союзом та Україною.

Збалансована зовнішня та внутрішня політика, наявність відповідної військової доктрини та потужних збройних сил є основною передумовою забезпечення захисту національних інтересів і національної безпеки України.

Найбільшим сусідом України є Європейський Союз. Межують з Україною вісім країн – членів ЄС із населенням понад 550 млн осіб, а протяжність спільного з ЄС кордону становить 1 400 км. Закономірно, що відносини України з ЄС мають багатовимірний характер і розгортаються в економічній, політичній, безпековій, енергетичній, гуманітарній, інформаційній площинах. Необхідність визначення ефективного формату відносин ЄС з Україною постала відразу після набуття Україною незалежності. Так, у схвалених у 1993 р. Верховною Радою України "Основних напрямках зовнішньої політики України" було визначено, що членство у європейських структурах є перспективною метою української зовнішньої

політики. Вступ у майбутньому до ЄС сприятиме більш активному залученню нашої держави до європейських демократичних цінностей, поширенню на неї зони загальноєвропейської стабільності та безпеки, уникненню нових ліній поділу на континенті. Членство в ЄС дозволить більш ефективно використовувати переваги міжнародної спеціалізації та кооперації, що стане важливою передумовою прискорення економічного розвитку та модернізації країни. Політичні переваги інтеграції України в ЄС пов'язані зі створенням надійних механізмів політичної стабільності, демократизації та безпеки. Зближення з ЄС є гарантією, а виконання вимог – інструментом розбудови демократичних інституцій в Україні.

Прагнення України до європейської інтеграції є природним результатом здобуття Україною незалежності та бажанням жити в демократичній, економічно розвиненій країні, що піклується про добробут своїх громадян.

Початком співпраці між незалежною Україною та Європейським Союзом можна вважати грудень 1991 р., коли Міністр закордонних справ Нідерландів, який тоді був головою Єврокомісії, у своєму листі до тодішнього уряду України визнав незалежність України від імені Європейського Союзу. Правовою основою співпраці між Україною та Європейським Союзом був договір про партнерство та співробітництво. Угода про парт-нерство та співробітництво (УПС) була підписана 16.06.1994 р. і набрала чинності 01.03.1998 р., термін її дії закінчився 28.02.2008 р. Організуючи УПС, сторони Угоди охопили всі ключові сфери двостороннього співробітництва щодо: тісної міждержавної співпраці через розвиток політичного діалогу; гармонізації економічних відносин, що включає під-тримку торгівлі та залучення інвестиції з-за кордону; створення основи для взаємного економічного співробітництва, соціальні, фінансові, науко-ві, технологічні та культурні; підтримки зусиль України щодо зміцнення демократії та розвитку її економіки.

Переговори щодо укладення Угоди про асоціацію розпочалися у 2008 р. Нова Угода містила оновлені механізми й інструменти співпраці, координації діяльності сторін і нагляду за їх здійсненням. Угода про асоціацію охоплює чотири основні напрями:

- політичний діалог і реформи, політичне об'єднання, співробітництво та зближення у сфері зовнішньої політики та політики безпеки;
- співробітництво у сфері свободи та безпеки;
- економічне та галузеве співробітництво;
- створення глибокої та всеосяжної зони вільної торгівлі.

Після серії самітів України з ЄС і подій, відомих як Євромайдан, 21.03.2014 р. Прем'єр-міністр А. Яценюк як представник держави під-

писав політичну частину Угоди про асоціацію. Президент П. Порошенко затвердив економічну частину 27.06.2014 р.

Політичний діалог Україна – ЄС розвивався у формі: щорічних самітів на найвищому дипломатичному рівні; роботи Комісії та підкомітетів з питань співробітництва; Комітету з питань парламентського співробітництва; зустрічей на рівні міністрів закордонних справ для політичного діалогу; зустрічей в рамках галузевих діалогів; регулярних консультацій. Щорічні візити на найвищому офіційному рівні стали невід'ємною частиною співпраці між Україною та ЄС.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС передбачає двосторонні відносини, новий вимір співпраці. Це дозволяє розширити діапазон взаємо-зв'язків через конкретні зобов'язання України у сфері зміцнення демократичних інститутів і боротьби з корупцією, структурні економічні реформи та дії з розвитку співробітництва з ЄС у ключових сферах.

Розширення Союзу у 2004 р. позитивно вплинуло на розвиток політичних відносин з ЄС, спричинивши появу групи так званих "друзів України" – низки країн Центральної та Східної Європи, які мали традиційні партнерські зв'язки з нашою державою. Підтвердженням правильності обрання Україною демократичного розвитку стала зміна політики ЄС щодо нашої держави, застосування нестандартних інструментів і механізмів співробітництва. Позитивні зрушення надала нова концепція співпраці ЄС із сусідніми країнами, зокрема у 2003 р. – Європейська політика сусідства.

Проте політична криза в Україні в березні-червні 2007 р., викликана конфліктом між Президентом і Парламентом, різко обмежила можливості української сторони розширити сферу співробітництва та спричинила призупинення переговорів щодо європейських перспектив України, посиливши скептичні позиції серед країн – членів ЄС.

Обраний у 2010 р. Президентом України В. Янукович заявив про продовження розвитку відносин з Європейським Союзом. Проте ці наміри не були реалізовані, що призвело до чергової політичної кризи в Україні в 2013 – 2014 рр. Політична криза спричинила явище Євромайдану, і з цього моменту починається новий етап співпраці між Україною та ЄС.

За часи незалежності Україна здійснила суттєвий прогрес у розвитку відносин із країнами, що належать до Європейського Союзу. Проте наша держава з певних причин не увійшла до його складу, тоді як Польща, Чехія, Литва, Латвія набули членства.

Отже, прагнення до європейської інтеграції є природним результатом здобуття Україною незалежності. Його коріння бере свій початок з історії українського народу та в його бажанні жити в

демократичній, економічно розвиненій країні, що піклується про добробут своїх громадян. Найближчим часом головним завданням для держави є реалізація законодавчих змін з метою створення правової основи для переходу до нового виміру співробітництва між Україною та ЄС на соціально-політичному рівні та проведення ефективних реформ для майбутнього входження України до спільноти розвинених європейських країн. У сучасній внутрішній та зовнішній політиці України цьому напрямку діяльності належить очільне місце.

15.4. Основні виміри відносин між Україною та НАТО .

Пріоритетним національним інтересом України у сфері зовнішньополітичної діяльності є розвиток і подальше поглиблення стратегічного партнерства України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Основоположними документами, що продовжують визначати відносини між Україною та НАТО на сучасному етапі, є Хартія про особливе парт-нерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору від 09.07.1997 р. і Декларація про доповнення Хартії про особливе партнер-ство від 21.08.2009 р. Ухвалення Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору 1997 р. стало новим явищем у відносинах України з Північноатлантичним Альянсом. Документ надав можливість співробітництва України з Альянсом в питаннях євроатлантичної безпеки та стабільності, включаючи безпеку України. У 2002 р. Україна рішенням Ради національної безпеки та оборони України "Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)" заявила про намір приєднатися до Північноатлантичного альянсу. 8.07.2002 р. був підписаний відповідний Указ Президента України. На основі парламентських слухань "Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО" у жовтні 2002 р. були розроблені відповідні Рекомендації. 19.06.2003 р. євроатлантичні амбіції були підтверджені Законом України "Про основи національної безпеки України", в якому йшлося про наміри щодо "...набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору із збереженням добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також іншими державами світу".

Відносини між Україною та НАТО мають два основних виміри: політичний діалог і практичне співробітництво. Політичний діалог України з Альянсом забезпечується шляхом двосторонніх контактів на всіх рівнях, включаючи міжпарламентський. Провідну роль у

поглибленні цього діалогу відіграє Комісія Україна – НАТО (КУН), створена в 1997 р. на виконання положень Хартії про особливе партнерство. Ключовим системним документом розвитку співробітництва з НАТО та важливим інструментом здійснення реформ в Україні за підтримки Альянсу є Річні національні програми співробітництва Україна – НАТО (РНП), які розробляються з 2009 р. 08.06.2017 р. Верховна Рада України законодавчо закріпила пріоритетність членства України в НАТО для зовнішньополітичного курсу країни. Відповідний законопроект підтримали 276 народних депутатів. Документ передбачає, що тепер однією з основ зовнішньої політики буде поглиблення співпраці України з НАТО з метою отримання членства. Цим документом було внесено відповідні зміни в закони "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики" і "Про основи національної безпеки".

Отже, одним з напрямів зовнішньої політики Україна обрала партнерство з НАТО, а стратегічним зовнішньополітичним курсом держави є повноправне членство в цьому Альянсі.

Контрольні запитання

1. Проаналізуйте документи, якими було затверджено незалежність України.
2. Охарактеризуйте основні віхи утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин.
3. Проаналізуйте основні принципи геостратегії України.
4. Які документи є правовою основою співпраці між Україною та Європейським Союзом?
5. Розкрийте роль Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС.
6. Проаналізуйте вплив розширення ЄС у 2004 р. на розвиток політичних відносин між Україною та ЄС.
7. Розкрийте основні виміри відносин між Україною та НАТО.

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Підручники:

1. Глобальна та національна безпека: підручник. Авт. кол. :В.І. Абрамов, Г.П. Ситник, В.Ф. Смолянчук та ін. За заг. ред. Г.П.Ситника. Київ : НАДУ, 2016. 784 с.
2. Кучик О.С. Україна в міжнародних організаціях : підручник / О.С. Кучик; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 411 с.
3. Мальський М.З., Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник / М. З. Мальський, М. М. Мацях. – 4-е вид. – К.: Знання, 2011. – 406 с.
4. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України: Підручник для студ. ВНЗ / Л.Д. Чекаленко. – К.: ДАУ, 2015. – 749 с.

Навчальні посібники:

1. Вовк Р.В. Моделювання міжнародних відносин: навч. посібн. / Р.В. Вовк. – К.: Знання, 2012. – 246 с.
2. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика : навч. посіб. / М.П. Требін, Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна та ін. ; за ред. М.П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 540 с.
3. Шергін С.О. Політологія міжнародних відносин: навч. посібн. / С.О. Шергін. – К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2013. – 204 с.
4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин: навч. Посіб. / В.Ф. Цимбалістий. 3-тє вид., доповн. та випр. - Львів: Новий світ – 2007. – 360 с.

Додаткові джерела:

1. Америка і Європа у сучасних міжнародних трансформаціях. Монографія. / Макаренко Є.А., Погорська І.І., Рижков М.М. та ін. – К.: Центр вільної преси, 2014. – 472 с.
2. Бжезінський З. Вибір: Світове панування чи світове лідерство / Пер. з англ. А. Іщенко / З. Бжезінський. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська Академія", 2006. – 254 с.
3. Бжезінський З. Велика шахівниця. – Львів–Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2000. – 236 с.
4. Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів: Монографія. – 2-е вид. / Пер. з пол.; наук. ред. С.С. Троян, А.М. Киридон. – К.: НІКА-Центр, 2015. – 320 с.
5. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки. Монографія. – К.: НІСД, 2010. – 288 с.

6. Горбулін В.П., Власюк О.С., Лібанова Е.М., Ляшенко О.М. Збройний конфлікт в Україні у термінах геополітики. Суспільно-політичні процеси. 2016. Вип. 3. С. 61–86.
7. Зленко А.М. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: Підручник. – К., 2008. – 383 с.
8. Зовнішня політика у постбіполярному світі (Аналіз. Проблеми. Прогнози): Монографія / Наук. ред. д.і.н., проф. С.С. Трояна. – К: ДАУ, 2014. – 189 с.
9. Камінський А. Основи міжнародних відносин. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка. – 2001. – 165 с.
10. Кіссинджер, Генрі. Дипломатія /Пер. з англ. М. Гоцацюка,— К.: Вид. група КМ-БУКС, 2020. — 864 с.
11. Кіссинджер, Генрі. Світовий порядок. Роздуми про характери націй в історичному контексті (*World Order. Reflections on the Character of Nations and the Course of History*). – К., 2017.
12. Копійка В.В., Миронова М.А., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз на сучасному етапі: структурні зміни та стратегія розвитку. – К.: Знання, 2010. – 94 с.
13. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. – К.: Вид. дім «КМА», 2015. – 498 с.
14. Троян С.С., Киридон А.М., Герасимчук Т.Ф. Наука про міжнародні відносини (базові категорії, методи, теорії) Навчальний посібник для студентів вузів. – Рівне, 2007. – 72 с.
15. Україна в європейському безпековому просторі: монографія / В.А. Манжола, О.Л. Хилько, С.О. Божко, В.М. Вдовенко; ред.: В.В. Копійка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 319 с.
16. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. – Вип. 1-4. / Відп. ред. М.М. Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009 – 2013. – 184 с.
17. Україна в міжнародних організаціях: Навчальний посібник / За ред. Ю.І. Макара. – Чернівці, 2009. - 880 с.
18. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: Підручник / В.А. Манжола та ін. – К., 2008. – 512 с.
19. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х томах / Редколегія: Л.В. Губерський та ін. Том II. – К.: Знання України, 2004. – 812 с.
20. Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право: Колективна монографія / Упорядник і редактор проф. О. Задорожній. – К.: К.І.С., 2014. – 1016 с.

Інформаційні ресурси:

1. Бібліотека Київського національного університету будівництва і архітектури. URL: <http://library.knuba.edu.ua/>.
2. Освітній сайт КНУБА. URL: <https://org2.knuba.edu.ua/course/view.php?id=3116>.
3. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/ru>.
4. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>.
5. Міністерство закордонних справ України. URL: www.mfa.gov.ua
6. Представництво ООН в Україні. URL: <https://ukraine.un.org/uk>.
7. Державний департамент Сполучених Штатів Америки. URL: www.state.gov.
8. Веб-сайт періодичного видання The National Interest. URL: <https://nationalinterest.org>
9. Міністерство закордонних справ і зовнішньої торгівлі Канади. URL: <http://www.international.gc.ca/>.
10. Сайт Дипломатичної служби ЄС. URL: https://www.eeas.europa.eu/_en

---

* Автори при упорядкуванні курсу лекцій використовували підручники та навчальні посібники: Мальський М.З., Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник / М. З. Мальський, М. М. Мацях. – 4-е вид. – К.: Знання, 2011. – 406 с.; Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика: навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібната ін.; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 540 с.; Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С. Загальна теорія політики: Навчальний посібник. – К.: Кондор-Видавництво, 2017. – 266 с. та інш.

Навчальне видання

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

Курс лекцій
для студентів спеціальності 052 «Політологія»

Укладачі:
ЛУК'ЯНОВ Олександр Петрович
СТОЙКО Олена Михайлівна

Підписано до друку 27.07.2021 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Зам. № 20-356
Умов.-друк. арк. 11,4. Обл.-вид. арк. 11,8.
Тираж 100 прим.

Віддруковано ФО-П Шпак В. Б.
Свідоцтво про державну реєстрацію В02 № 924434 від 11.12.2006 р.
м. Тернопіль, бульвар Просвіти, 6/4. тел. 097 299 38 99.
E-mail: tooums@ukr.net